

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12 1890

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1890 № 12

ՆՐԿՐՈՐԴ ՏՄՐԻ

Իրեն

1 ԽՄՐ.	1631	Հրաւիր բաժանորդագրութեան:
2 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, Լ.	1636	Էժանագին զրադարանի փորձը:
3 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.	1645	Տիկին Աւիլեամար և Կաթողիկ:
4 ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ	1654	Բարի ճանապարհ (բանաստեղծ.):
5 ՏԷՐ ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ.	1655	Զմիռնիալից՝ Ալեքսանդրապոլ:
6 ՂԱՐԱԿԵՑՁԵԱՆՑ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.	1682	Սև լեռնցիք:
7 ԱՆԳԵԼՆԻՅ ԲԱԼՈՒԿԵԱՆ, Զ.	1700	*** (բանաստեղծութիւն):
8 ԲԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇ.	1701	Պանդիտութիւնը մեղանում, II:
9 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, Ղ.	1713	Սուրբ լեզու, II:
10 ՏԷՐ-ԳԻՐԳՈՐԵԱՆ, Դ Ր Գ (Գ.ԶԼ.).	1722	Կոխի պատը թորախտի դէմ:
11 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա.	1731	Կոխի հրատարակութիւնը:
12 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա.	1739	Պրոֆեսոր Բարեթա Կոխ:
13 Բ., ՔԼ., Ն.	1742	Գրախօսութիւն:
14 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1750	Ամուսնի քրոնիկ:
15 ՅՈՂԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԷՐԱՆ.	1758	Նամակներ Առաքապետանից, II:
16 ԹՂԱԿԵՆՑ	1768	Թղթակցութիւն Արտասահմանից:
17 Շ.	1774	Քաղ. Տեսութիւն:
18 ԲՆԹԵՐՅՈՂ.	1789	Նամակ խմբագրին:
19 ԽՄՐ.	1793	Խմբագրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ

Гипотеза М. Д. Ротшианда, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12 1890

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1890 № 12

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1890

А 7 4 0 7

УВАЖАЮЩЕЕ СООБЩЕНИЕ

ГЛАВНОМУ

Дозволено цензурою, Тифлиси, 16 Ноября 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

III ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ III ՏԱՐԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1891

ԹԻՎԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակուի 1891 թվականին նոյն ծրագրով որպէս և նախկին տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակուի ամէն ամիս 8-11 թերթ մեծութեամբ: «ՄՈՒՐՃ»-ի ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԸ ձրի կը ստանան ՏԻԿԻՆ Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ «ՀԵՂԻՆԷ» վէպի 1890 թվականի «Մուրճ»-ում տպւած բոլոր գլուխները, այն է՝ վէպի առաջին հատորը, բաղկացած մօտ 200 մեծագիր երեսներից: «ՀԵՂԻՆԷ» վէպի շարունակութիւնը կ'սկսուի 1891 թ. յունւարի գրքում:

«ՄՈՒՐՃ»-ի նոր բաժանորդները, բացի դորանից, արտօնութիւն կ'ունենան ստանալու «Մուրճ» ամսագրի 1889 և 1890 թվականների բոլոր 24 համարները 14 բուլբուլով, մինչդեռ ոչ-բաժանորդներին կը ծախուի նոյնը 24 բուլբուլով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի գրականական մասը ապահովւած է մասնակցութեամբ բազմաթիւ աշխատակիցների, որոնց թիւը մինչ այժմ անդադար աճած է:

«ՄՈՒՐՃ»-ի մէջ 1890 թվականին լոյս տեսած գրաւորքները, ըստ բաժինների, արւում է ստորեւ իւր ներկայ Ք-ի վերջում հրատարակում է նաև ամբողջ տարւոյ բովանդակութիւնը՝ ամիսների կարգով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի վիպական բաժինը: «Մուրճ»-ը 1889 թվականին

տալիս էր կանոնադրապէս ամեն Ք-ում մի վէպ, ներկայ
1890 թւականին «Մուրճ»-ը տւեց ամեն ամիս երկու-
երկու ինքնուրոյն վէպեր, 1891 թւականին «Մուրճ»-ը,
ամեն ամիս, երկու ինքնուրոյն վէպերից զուրս՝ տալու է
կանոնադրապէս նաև մի թարգմանական վէպ կամ
պատմածք: Այնպէս որ սովորապէս ամեն համարում
«Մուրճ»-ը տալու է երկու ինքնուրոյն հայկական վէպեր
և մի թարգմանական վէպ կամ պատմածք:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ցայժմեայ բաժանորդները խնդրում են որ, վե-
րանորոգելով իրանց բաժանորդագրութիւնը, նոր բաժա-
նորդ գրւել ցանկացողներին աշխատեն ծանո-
թացնել «Մուրճ»-ի բովանդակութեան հետ, որ հրատա-
րււում է ներկայ Ք-ում: Նոքա խնդրում են
նաև բաժանորդագրական ծրարները իրանց ծանօթ շրջան-
ներում ցրւել:

«ՄՈՒՐՃ»-ի բաժանորդագիւնն է տարեկան 10 ռուբլի, որ
կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, ստորագրելիս առ-
նւաղն 5 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու
պայմանով:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի, ստորագրելիս
առնւաղը 3 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու
պայմանով:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ գրւում են բաժանորդ «Մուրճ»-ին՝

1) «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

2) Կենտրոնական գրավաճառանոցում, Գոլովինսկի պրոսպեկտ,
տուն Միրիմանովի:

3) Խիդեկիլի պաւլիլիօնում, Ալեքսանդրեան այգու և Բարիա-
տինսկի փողոցի վերին անկիւն:

4) Մակար Չմշկեանի գրավաճառանոցում՝ Վելիամինեան փողոց,
քաղաքային տանը և Վորոնցովի արձանի մօտ:

5) Եւանդուլովի «Городская справочная контора» ում, Գոլովինսկի
պրոսպեկտ:

6) Սափարեանի ծխախոտի խանութում, պ. Յովհ. Ստեփա-
նեանցի մօտ, Սիօնի փողոց, Անանովի քարանսարայում:

Ներկայ 1890 թ.-ին „ՄՈՒՐՃ“ տաճարը տեղ
հետևեալ յօդածները և գրածքները:

1) Հասարակական և ընդհանուր խնդիրներ:—Գործերի ղրութիւնը (№ 1, յօդած Ա. Արասխանեանցի), Թիւ և Ոյժ (№ 5, նոյնը), Պանդխտութեան խնդիրը (յօդած Երկրորդ, № 6, նոյն հեղինակ), Հողային խնդիրը Անդրկովկասում (յօդած 2-րդ և երրորդ, № 7 և 9, նոյն հեղ.), Ժողովուրդը որպէս քաղաքակրթական ոյժ (№ 11, նոյն հեղ.), Աղքատների խնամատարութիւնը (երկու յօդած, Գր. Վարդանեանցի, № 4 և 10), Էժանագին գրադարանի առաջին փորձը մեզանում (Լ. Սարգսեանցի, № 12):

2) Հետազոտական:—Համայնական հողատիրութիւնը Երևանի նահանգում (Յ. Սաղաթեւեանցի, №№ 5, 7 և 10):—Կարսի բանւորների ղրութիւնը (Եր. Ղազարեանցի, № 1):—Պանդխտութիւնը մեզանում (Անուշ. Քալանթարի, № 11 և 12):

3) Վէպեր և կեանքի պատկերներ:—Բղլէ (մեծ վէպ Պ. Պոռշեանի, №№ 1—6 և № 8):—Հայ գիւղացու Սև օրը (վէպ Ս. Մելիք-Նահապետեանցի, №№ 3—5):—Հեղինէ (մեծ վէպ Տիկին Մ. Մարխանի, առաջին մասն, №№ 6, 7, 9, 10 և 11):—Խաթ-Սարա (հայ բոշաների կեանքից, Վ. Փափագեանի, № 9 և 10):—Ապագայ Աղան (№ 1), Օրիորդ Նւարդ (№ 2), Արանեանի մօտ (№ 3), Զրազաց (№ 4), Հարեաններ (№ 11)—Ալ. Նամակեանի:—Նկարիչներ (Վ. Գարշինի № 8):—Ուիլեամս ամուսինների վրդովմունքը (Մարկ Տուէնի, № 11), Ուիլեամս ամուսինները և կայծակը (Մ. Տուէնի, № 12):

4) Նկարագրական:—Վանայ լիճը (Տ. Փիրումեանցի, № 3):

5) Հայկական կեանքից:—Հայ ընտանիքը (Լէօի, №№ 1, 2, 3, 7):

6) Բանաստեղծութիւն:—Լ. Մանուէլեանցի (№№ 1, 2, 7, 10):—Արշալոյս Միլիթարեանի (№ 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12), Արծիւեանի (№№ 1, 2, 3, 5, 9, 10), Զ. Բալուղեանի (№ 1, 11), Կրասինիկեանի (№ 6), Հայնէ, Լոնգֆելօ, Պոս, Էլիօս, Մուր, Լէօպոլդի, Պուշկին՝ Անդրէլ՝ Թարգմանութեամբ Արծիւեանի, Բալուղեանի և Կրասինիկեանի (№№ 4, 6, 8, 9):

7) Ճանապարհորդական:—Այց Թիւրքաց Հայաստանին (Լ.

Սարգսեանցի, № 1 և 2):—Ճանապարհորդի յիշատակարանից՝ Ալիշանի մօտ (Մ. Սիրունի, № 8):—Զմեռանիայից-Ալեքսանդրապոլ (Յ. Տէր-միրաքեանի, № 12):

8) Քաղաքական—Եւրոպան 1890 թ.-ի շէմքում (№ 1), Վիլհէլմ II-ի հրովարտականքը բանուոր դասակարգի մասին (№ 2), Բիսմարկի հրաժարականը (№ 3), Համա-ամերիկական միութեան գործը (№ 4), Գերմանիայի զինւորական օրինագիծը, Ֆրանսիայի ներքին գործերը (№ 5), Եւրոպան և Աֆրիկայի բաժանումը (№ 7), Աֆրիկայի բաժանումը և ընդհանուր քաղաքականութիւնը (№ 9), Առևտրական դաշինքների խնդիրը Եւրոպայում (№ 11) Պարլամենտ. ընտրութիւնները Իտալիայում և Հիւս. Ամերիկայում, կարդինալ Լաւիժըրի, Պարնել և Գլադստոն (№ 12):

9) Տնտեսական—Բամբակի մշակութիւնը Անդրկովկասում (Վ. Տարախնով, № 6), Անտառները Անդրկովկասում (Ա. Արասխ., № 11):

10) Ժողովրդագրական—Բոշաները ըստ Ա. Կոլչիի (Ա. Արաս-խանեանցի № 10): Սև Լեռնցիք (Յ. Ղարազեօղեանի, № 12):

11) Գիտնական—Հոսանքներ բնագիտական ֆիլոսոֆացութեան մէջ (Ա. Բարեւեանի, № 10), Արեղակի ազդեցութիւնը բուսականութեան վերայ Անդրկովկասում (Ալեք. Քալանթարի, № 11), Կոխի գիւղը տուբերկուլոզի դէմ (դ-ր Գր. Տէր-Գրիգորեանցի Ղզլարցու), (Կոխի հրատարակութիւնը Ա. Բարեւեանի № 12):

12) Թատրոն և Գեղարւեստ—Թիֆլիսի Պատկերահանդէսը (սալոն), Ա. Արասխ., № 2), Նկարչի Նամակները (Գ. Բաշինջաղեանի, № 11), «Ամուսիններ» (Լուսինի, № 4) «Վարժուհի» (Լուսինի, № 4):

13) Կենսագրական—Վիլլիամ Գլադստոն (№ 1), Լոռնցի Ֆոն Շտայն, (№ 6, Ա. Արասխ.), Բոբերս Կոխ (№ 12, Ա. Բարեւեանի):

14) Դպրոցական—Գերմանական դպրոցների դրութիւնը (Արշ. Տէր-Միքեւեանի, № 5, 6, 8), Գերմանական համալսարանների ոգին (Յ. Բարխուդարեանցի, № 5), Կարինի դպրոցական խնդիրները (Վ. Ասքանաղեանի (№ 3, 5):

15) Լեզուագիտական—Սուրբ Լեզու (Ղ. Աղաւեանցի, № 11 և 12):

16) Քննադատական—Ամուսիններ, կոմ. Գ. Սունդուկեանցի (Լուսինի, № 2, Վարժուհի, կոմ. Զմշկեանի (Լուսինի, № 5):—Մանկական ընթերցանութիւն և Ղ. Աղաւեանց (Նր. Ղազարեանի,

№ 3), Դաստիարակչական մոլորութիւններ (Ե. Ղազարեանի, № 9): Ազգային վէպ (Մ. Աբեղեանի, № 1 և 2):

17) Ընդդիմախօսական:—Քննադատներին (№ 4, Եղ. Մաղաթ.), «Արձագանք»-ը և ուսանողութիւնը (Տ. Յովհաննիս., № 5), Գրական. աշխատութիւն (Ե. Մաղաթ., № 6), «Արձագանք»-ի ճշմարտախօսութիւնը (Ե. Մաղաթ., № 8), Բանաստեղծութիւնը և «Մուրճ»-ը (Ընթերցող, № 12):

18) Արտասահմանեան թղթակցութիւններ:—Գլադատոնի յօրեւանը (№ 1), Անգլիայի ժողովրդական դպրոցները (№ 3), Մանկավարժական—բուժական վարժարան (№ 5), Բանւորները Անգլիայում (№ 5), Ստենլէյ և Էմիլի փաշան (№ 8), Ֆրանսիայի պետական ծախքերը 1870 թւականից դէս (№ 11): Կոխի զիւտի մասին վկայութիւններ (№ 12):

19) Ներքին Տեսութիւն:—Ամսւայ քրօնիկ (Լուսինի) —Ամուսինների, ներկայացումը (№ 2), Արծրունու գործունէութիւնը տօնելու խնդիրը, Պատկերազարդ թերթեր, Ներսիսիան դպրոցի տարեկան ակադ, Հայոց ընկերութիւնների ընդհանուր ժողովները (№ 3), «Վարժուհու» ներկայացումը (№ 4), Արծրունու 25-ամեայ գործուն. յօրեւանը, ժողովրդական ընթերցանութեան գործը (№ 5), Ռոսին Քիֆլիսում (№ 6), Ուսուցչական ուժիկներ (№ 7), Հայոց ներքին կեանքի զարգացման պայմանները, Խորէն Նար-Բէյ արքեպ. մեզ մօտ, Պատրիարքական ընտրութիւններ Կ. Պոլսում, Թեմական տեսչութիւնների վերականգումը (№ 10), Խրիմեան և Նար-Բէյ որպէս պատրիարքացուներ, Քիֆլիսի առաջին կարգի տնատէրերը, Ռաուլ Կոչալսկի և նորա կոնցերտները (№ 11), Քիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան ընտրութիւնները: Հայոց Թատերասէրների ներկայացումները (№ 12):

Բաքուի մարդաս. Ընկ. Ընդհ. ժողովը (Զիցեանի, № 2), Ներսիսեան դպրոցի տնտես. զրութիւնը (№ 3), Կոնդակ կոսպրների մասին (№ 6):

20) Գրախօսութիւն:—Տարւայ ընթացքում գրախօսւած են նոր լոյս տեսած 40-ից աւելի հրատարակութեաններ, զլիտաւոր աշխատակցութեամբ Ա. Արամյանեանցի, Ալ. Քալանթարի, Լ. Լոն Սարգսեանցի, որպէս նաև մասնակցութեամբ այլ գրական ոչժերի:

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՓՈՐՁԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

Ժողովուրդի տնտեսական դրութեան բարեփոխման բարդ ու դժւար լուծելի խնդիր է և համեմատաբար աւելի դիւրին է համարուում ժողովրդի մտաւոր խաւարում իմացականութեան ճառագայթներ ցղանելը: Ժողովրդական ուսումնարանների բազմութիւնից է մեծապէս կախած մասսայի լուսաւորութեան գործը, սակայն ներկայ սահմանափակ թւով և կրճատած ծրագրով, նոքա հասարակ զրազիտութիւնից աւելի ոչինչ չեն կարող տարածել, այն էլ ոչ ամեն տեղ: Ժողովրդի լուսաւորութեան գործով հետաքրքրող հասարակութիւններում, անգրագէտների թիւը պակասեցնելու նպատակով, բացւում են չքաւոր դասի համար կիրակնօրեայ ձրի ուսումնարաններ: Այսպէս օրինակ՝ ռուս ինտելիգենցիան վաղուց չէ որ հասկացել է այդ տեսակ համակրելի հիմնարկութիւնների օգուտը և այժմ Ռուսաստանում 30-ից աւելի կիրակնօրեայ ուսումնարաններ են բացւել, բոլորը մասնաւոր անձանց նախաձեռնութեամբ: Թիֆլիսում կայ այդ տեսակ 2 ուսումնարան, որոնցից մինն է մի հայ օրիորդի նախաձեռնութեամբ բացւածը՝ ռուսաց, վրաց և հայոց բաժանմունքներով: Այս վերջին բաժ. պահպանւում է միմիայն մի հայ օրիորդի եւանդի շնորհիւ, բայց սովորող մանուկների թիւը այդտեղ դեռ շատ չնչին է—9 հոգի: Եթէ հայոց բաժնում պարապող օրիորդը ունենար մի օգնական՝ գուցէ նորա գործը աւելի թեթեւանար և կիրակնօրեայ ուսումնարան յաճախող հայերի թիւը շատանար: Այժմ ուրեմն հայերիս մօտ, կարելի է ասել, որ կիրակնօրեայ ուսումնարանի դադարը դեռ մանրադիտական ծաւալով է իրագործւում և ծխական ուսումնարանները մնում են զրազիտութեան համարեա միակ

տարածողները: Սակայն հասարակ զրազիտութիւնը ինքն ըստ ինքեան մեծ արժէք չունի, եթէ նա դորձ չի տալում իբրեւ միջոց ինքնազարգացման և աշխարհացոյցութիւնը լայնացնելու համար: Կարգալիմանալը առաջացնում է, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ընթերցանութեան ակտիւութեան, մտաւոր սնունդի պահանջ, որին պէտք է գոհացում տալ: Ինչքան և մեր ազգի մտաւոր ստեղծագործութիւնը, նորակեանքի բոլոր միւս կողմերի նման, զուրկ լինելով զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններից, թոյլ և աղքատիկ կերպով արտայայտած լինի և ոչ այն ոյժով ու ճոխութեամբ որ սպասել է տալիս հայի բնածին ընդունակութիւնները—այնու ամենայնիւ այդ զրականութեան մէջ եղածով էլ օգտւելու համար պէտք են դիւրացուցիչ միջոցներ, որոնցից գլխաւորն է Էժանագին Գրադարանը:

Աղքատ դասի մտաւոր սնունդի հայթայթութեան էլ հանդիպում է նոյն արգելքներին, ինչպէս և ասորուստի. նա միջոց չունի սեպհական զրադարաններ ունենալ, և Էժանագին հրատարակութիւնները թէև յայտնի չափով հեշտացնում են մի քանի զրքեր ձեռք բերելը, բայց նախ որ չնչին է այդ պաշարը և յետոյ մեծ հեղինակների ստեղծագործութիւնները, իրանց համեմատաբար մեծ գնի շնորհիւ, անմատչելի են մնում, ինչպէս և պարբերական հրատարակութիւնները: Բացի այդ՝ մտնելով մի յայտնի զուժար և ձեռք բերելով մի քանի զրքեր, որոնք կարդացելուց ալ ևս պէտք չեն, չքաւոր ընթերցողը ստիպւած պէտք է լինի, միջոցների սղութեան պատճառով, սահմանափակել իւր ցանկութիւնը ուրիշ զրքեր ևս կարդալու, մինչդեռ երբեք Էժանագին Գրադարանն ա կարող է ամսական 10 կամ 20 կոպէկով ստանալ իւր մայրենի զրականութեան համարեա բոլոր արտադրութիւնները. մի խօսքով—չնչին վճարով ունենալ շատ առատ մտաւոր սնունդ: Էժանագին Գրադարանը այսպիսով հանդիսանում է ոչ միայն իբրեւ օժանդակ հիմնարկութիւն մեր դպրոցների համար, այլ և առհասարակ իբրեւ ժողովրդի լուսաւորութեան առատ և հանրամատչելի աղբիւր:

Թիֆլիսում այժմ կան երկու Էժանագին Գրադարան և մի Էժանագին Գրադարան-Ընթերցարան: Ամենից առաջ բացւել է օր. Կայդանովայի Էժանագին Գրադարանը, որ գտնւում է Միքայելեան փողոցում և բաղկացած է բացառապէս ռուսաց զրքերից: 1889 թւի դեկտեմբերի 18-ից բացւեց այդ տեղ հայկական զրքե-

րից կազմած մի բաժին, որ այժմ իբրև արդէն առանձին զրադարան գտնուում է Միքայէլեան կամուրջի վերայ: Իսկ Էժանագին Գրադարան-Ընթերցարանը այս երկուսից յետոյ բացւեց օր. Ս. Արղունի թեանի նախաձեռնութեամբ Հայոց Բազարի փողոցում. սա կազմւած է գլխաւորապէս ռուսերէն գրքերից, թէև բաւականաչափ վրաց ու հայոց գրքեր էլ կան: Այս զրադարանի ընթերցարանում օրեկան 2 կուէկով կարելի է կարդալ մի քանի ռուսաց, վրաց և հայոց պարբերական հրատարակութիւններ: Գրադարան-Ընթերցարանի բացւելուց յետոյ հայոց Էժանագին Գրադարանի (Միքայէլեան կամուրջի վերայ), բաժանորդների մի մասը անցաւ սորան և բաժանորդների ընդհանուր թիւը, որ զեկտեմբերի 18-ից մինչև յունիսի 8-ը 332 էր, իջաւ յետոյ 244-ի:

Մենք այս յօդուածում ուզում ենք խօսել միայն հայոց Էժանագին Գրադարանի մասին, որ գտնուում է Միքայէլեան կամուրջի վերայ և կազմւած է բացառապէս հայերէն գրքերից:

Որովհետև վիճակադրական տեղեկութիւնները կանոնաւոր կերպով հաւաքւած են միայն յունիսի 18-ից, այդ պատճառով մեր յօդւածի մէջ ներկայացրւած է Էժանագին-Գրադարանի ընդհանուր պատկերը միայն այդ օրից սկսած մինչև նոյեմբ. 18-ը:

Էժանագին-Գրադարանում այժմ կայ 670 անուն հայերէն գիրք: Պարբերական հրատարակութիւններից ստացւում են. «Մշակ», «Մուրճ», «Աղբիւր», «Տարազ», «Հանդէս պատմական և գրականական», «Արաքս» և «Արձագանք»: Յիշած ժամանակամիջոցում Էժանագին-Գրադարանից վերցրել են գրքեր 244 հոգի, որոնցից աւելի քան կէսը գաւառացիք են: Բաժանորդների մեծ մասը, այսինքն՝ 179 հոգի արական սեռից են և 65 հոգի իգական:

Հետաքրքրական է այդ բաժանորդների աւելի մանրամասն ցուցակը:

Ա Ր Ա Կ Ա Ն Ս Ե Ռ

Աշակերտներ	87 հ.	Պաշտօնեայ	3 հ.
Գործակ. ու հաշւապահ	32 »	Ուսանող	3 »
Վաճառական	16 »	Մշակ	3 »
Արհեստաւոր	15 »	Կառապան	2 »
Հայոց դպր. ուսուցիչներ	13 »	Զինւոր	1 »
Մտուայ	4 »		

Ի Գ Ա Կ Ա Ն Ս Ե Ռ

Աշակերտութիւնք	26 հ.	Տիկին	9 հ.
Օրիորդներ	22 »	Վարժուհի	8 »

Այս թւերից մենք տեսնում ենք, որ ծառաների, մշակների, կառավարների և զինւորների մէջ ընթերցանութիւնը շատ քիչ է տարածւած. նոքա բոլորը միասին առած կազմում են արական սեռից յաճախորդների $5\frac{1}{2}\%$: Մի քիչ աւել է ընթերցողների թիւը արհեստավորներից՝ 8% : Այս փաստը, երևի, մեկնուած է նորանով որ անգրագէտների ահագին մեծամասնութիւնը պատկանում է փշած խաւերին, որովհետև ենթադրել որ այդ մարդիկ ընթերցանութեան համար բոլորովին ժամանակ չունին, չափազանցութիւն է, (մանաւանդ մշակների և զինւորների նկատմամբ) մինչև առաւելագոյնս այդ դասակարգերից ցանկալի է շատ ընթերցողներ տեսնել: Վաճառականները, գործակատարները ու հաշւապահները արական սեռի յաճախորդների բաւական մեծ պրօցենտ են կազմում, համարեա 27% , որ շատ միտթարական է: Աշակերտները և աշակերտութիւնք կազմում են բաժանորդների ամենամեծ կոնտինգենտը, բոլոր յաճախորդների 46% :

Աշակերտների և աշակերտութիւնների մանրամասն թիւը այն եզրակացութիւնն է անել տալիս, որ տէրունական ուսումնարաններից համարեա յաճախորդներ չը կան, այլ նոցա ահագին մեծամասնութիւնը հայոց ուսումնարաններից են, կամ թէ այն ուսումնարաններից, որտեղ հայերին հայոց լեզուով են աւանդում դասերը: Այս փաստը եթէ մի կողմից ցաւալի է, սակայն միւս կողմից շատ միտթարական է, որովհետև հայոց դպրոցներում սովորողների ահագին մեծամասնութիւնը պատկանում է չքաւոր դասին, որ աւելի կարօտութիւն ունի մոտաւոր սննդի էփան մատակարարութեան:

Ահա աշակերտների և աշակերտութիւնների մանրամասն թիւը:

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Ներսիսեան դպրոց	42	Ֆելդշերական ուսումնարան	4
Հայոց ծխ. ուսումնարաններ	13	Առեւտրական կուրս	3
Քաղաքային հայոց ուսումն	9	Արական զիննագիւղներ	1
Արհեստավորաց ուսումնար	9	Բէալական ուսումնարան	1
Այգեպանական ուսումնար	4	Տեխնիկական ուսումնարան	1

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆԵՐ

Հայոց ծխ. ուսումնարաններ	23	Իգական զինազ.	1
Պրոֆեսիոնալ ուսումնարան...	2		

Բացի այս բոլորից, Եթանագին Գրադարանի վիճակագրական տեղեկութիւնները զաղափար են տալիս և նորա մասին թէ ո՞ր զրքերն են առաւելագէս կարգացել այս ժամանակամիջոցում: Եթէ լինէին հրատարակած ընթերցանութեան զրքերի այնպիսի ցուցակներ, ուր բացի զրքի անունից լինէր և զրւածքի մասին գրախօսական կարգին ընդհանրա՛ այն ժամանակ աւելի անկախ կերպով կատարւած կը լինէին մեծ բաժանորդների կողմից զրքերի ընտրութիւնները, թէև առհասարակ դժւար է ենթադրել որ հեաաքքրական զրւածքը աննկատելի մնայ. ընթերցողները մէկ մէկուց կը լսեն: Իսկ երեխաներին ընթերցանութեան համար զրքեր բաժանելիս զրադարանապետուհին միշտ աշխատում է նոցա հասակին ու զարգացման համեմատ զրքեր տալ: Ի հարկէ զրքի շատ կամ քիչ անգամ կարգացւելը կախած է յայտնի չափով նոյնպէս այն հանգամանքից թէ յայտնի զրքից քանի օրինակ է գտնուում գրադարանում, որովհետեւ եթէ մի զրքի մեծ պահանջ կայ, իսկ նորանից միմիայն գրադարանում մի օրինակ է՝ աւելի քիչ բաժանորդներին նա կը գոհացնէ, քան եթէ նոյն զրքից երկու կամ աւել օրինակ լինէր: Սակայն, ինչպէս երևում է ներքև բերած թւերից, այդ հանգամանքը շատ էլ մեծ նշանակութիւն չ'ունի:

Ահա ինչ գիրք ո՞րքան անգամ է վերցրւած կարդալու համար, յուսի 18-ից սկսած մինչև նոյեմբերի 18-ը: Նախ տեսնենք մանկական, այսինքն այն զրքերը, որոնց ընթերցողների ահագին մեծամասնութիւնը երեխաներ են կամ որ առհասարակ կարելի է տալ երեխաներին:

Նշագետն՝	(4 օր.) Արեգնագան.	42	անգամ է վերց.
Վաւերիչ՝	(2) Կարմիր Լապտեր.	32	"
Նմիպո՝	(2) Ֆրիդլին.	31	"
Լակիրէ՝	(4) Երբորդ Ոսկի	30	"
Աղայեան՝	(2) Մնահիտ.	29	"
?	(3) Հորացիոս.	29	"

Հօֆման՝	(3) Հաւատարմութիւնը ա- մեն արդեւ յաղթում է 27	անամ է վերց.
Շամխորեան՝	(2) Լուսանման	24 »
Անդերսէն՝	(4) Անդամալոյծ	24 »
Աւենարիուս՝	(4) Թաւամաղ մեղու	23 »
»	(4) Հսկայ մրջիւն	23 »
Վուչետիչ՝	(3) Երկու տօնածառ	23 »
?	(2) Զօրժ Ստեֆենսօն	22 »
Հօֆման՝	(4) Գէորգ Ռօլլէստօն	22 »
Ալֆօնս Դօլէ՝	(3) Թղուկ	20 »
?	(2) Խաչակիր մանուկներ	20 »
?	(4) Ժան Բապտիստ Լիւլի	19 »
Բաուէր՝	(5) Փայլուն կռակ	18 »
Սարիտտօն՝	(4) Փոքրիկ մէզը և նորա մանկիկը	16 »
?	(3) Արեւելեան վիպաշխարհ	16 »
Լուսկիվիչ՝	(4) Պատիկ է բաց շտիկ է	16 »
Բիշէր Ստօու՝	(4) Թոմաս աղբօր տնակը	15 »
?	(4) Բօբինզօն	15 »
Դէ Ամիչիս՝	(2) Սիրտ	14 »
Հօֆման՝	(3) Բարեկամութեան զոհեր	14 »
»	(2) Թաչնորս	14 »
Սուզան Կօրնա՝	(2) Երեխաններ և նոցա բա- րեկամները	13 »
?	(2) Ինչ է խօսում սենեակը	12 »
Սարգսարեան՝	(2) Զարածճի Արամի ա- րածները	12 »
Աղայեան՝	(6) Ֆրիդօֆ Դիւցազն	11 »
»	(3) Տօրք Անգղ	11 »
Շուպպեա՝	(2) Երկու բարեկամ	11 »
Անկերացի՝	(1) Արքայադուստր Վարդենի	11 »
Հօֆման՝	(3) Գէորգ Վաշինգտօն	11 »
?	(3) Զորս առակ	11 »
Ժօրժ Սանտ՝	(2) Խօսող կաղնի	11 »

?	(2) Պօլուխմպերիալ	10	անգամ է վերց.
?	(2) Փայտաշէն խրճիթից մինչև սպիտակ տունը	10	»
?	(3) Ով է հնար. երկաթուղին	10	»
Շմիրտ՝	(3) Գառնուկ և Լուսատուիկ	9	»
»	(3) Բենեամին Գրանկլին	8	»
Սերվանտէս՝	(2) Դօնքիշուս	7	»
Մունթէ՝	(4) Աբրահամ Լինկոլն	7	»
Էդգար Պօ՝	(2) Ոսկէ բզէզ	7	»
Պուշկին՝	(5) Ոսկէ ձկնիկ	7	»
Լալայեան՝	(3) Ահմէդի տոպրակը	7	»
Ներիոցի՝	(1) Գուստաւ Վազա	7	»

Աւելի քիչ կարդացած գրքերը, որոց մէջ նաև ժիւլի-վերն, չենք
թւում: Այս ցուցակը հետաքրքրական է նաև այն կողմից, որ ցոյց
է տալիս՝ նախ մեր մանկական գրականութեան աղքատութիւնը, իսկ
յետոյ — որ նա համարեա ամբողջապէս թարգմանական է: Մեր մանկ.
գրականութեան մէջ միակ ինքնորոյն գրողը դեռ պ. Ղ. Աղայեանն է:
Գալով մեծերի ընթերցանութեան գրքերին գտնում ենք հե-
տևեալ թւերը: Նոյն ժամանակամիջոցում վերցրած են.

Բաջֆի՝	(4 օր.) Կայծեր	47	անգամ
»	(3) Զալալէդդէն	41	»
»	(2) Հայ կինը և հայ երիտասարդը	30	»
»	(2) Խաչագողի յիշատակարանը	29	»
Սարգսեանի՝	(2) Այց թիւրքաց Հայաստանին	28	»
?	(4) Սարկաւազ	27	»
Բաջֆի՝	(3) Դաւիթ բէզ	26	»
Պռօշեանց՝	(3) Յեցեր	24	»
Բաջֆի՝	(2) Ոսկի աքաղաղ	22	»
»	(4) Ղարաբաղի ասողագէտը	21	»
Լէօ՝	(3) Արնաղին	21	»
Բայադէդի՝	(7) Թասիբ	19	»
Բաջֆի՝	(2) Սամուէլ	17	»
Էժէն Սիու՝	(1) Թափառական հրէայ	17	»
Բաջֆի՝	(2) Խենթը	16	»

Զախեր Մազօխ (Թ. Բաֆֆի) (2)	Կայէնի կտակը . . .	14	անդամ
Բաֆֆի՝	(2) Փունջ	14	»
Սմայլս (Թ. Փ. Վարդան.) (2)	Բնաւորութիւն . . .	14	»
Շիրվանզադէ՝	(2) Գործակաւտարի յիշատակարանից . . .	14	»
Պռօշեան՝	(2) Շահէն	13	»
Հիւզօ՝	(1) Թշառներ	13	»
Շիրվանզադէ՝	(2) Զուր յոյսեր	13	»
Շիլլեր (Թ. Փ. Վարդան.) (2)	Աւագակներ	13	»
Մերենց՝	(1) Թէոդորոս Ռշտունի	12	»
«	(1) Թորոս Լեւոնի	12	»
«	(1) Երկունք	12	»
Փափազեան՝	(10) Ենիշերի	12	»
Հատուֆ՝	(3) Ուխտաւորք	12	»
Շիրվանզադէ՝	(2) Խնամատար	12	»
Պռօշեանց՝	(2) Սօս և Վարդիթեր	10	»
Լէօ՝	(2) Կորածներ	10	»
Շիրվանզադէ՝	(2) Նամուս	10	»
Բաֆֆի՝	(2) Ճանապարհ. Թիֆլ. մինչև Ագուլիս . . .	10	»
Նաւասարդեան	(I 2, III 1, IV 5, V 5) Ժողովըր- դական հէքիաթներ	10	»
Արծրունի՝	(2) Այտեղ և այնտեղ	9	»
Մովսէս Խորենացի (1)	Պատմ. հայոց Թ. Խ. Ժ. Վ. Ս.	9	»
Պռօշեանց՝	(2) Կռուածաղիկ	9	»
»	(3) Հացի խնդիր	9	»
Հիւզօ՝	(2) Մահապարտի վերջին օրը	8	»
Շիրվանզադէ՝	(1) Արամբին	7	»
Սիւլիւկ՝	(3) Տիկին և նաժիշտ	7	»
Աղայեան՝	(1) Արութիւն և Մանուէլ	6	»
Շիլլեր՝ (Թ. Գ. Բարխ.) (1)	Դոն Կարլոս	6	»
»	(1) (Թ. Բարխ.) Օրէնների կոյսը	4	»
»	(3) Վիլհելմ Թէլլ	6	»
Շեքսպիր՝ (Թ. Մալխ.) (1)	Արքայ Լիր	6	»
»	(Թ. Սուլիս) (1) Օտելլօ	6	»
»	(Թ. Ս. Արծր.) (1) Համլէտ	6	»

Գեօթէ՝	(1) Վէրթէր	6 անգամ
Արվիարեան՝	(1) Ապուշը	6 »
«	(1) Կեանքի պատկերներ	4 »
Լեսսինգ՝ (Թ. Գ. Բարխ.)	(1) Նաթան իմաստուն	5 »
Տիւսաբ՝	(2) Արաքսիա	4 »
»	(1) Սիրանոյշ	4 »
»	(1) Մայտա	3 «

Աւելի քիչ անգամ կարդացւած գրքերը չենք նշանակում:

Անաչառ թւերը ապացուցանում են մի շատ տարածւած կարծիք մեր մէջ, որ Բաֆֆին հայերիս ամենաժողովրդական գրողն է: Այս ցուցակի մէջ մտնում է մեր գրականութեան համարեա բոլոր բելլետրիստիկան, և մենք կարող ենք տեսնել թէ որչափ նա աղքատ է ոչ միայն ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններով, այլ նոյն իսկ եւրոպական առաջնակարգ գրողների թարգմանութիւններով: Ի հարկէ զօռով գրականական տաղանդներ չի կարելի ստեղծել, որովհետեւ տաղանդների զարգացման համար էլ, ինչպէս և գրականութեան, պահանջւում են յայտնի միջնավայր ու պայմաններ. մութ և խոնաւ մասաններում անգոյն և թույլ ծիլեր են արձակում նոյն սերմերը, որոնք բաց, ազատ օդում և անխափան լոյսի առատ ճառագայթների տակ տալիս են զուարթ, կանաչ և ճոխ տունկեր... Բայց և այնպէս, աւելի կենդանութիւն կարող էին ստանալ թէ մեր գրականութիւնը և թէ մեր ինքնօգնութեան նպաստող զանազան հասարակական հիմնարկութիւնները, եթէ լիակատար անտարբերութիւնը, ինդիֆերենտիզմը, որ հոգու հիւանդոտ թմրութեան և անշարժութեան ապացոյց է՝ մեր հասարակութեան բնաորոշ գիծը չը լինէր: Որքան և ոյժ ու եռանդ ունենան մի քանի անհատներ, նոցա թէ ոյժը և թէ եռանդը կարող են թուլանալ և ջախջախել խփելով անտարբերութեան հաստ ու սառն պատին... Մենք տեսնում ենք Էժանագին Գրադարանների գոյութեան անհրաժեշտութիւնը մեզ համար. ուրեմն նոքա պէտք է լինեն ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ նաև շահախնդիր Բաքուում, թմրած երևանում, հայաշատ Ալեքսանդրապոլում և ուրիշ քաղաքներում: Իբրև նոր փորձ՝ այդ տեսակ հիմնարկութիւնները պահանջում են ինտելիգենտ երիտասարդութեան կողմից եռանդ դէպի գործը ու սէր դէպի ժողովուրդը, իսկ հասարակութեան կողմից՝ բուռն համակրութիւն և ամեն տեսակ օգնութիւն: Անտարբերութիւնը և այս դէպքում սպանիչ դեր կաշող է կատարել:

ՏԻԿԻՆ ՈՒԻԼԵԱՄՍԸ ԵՒ ԿԱՅԾԱԿԸ

ԾԱՐԿ ՏՈՒՆԵՆԻ

Պարոն Ուիլեամսը՝ շարունակ խօսակցութեան մէջ՝ պատմեց հետեւեալը.

Այո, պատուելիս, կայծակից փախենալը— մարդկային ամենացաւալի թուրութիւններէց մէկն է: Այդ թուրութիւնը աւելի պատահում է կանանց շրջանում, երբեմնապէս դտնւում է փոքրիկ շնիկների մէջ և շատ սակաւ տղամարդերի դատում: Այդ թուրութիւնը այն պատճառով է նամանաւանդ ատելի, որ նա մարդուն այն աստիճան ուժից գցում է, որչափ չէ կարող տկարացնել ոչ մի ուրիշ երկիւղ. և մարդ չէ կարող ոչ սառն դատել նորա մասին, ոչ էլ այդ երկիւղից յետ կենալ, թէկուզ ամօթահարւելուց: Այն կիներ, ոյ քաջութեամբ կը տանէր դէի կամ մինի ներկայութիւնը, կորցնում է իւր վստահութիւնը և ջուր է կորում կայծակի խզբզանքից: Մարդ խղճում է՝ տեսնելով կայծակից սարսափած կնոջը: Պատմեմ գլխիս եկած դէպքը:

Մի անգամ ամառը, զիւղում, մեր կալածքում, իմ հանգիստ քնի ժամանակ լսեցի մի խեղդւած խուլ ձայն, որ ինձ զարթեցրեց.

— Այ մա՛րդ, ա՛յ մարդ, վեր կաց, կանչում էր հեկեկալով կինս իմ ականջտակին:

Սկսեցի միտքս ինձ ժողովել, տեղիցս բարձրացայ և հարցրի.

— Սիրելիս, այդ դո՛ւ ես: Ի՞նչ է պատահել: Ո՞րտեղ ես դու:

— Վերկաց պահարանը փակիր: Ամօթ չե՞ս քաշում, քեզ համար հանգիստ պառկել ես մի այնպիսի ժամանակ, երբ սկսւել է սարսափելի փոթորիկ և որոտմունք:

—Լաւ, քնած ժամանակ ինչպէ՞ս կարող էի ես ամաչել:
Այ կին, խելքդ որտե՞ղ է. մարդս քնած ժամանակ չէ կարող ամաչել:

—Եհ, դու երբէք չես ամաչում, ա մարդ. դու ինքդ չը գիտե՞ս,
որ միշտ այդպէս ես:

Եւ կինս սկսեց կրկին հեկեկալ խուլ ձայնով: Հեկեկանքի ձայնը
սառցրեց իմ լեզուն, որ պատրաստել էր մի սուր պատասխան և ես
խօսքս շուռ տուի:

—Սիրելիս, հոգեակս, շատ ցաւում եմ, որ այդպէս է եղել.
հաւատացիր, որ կամաւ չեմ արել:

—Այ մա՛րդ:

—Տէր Աստուած. ի՞նչ ես ասում, հոգի ջան:

—Դու դեռ անկողնում պառկած ե՞ս:

—Ի հարկէ: Աբա ի՞նչ անեմ:

—Դո՛ւրս, դուրս եկ անկողնիցդ: Եթէ քո կեանքը քեզ համար
թանկ չէ, զոնէ փոքր ինչ էլ է նորան պահպանիր ինձ համար,
երեսաներիդ համար:

—Դէ, սիրելիս...

—Մի խօսիր, լսել չեմ ուզում: Դու լաւ գիտես,
որ այսպիսի որոտմունքների ժամանակ մահճակալից աւելի վտանգա-
ւոր տեղ չը կայ. բոլոր զրքերում այդպէս են զրում: Իսկ դու պառկել
ես և կամաւ անձդ վտանգի ես ենթարկում, ով դիտէ ինչ դիտումով՝
միայն թէ ասածդ անես, հակառակեո, հակառակես և...

—Ա՛յ կի՛ն, խելքի ե՛կ. ի՞նչ է, պէտք է քեզ համար երգւեմ,
որ ես մահճակալումը չե՛մ:

Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, որ սաստիկ կայծակ տւեց: Տիկինս
երկիւղից սարսափելի ճիչ արձակեց. որոտմունքը, գոռոցը ականջս
խլացրեց:

—Տեսնում ես, այ մարդ, մեղքերիդ հետևանքը: Ինչպէ՞ս ես
դու կարողանում այդքան փշանալ, որ այսպիսի ժամանակ երգ-
ւում ես:

—Ես չ՛երգւեցի և կայծակը ամենևին երդւելուցը չէր: Միև-
նոյնը կը լինէր, եթէ ես ոչ մի ծպտուն էլ հանած չը լինէի, այդ
ինքդ էլ լաւ գիտես, հոգեակս. զոնէ պէտք է գիտենայիր, որ երբ
որ օդը, մթնոլորտը ելեքորականութիւնով լքցւած է...

—Հա, այդ է՞ր սլակաս մնացել: Ապացուցիր, ապացուցիր, ապացուցիր: Տօ, ի՞նչ ես դուրս տալիս գլխիցդ, երբ որ լաւ գիտես, որ մենք շանթարգել չ'ունենք և քո խեղճ կինը ու զաւակները գտնուում են նախախնամութեան ձեռքին: Այդ էլի ի՞նչ ես անում: Այսպէս ժամանակ լուցկի ե՞ս վառում: Խելքդ կորցրել ե՞ս, ի՞նչ է:

—Տէր ողորմեա՛, այ յիմար կինարմատ, որտեղ է կրակը, որ աչքիդ երևում է...

—Հանդցրո՛ւ, հանդցրու այս րոպէին: Թէ դու մեզ բոլորիս զօհել ե՞ս ուզում: Դու լաւ գիտես, որ ոչ մի բան այնպէս չէ քաշում կայծակը, ինչպէս կրակը: (Վզզ-դռռ-շախկ-շրախկ—կայծակի փայլ և զուռոց): Հը տեսա՞ր, սիրտդ հովացա՞ւ: Հիմի տեսա՞ր քո արածը:

—Ոչինչ չեմ տեսնում: Լուցկին շատ-շատ՝ իրան կը քաշի կայծակը. բայց հօ նա չէ՞ կայծակ ծնողը, կայծակի պատճառը: Այն էլ, որ ասում եմ կը քաշի, շատ սակաւ դէպքում. հարէ՛ւր անգամից մէկումն էլ չի պատահիլ: Եթէ լուցկի վառելովս կայծակ կարողանայի քաշել, դա կը նշանակէր, որ որսորդն էլ միլիօն հարւածներում միշտ նշան խփած կը լինէր առանց սայլթաքելու: Որսորդներին ընկերութիւնը, զորօրինակ...

—Ամօթ է, ա մարդ, ամօթ քեզ համար: Մենք այստեղ կանգնած ենք մահի առաջ, իսկ դու մի այսպիսի խորհրդաւոր րոպէում կարողանում ես այդ տեսակ լեզուով խօսել: Եթէ դու ցանկութիւն չ'ունես... այ մա՛րդ, լսի՛ր մէկ:

—Հը՞:

—Երեկոյեան պառկելուց առաջ աղօթք արի՛ր:

—Ես, ես... ուզում էի, բայց ղբաղւած լինելով տասներկուսը տասներեքի վերայ քաղմտպատկելով...

(Վզզ, դռռ, շախկ, շրախկ):

—Ե՛հ, կորել ենք, անպատճառ կորել, մենք անօգնական խեղճերս: Ախր ինչպէ՞ս էիր դու կարող արհամարհել այդպիսի մի բան այս տեսակ երկիւղալի ժամանակ:

—Պառկելուց առաջ «այս տեսակ երկիւղալի ժամանակ» չէր: Երկնքում ամպի կտոր էլ չը կար: Ո՛վ կը կարծէր, որ իմ մի փոքրիկ զանցառութիւնիցս կարող է այսպէս աղմուկ ու փտանդ ծագել: Ես կարծում եմ, որ դու առհասարակ այդ տեսակ ձեւականութեանը

շատ ես մեծ, չափազանց րաժ նշանակութիւն տալիս. դու լաւ գիտես, որ դա սակաւ պատահող մի բան է: Ես աղօթելը չէի մոռանում այն օրից, որ պատահեց մեզանում մի երկրաշարժ սորանից չորս տարի առաջ:

— Իսկ միւսը, ա՛ մարդ, մոռացա՞ր. դեղնատենդ հիւսնդութիւնը:

— Հոգեակս, դու միշտ օրինակ ես բերում դեղնատենդը. բայց ես համաձայն չեմ քեզ հետ: Այստեղից մինչև դեղնատենդ երևեցած տեղը այնքան հեռու է, որ հեռագիրն անգամ չէ կարելի անմիջապէս ուղարկել առանց միջանկեալ կայարանների. այդ ինչպէ՞ս իմ մի փոքրիկ սխալը, իմ մի երեկոյ աղօթք չանելը այնտեղ աղդեց այդպէս յանկարծակի: Դեռ երկրաշարժի մասին կարող եմ այդտեալ ենթադրութիւն թոյլ տալ, որովհետև նա մեզ մօտ պատահեց. բայց թէ ես ինձ պատասխանատու համարեմ ամեն մի անիծւած... (Վզզ, գռռ, շախիշրախի):

— Ախ, սիրելիս, ախ, սիրելիս: Ես հաւատացած եմ, որ կայծակը մի բանի դիպաւ: Մենք էլ արեգակի լոյս չենք տեսնելու: Հը՞, ի՞նչ է. դու ուրախ կը լինե՞ս մեր անհետանալուց յետոյ՝ քո սոսկալի խօսքերը մտաբերել:

— Յետոյ՞: Ելի բան ունե՞ս:

— Քո ձայնը, ա՛յ մարդ, կարծես թէ... Տէր Աստուած, միթէ՞ դու բաց վառարանի առաջն ես կանգնած:

— Այո, այդ ոճրագործութիւնով եմ զբաղւած:

— Հեռացի՛ր այս ըուպէին: Դու երևի մոքումդ դրել ես մեզ բոլորիս կորցնելու: Միթէ՞ դու չը գիտես, որ վառարանը ամենալաւ կաջճակ քաշողներիցն է: Հիմի էլ դու որտեղ գնացի՞ր:

— Ես այստեղ եմ, լուսամուտի մօտ:

— Օհ, Տէր ողորմեա, ի՞նչ է եղել քեզ. հօ զժւել չե՞ս: Այս ըուպէին այդ տեղից քաշւի՛ր: Ծծկեր երեխաներն անգամ գիտեն, որ կաջճակի ժամանակ վտանգաւոր է լուսամուտի մօտ կանգնելը: Ախ, սիրելիս, ես համոզւած եմ, որ զիշերս չեմ լուսացնելու... Ա՛, մա՛րդ, սիրելի՛ս.

— Ի՞նչ է:

— Այն ինչ է խշխշում:

— Ես եմ:

—Դու ի՞նչ ես անում:

—Զգեստիս ծայրն եմ որոնում:

—Դէն գցի՛ր շուտով: Ինքդ լաւ գիտես, որ բոլոր ուսումնականներն ի կարծիքով բրդէ ճոթը կայծակ քաշող է, ու հանգիստ և հանդարտ շոր ե՞ս հագնում: Օ՛հ, սիրելիս, բաւական չէ, որ բնական պատճառներից վտանգի է ենթարկւել մեր կեանքը, դու աւելի էլ մեծացնում ես վտանգը: Ի սէր Աստուծոյ մի երդիլ, մի երգիլ: Ախր միտքդ ի՞նչ է:

—Լա՛ւ, երգից ի՞նչ վտանգ կարող է լինել:

—Ա՛ մա՛րդ, ես քեզ հարկւր անգամ ասել եմ, որ երգից օղը շարժւում է և այցպիսով կտրւում է ելեքտրական հոսանքը, որ... Այս ի՞նչ ես արել, ինչո՞ւ ես բացել իմ պահարանի դուռը:

—Օ՛հ, խելագար, դորանից ի՞նչ վնաս կարող է լինել:

—Ի՞նչ վնաս: Դորանից — կարող է լինել մահ: Ամեն մի տխմարն էլ, որ փոքր ինչ դիտել է, գիտէ, որ ընդմիջւող քամով կարող է կայծակ բերել: Դէ՛, կէսն էլ չես փակել, փակիր դուռը ամուր. շուտ արա, շտապիր. թէ չէ մենք կը կորչենք, Ա՛խ, ի՞նչ տանջանք է, որ ես կրում եմ՝ մի խելքըպակասի հետ միասին փակւած այս սենեակում: Ա՛ մա՛րդ, այդ ի՞նչ ես անում:

—Ու՛րիշ: Զուր եմ ածում: Սենեակի օղը տաք է և խեղդող: Ուղում եմ ձեռքերս ու երեսս լւանամ:

—Դու, երեւի, վերջին խելքդ էլ տանուլ ես տւել: Եթէ ցամաք տեղում կայծակը խփի մի անգամ, ջրին կը խփի չիտուն անգամ: Թափիր ջուրը: Ա՛խ, սիրելիս, էլ ջոցս կտրեցի, թէ մենք ապրելու ենք: Ես կարծում եմ, որ... Ա՛ մարդ, էլի այդ ի՞նչ նոր բան է...

—Թո՛ւ, զրոյդ... ձեռքս կսլաւ պատկերին...

—Ուրեմն, դու պատի մօտին ե՞ս: Այդպէ՞ս էլ անդգուշութիւն: Դու միթէ՞ չը գիտես, որ պատով կայծակը շատ հեշտ կ'անցնի... Հեռացի՛ր այդտեղից: Դեռ քիչ է մնացել, որ ջիշոց էլ տաս: Խնայէ՛ս ես զօրում այդպէս անբարոյական լինել մի այնպիսի ժամանակ, երբ բնականիքդ ակներեւ վտանգի մէջ է: Ա՛ մա՛րդ, քեզ ասել էի, որ փետրադոշակ զցել տալիս անկողնիդ տակը:

—Մոռացայ այդ բանը:

—Մոռացա՞ր: Իսկ կեանքդ որ կորչի՞: Փետրադոշակ ունենալիս,

կարող էիր նորան սենեակի մէջ տեղում գետնին փռել և նորա վերան պառկել: Դէ եկ, մոտի՛ր պահարանը, ինձ մօտ, դէ շուտ, քանի որ մի նոր օջին չես հանել մեր գլխին:

Ես փորձեցի մօտել պահարանը. բայց սա երկու մարդ միասին տեղաւորելու անկարող էր, այն էլ փակած դռներով և խեղդած օդով: Փոքր ինչ համբերեցի, բայց շուտով դուրս թռայ մէջիցը:

— Սիրելիս, ասաց կինս, մի բան դարձեալ պէտք է անենք քո ասպահովութեան համար: Մէկ տուր ինձ վառարանի վերայ դրած գերմանական գիրքը և մօմը. չէ՛, չէ՛, չէ, ինքդ մի վառիլ, բեր այստեղ, ես ինքս կը վառեմ: Այդ գրքումը կայծակի մասին տեղեկութիւններ կան և գրած են խրատներ...

Գիրքը առնելը թանգ նստեց. ձեռս դիպաւ սկիհին (վազ) և միւս զիւրաբեկ իրերին և նոքա վաչր ընկան: Կինս առաւ գիրքը և ճրագը ու ինքը փախեց պահարանում:

—Ա՛ մարդ, այն ինչ ձայն է, որ լսում եմ.

—Ոչինչ, կատուն ներս թռաւ:

—Կատօ՛ւն: Վա՛յ մեզ: Բռնիր նորան և լւացարանում թաքցրու: Շուտ, սիրելիս, շուտ արա. կատուները ելեքտրականութիւնով լիքն են: Օ՛հ, այս գիշերուայ տանջանքներից իմ մազերը, հաւատացնում եմ, սպիտակելու են:

Եթէ կնոջս հառաչները չը շարունակէին, ես գուցէ չընկնէի կատուի ետեւից այնպիսի մութ ժամանակ. բայց ի՛նչ արած: Աթոռների և ուրիշ իրերի վերայով ցատկելով, թռչկոտելով, վերջապէս բռնեցի կատուին և կոխեցի կոմոդը, որտեղ յետոյ բանից երևաց, որ մի չորս հարիւր գոլլարի արժողութեան զարդաիրեր են կոտրատւած:

Ինձ սթափեցրեց կնոջս ձայնը.

—Ա՛ մարդ, այս գրքի մէջ գրւած է, որ ամենաապահով դրութեան մէջ լինելու համար պէտք է սենեակի մէջ մի աթոռ դնել, որի ոտները կղզիացրած լինեն վատ հաղորդիչներով և կանգնել այդ աթոռի վերայ: Ուրեմն, դու պէտք է աթոռի ոտները դնես ասպակայ բաժակների վերայ: (Վզդ, տրախկ, շրախկ): Օ՛հ, լսում ե՞ս, տեսնում ե՞ս: Դէ շուտ արա, շուտ, քանի քեզ կայծակը չի սպանել:

Ես մի կերպ գտայ բաժակները և յարմարեցրի նորանց աթոռի

ոտների տակ, ըստ որում բացի այդ շորսից՝ միւս բոլոր բաժակները ջարդեցի իմ փորձերովը: Եւ սկսեցի սպասել նոր կարգադրութիւններին:

—Ա՛յ, ա՛յ, այս գերմանական զրքում ասւած է հետեւեալը.

1) „Waehrend eines Gewitters entferne man Metalle, wie zum B. Ringe, Uhren, Schlüssell, etc. von sich, und halte sich auch nicht an solchen Stellen auf, wo viele Metalle bei einander liegen, oder mit anderen Koerpern verbunden sind, wie an Herden, Oefen, Eisengittern und dgl.“ Հիմի սա ինչպէս պէտք է հասկանանք, արդեօ՞ք մեզ պէտք է մետաղներով շրջապատենք, թէ նորանց մեզանից հեռացնենք:

—Ես էլ լաւ չեմ հասկանում: Այդ տեղը փոքր ինչ մութ է: Իւրաքանչիւր գերմանական խորհուրդ փոքր ինչ մութն է լինում: Ես կարծում եմ, որ այս պարբերութիւնը կազմւած է զլխաւորապէս տրական հոլովից, որին աւելացրած են՝ յամենայն դէպս՝ փոքր ինչ սեռականից և հայցականից: Ուստի ես կարծում եմ, որ այդ նախադասութիւնը ուզում է ասել՝ թէ պէտք է շրջապատենք մեզ մետաղներով:

—Հէնց այդպէս է լինելու: Այդպէս շատ խելացի է դուրս գալիս: Դու լաւ գիտես, որ շանթարգելներ շինելու համար մետաղ էլ է դործ ածւում: Դիր զլխիդ քո այն զգակը, որ հրդէհի ժամանակ դնում ես, նա կարգին մետաղոտ է:

Ի՞նչ պէտք է անէի: Պտուեցի հրդէհագրակը և դրի զլխիս: Գրակը ծանր էր և անտանելի՝ այնպիսի տաք և խեղդող օդում, որ անեակումն էր: Առանց այն էլ գիշերւայ զգեստն աւելի տաք էր, քան հարկաւոր էր:

—Ա՛ մարդ, այժմ յոյս ունեն, որ զլուխդ բոլորովին ապահով դրութեան մէջ է: Բայց ասում եմ, թուրդ էլ հէնց կապես:

Այդ էլ կատարեցի:

Այժմ, սիրելի ամուսին, շարունակում էր կինս, պէտք է մի

1) Թարգմանութիւնը սա է. Որոտմունքի ժամանակ պէտք է քեղանից հեռացնես մետաղները, մատանիները, ժամացույցը, բանալիքները և ալլն. և ինքդ չը մնաս այնպիսի տեղերում, ուրտեղ շատ մետաղներ են կուտակւած, կամ ուրիշ մարմինների հետ միացրած են, ինչպէս են հնոցները, վառարանները, երկաթեայ ցանկատաւները և ալլն.

բան զանեսս սոսներդ պաշտպանելու: Ի՞նչ կայ, սիրելիս, ժանիքները (շպորները) կպցրու կոշկիցդ:

Լուսթեամբ և անվրդով համբերութեամբ այդ էլ արի:

—Մէկ ականջ դի՛ր թէ զրքում էլի ինչ է գրած.¹⁾ „Das Gewitter ist sehr gefaehrlich, weil die Glocke selbst, sowie der durch das Laeuten veranlasste Luftzug und die Hoehe des Thurmes den Blitz anziehen koennten“. Մի՞թէ՞ այնպէս չը պէտք է հասկանանք, թէ որոտմունքի ժամանակ զանգակ չը խփելը վտանգաւոր է:

—Այո՛, այդպէս է երևում, եթէ միայն դա եզակի ուղղականի բնութենելութեան անցեալ ժամանակն է. իմ հաշուով հէնց այդպէս է դուրս գալիս: Ինձ թւում է, որ այդ նախադասութեան միտքը սա է. զանգակատան բարձրութեան և Luftzug-ի (օդի հոսանքի) բացակայութեան պատճառով շատ վտանգաւոր է (sehr gefaehrlich) զանգակ չը թակելը որոտմունքի ժամանակ և բացի այդ, դարձրութիւնը...

—Դէ լաւ, բաւական է. ա՛յ մա՛րդ, ժամանակ մի կորցնիլ դատարկասօսութիւնով: Թափիր մեր մեծ զանգակը. ահա պատշաճ բունն է, աջ կողմումը. դէ շուտ, սիրելիս, վտանգը անցնելու վերայ է: Սիրելիս, այժմ հաւատում եմ, որ մենք վերջապէս կարող ենք փրկւել:

Մեր ամառւայ փոքրիկ տունը շինւած է մի շարք բլուրներից ամենաբարձրի վերայ՝ հովտի գլխին: Մեզ հարեան՝ զոնւում են մի քանի տնակներ, որոնցից ամենամօտը երեք չորս հարիւր կանգուն (եարդ) մեզանից հեռու է:

Երբ ես, աթոռի վերայ բարձրանալով, սկսեցի զանգահարել հօթն ութ բոպէ շարունակ մեծ զանգակը, մէկ էլ տեսնեմք, մեր լուսամտի փեղկերը զրսից յանկարծ բացւեցին, մի լապտեր մօտիկացալ լուսամտին և մի ձայն կոպիտ կերպով հարցրեց:

—Ի՞նչ է պատահել այստեղ:

²⁾ Որոտմունքը շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ թէ զանգակը ինքը և թէ զանգահարութիւնից առաջացած օդի հոսանքը և զանգակատան բարձրութիւնը կարող են կաշմալը քաշել:

Լուսամուտի մօտ ժողովւած էին տղամարդիկ, իսկ նոցա աչքերը զարմացմամբ չուած էին իմ զգեստի վերայ:

—Նա բաց թողի զանգակի չւանը, վրդովւած վայր իջաց աթոռից և ասացի:

—Բարեկամներ, ոչինչ չը կայ, մենք փոքր ինչ անհանդատացանք որոտմունքի պատճառով: Նա աշխատում էի կայծակը կանգնեցնել...

—Որոտմունք: Կայծա՞կ: Ի՞նչ էք ասում պարոն Ուիլեամս, չօ՛ր խելագարւել չէ՞ք: Դուրսը հրաշալի ասողազարդ գիշեր է և ոչ մի որոտմունք չէ եղել:

Նա նայեցի լուսամուտից և այնպէս զարմացած էի, որ մի րոպէ լեզուս սառեց բերանումս: Վերջապէս՝ խելքս հաւաքելով ասացի.

—Բան չեմ հասկանում ախր: Մենք լուսամուտի փեղկերի միջով տեսնում էինք կայծակը և լսում էինք զոռոցը:

Լուսամուտի մօտ կանգնած մարդիկը ջանկարծ մի ծիծաղ սկսեցին, մի ծիծաղ, որից նոքա կոտորւում էին, գետին էին թափւում. իսկ երկուսը կողքի ծակոցից մինչև անգամ մեռան: Կենդանի մնացածներին մէկը նկատեց:

—Ափսոս, որ ձեր խելքին մէկ չեկաւ, որ փեղկերը բանալիք և նայէիք այն բարձր բլրի զուլսը: Սփն ինչ որ դուք լսել էք—նա թնդանօթների ձայն է եղել. իսկ ինչ որ տեսել էք—նորա կրակը: Բանն այն է, որ գիշերւոյ կէսին հեռագիր եկաւ, որ Հարֆիլդը նախադա՛հ է ընտրւած և ահա ինչո՞ւ. թնդանօթներ են դատարկւում:

Պատմողը, այսինքն պարոն Ուիլեամսը, վերջացրեց իւր խօսքը այսպէս.

—Այո՛, պարոն Տուէն, ինչպէս ասացի, կայծակից պաշտպանւելու կանոնները այնքան կատարեալ են և բազմաթիւ, որ ես չեմ կարողանում հասկանալ թէ ինչպէս են դեռ գտնւում այնպիսի խելառներ, որ իրանց սպանել են տալիս կայծակից:

Այս խօսքերից յետոյ ճանապարհորդակիցս վեր առաւ իւր ուղեւորը ու հովանեակը և դուրս եկաւ երկաթուղու կառքից, որովհետեւ հասանք նորա քաղաքի կայարանին:

ԲԱՐԻ՝ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻ

Անցնում է ուրախ երաժն ալլ աշխարհ,
Ա՛խ, երանք՝ ձեզ, ազատ թռչուններ,
Լայն և ընդարձակ օդում ձեզ համար
Ձը կան ոչ սահման և ոչ արգելքներ:
Բարի՛ ճանապարհ, շուտով ալլ երկրում,
Ուր նոր են բացում ծառեր ու ծաղիկ,
Նոր բոյն կը շինէք կանաչ անտառում
Ու կը մոռանաք դուք հին հայրենիք:

Անցնում է ալլ խումբ... վաստակած, անձայն
Հազիւ փոխում է նա դանդաղ քայլեր,
Նորա առաջին կանգնում է սահմանն,
Կանգնում են ձիւնոտ սարեր ու ձորեր,
Եւ նա իւր ծերուկ հին հայրենիքում
Ձի գըտնիլ մի ծառ, մի թուփ կանաչով,
Ու բոյն կը հիւսէ, գուցէ սառն հոգում,
Բայց նա էլ, նա էլ գընայ թող բարով...

ԶՄԻՌՆԻԱՅԻՑ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ

ՓԵՐԱՆՔ ՌԻՂԵՒՈՐԻ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Յ. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆԻ

Առաջին անգամը չէր, որ ես Տաճկաստանից դէպի Կովկաս էի ճանապարհորդում: Սորանից երկու և կէս տարի առաջ ես Ներսիսյան Բալականի թերակղզու վերադառնալու հարկէն զերազարձալ: Այս անգամ, երբ ես հայրենիք ալցելութիւն էի գնում, ամենևին զիտաւորութիւն չ'ունէի ստացած տպաւորութիւններս հրատարակելու, սակայն դարձեալ իմ գրասեղանի առաջ նստելով՝ նրանք շարան-շարան լիշողութեանս մէջ եկան՝ կարծես միմեանց հետ համեմատուել ու չափուել կամենալով: Միւս կողմից ուղեորութեանս միջոցին ես տեսալ որ իմ տպաւորութիւններն համեմատական նկարագիրը հետաքրքրութեամբ և մասամբ զարմացմամբ լսում է. ուստի և աւելորդ չը համարեցի ստացածս տպաւորութիւններից մի քանինը գրի անցնել:

Այս անգամ ուղեորութեանս առաջին կայարանը չը գիտեմ եւրոպական թէ ասիական ասեմ, Զմիւռնիա քաղաքն էր: Այն անգամ տաճկական քաղաքներից իմ ստացածս տպաւորութիւնները թուլցիկ էին, այս անգամ այնքան հիմնաւոր, որքան հնարաւոր է զպրոցական ասպարիզում գործողին մի տարում աշակիսի մի քաղաքի կեանքն ուսումնասիրել:

Ծովափնեայ գիւրքը բաւականին գեղեցիկ է. Զմիւռնիան կարող էր գեղեցկագոյն տպաւորութիւն թողնել ծովից, եթէ նորա լաւ շինութիւնները տափարակի վերայ չը լինէին, մինչդեռ այժմ հեռուից միայն տաճկական թաղերն են, որ աչքի են ընկնում: Աւելի գեղեցիկ են չըջակալ բլուրների վերայ սիւսած արուարձաններն ու գիւղերը, որոնք հետզհետէ տարածուելով՝ միացել են և միանում են բուն քաղաքի հետ: Այս գիւղերն ընդհանրապէս աւելի գեղեցիկ են, որովհետեւ նոր ժամանակներում կարողատէր մարդկանց ձեռքով շինած լինելով՝ եւրոպական կիտաքաղաքների կերպարանք են կրում: Ինչպէս Եւրոպայի կենտրոններում՝ Նոյնպէս էլ

Զմիւռնիալում, Անատոլիայի այս ամենավաճառաշահ քաղաքում, զրամագլուխն հետզհետէ կենտրոնանալով անհատների և ընկերութիւնների ձեռքերում՝ չքաւորութիւնը հետզհետէ տարածւում է հասարակ զոտի մէջ, որ քանի զնում՝ աւելի և աւելի ճնշում է տնտեսական սղաքարի տակ և անկարող լինում նաև իւր սեպհական բնակարանն ունենալու։ Այրողական մեծ քաղաքներում բանւորի, մշակի, արհեստաւորի, աշխատաւորի բնակարաններն են մութ և խոնաւ նկուղներն, իսկ Զմիւռնիալում խոնարհ ու աւերականման տնակները։ Բայց թողենք դեռ այս խեղճերին։ Այս քաղաքի պարծանքն է հռչակաւոր Փարափը, որ մի սալալատակ փողոց է։ Նորա դարդն է համարեա ծալրէ ի ծալր բաղմաթիւ գեղեցիկ սրճարաններ չարքը, որ տեղ առ տեղ ընդհատւած է գեղեցիկ տներով ու երբեմն մտրմարոնեալ ապարաններով։ Հիանալի է այս քարափը, երբ նա ամառային գիշերները ելեքտրականութեամբ լուսաւորւած է և հիւրընկալում է հաղարաւոր լաճախորդների նստոտած կամ շարժուն բաղմագոյն խմբերը։ Իսկ երբ բացօդեալ թատերական ներկայացումներ են լինում այս քարափում, մարդս առ ժամանակ մուսանում է որ ժամանակակից Զմիւռնիալումն է, ալ երեսակալում է իրան հելլենական աշխարհը տեղափոխւած։ Այս տալուորութեան տակ զուր շարունակում էք ձեր ճանապարհը գեպի քաղաք, անցնում էք մի քանի գեղեցիկ փողոցներից և վետո՛ւ՝ մտնում էք քաղաքի աջն մասը, որ ոչ հարողական է և ոչ ասիական։ Անցնում էք մի քանի նեղլիկ և ոլորապտուտ փողոցների, որոնք սակաւ կեղտոտ չեն և երբեմն մինչև անգամ սալալատակ և ահա հասնում էք հինաւուրց «հալնոցը», որ վերջին հրդեհից վետո՛ւ վերանորոգւելով՝ կանոնաւոր քառանկիւնի թաղերի է վերածւել։ Փարափներից և նորա զուգահեռական մի երկուսից վետո՛ւ հալնոցը, կարելի է ասել, լալտնի տեղն է բլուռում իւր գեղեցիկութեամբ, եթէ միայն այս նեղլիկ փողոցներին կարելի լինէր գեղեցիկ բառը վերադրել։ Նրանք աչքքան նեղ են, որ երկու կառք զժւարտէթեամբ են գլխադէմ անցնում, աչքալէս որ գեղեցիկ տներն հազիւ կը կարողանալին իրանց արժանաւորութիւններն ի յոյց հանել։ Արևի այս պատճառով է, որ Զմիւռնիային իւր տան արտաքինի վերալ շատ ուշադրութիւն չի դարձնում։ Նրանք արտաքուստ աւելի քան պարզ են, միակզարդն է՝ նրանց փոքրիկ պատշգամբները (նման պոլսական «սղաններին»), որ մանաւանդ նստակեաց հայուհիների լարմարաւոր գլխածոցներն են։ Այս, այս հայուհիները համեմատելով դրացի ալ կանանց հետ՝ ամենից շատ նստակեացն են և կարծեմ՝ ամենալատառողջները, որի միակ պատճառը չէ այս երեւոյթը։ Եթէ ուղեւորը մի քիչ միակողմանի դիտող լինէր, նա կը կարծէր թէ Զմիւռնիայի հալ կի՛նն ու օրիորդը միայն նստել ու բամբասել գլխին, բայց ոչ, այլ շատ խիտ կը լինէր, մենք պիտի տեսնենք, որ նրանք ունին նաև արժանաւորութիւններ ու խօսակցութեան ալ նիւթեր և չը պիտի մուսանք նրանց հետ վիշկ և ալ պակասութիւնները, ի հարկէ

միայն զգուշաւորութեամբ և խնայողութեամբ, որովհետեւ Պոլսում հրատարակած ձեռնարկի մէկը գրում է. «երբ ուզէ ոք կանանց վերադարձնել, պարտի ցօղոյ մէջ թաթախել իւր գրիչն և եօթներփեան աղեղին գունովք ներկել իւր սճն»¹⁾։

Դառնաք կրկին հաշնոցի նկարագրութեանը։ Բնութեանը հակառակ չը գործելու համար՝ առարկաների նկարագրութեանը կցենք նաև շարժական կիանքը։ Նաև ընտանեկան կեանքի պատկերն աշտեղ աւելի երեկոններին է հետաքրքրական։ Գոներից հետաքրքիր ուղևորը ներս է նախում և ինչ է տեսնում. փոխանակ սովորական բակերի՝ ընդարձակ մարմարոնեալ շատակներով սրահներ. սրանք զմիւռնիացու ընդունարաններն են և միանգամայն ամբարալին նստալարերը։ Այս ընդունարանի պատերը զարդարած են գեղեցիկ հալելներով ու պատկերներով և չորս կողմը կահաւորւած գահաւորակներով, բաղկաթոռներով, ծաղիկներով և ալլն։ Նաև տների ընդունարանի լատից երևում են նաև արեւելեան բնութեան չափով պարտեզներ ռոնիներով, նարնջիներով, և ալլաքօղեսալ գեղեցիկ ծառերով, որոնց շատերը մշտադալար են։ Այս տեսարաններն աւելի քան մի ալլ բան լիչեցնում են հին հելլենական կեանքը իւր կարգ ու սարքով։ Ասում են մինչև անդամ Աթէնքում ալլ ևս չեն տեսնում ալլ երեկոյները, մինչդեռ ալլքան աթենացիք, որոնք չափազանց սիրում են իրանց հին գրականութիւններն ու հնութիւնները, աւելի պէտք է պահպանած լինէին ալլ չքնաղ սովորութիւնները։ Զմիւռնեալի որ ազգութեան թաղերից ուղում էք անցէք, երեկոյեան ժամանակ, ձեր աչքին ալլամալ կ'ընկնեն նրանց բնակիչների ընտանեկան կեանքի բաղմաթիւ հետաքրքրաշարժ պատկերները. միայն բացառութիւն են կալմում տաճիկները, որոնց տները արդէն հեշտութեամբ կարելի է ձանաչել պատուհանների խիտ փայտեալ վանդակներից, որոնք, ընդհակառակը, միայն ներսից դուրս տեսնելն են թուլ տալիւ Քրիստոնեալ ազգութիւնների և հրէաների բակերում (ընդունարաններում)՝ դուր կը տեսնեք ամբողջ ընտանիքը նստառած եւրոպական ճաշակի աթոռների, բաղկաթոռների վերալ, որոնց շատը նաև օրօրելու համար են շինած։ Եւ, ճշմարիտ, ալլ մարդիկը, ընթերցանութեան չափ զուլի չունենալով, ալլքան օրօրում ու խօսում են, մինչև որ կը թմրին ու քնանալու կ'երթան։ Եւ չալէս երևում է, զրկ-կարդալը թէ հալերի և թէ օտար աղղերի մէջ աւելի քան մի ալլ տաճկական քաղաքում տարածւած է, սակայն սրանց ուսումնարաններն ու կեանքը մեծ մասամբ վիպասէր և լրագրասէր սերունդ են պատրաստում։ Սակայն չը մոռանանք որ ալլ քաղաքում եղել են և կան լաւ ճաշակի տէր զարգացած անձնաւորութիւններ, որոնք պահպանել են լրագրութիւն և բաղմաթիւ թարգմա-

1) Եւ զիտես ընթերցող, որքան այսպիսի դանձել են պարունակում այդ մանկավարժների դասագրքերը...

նութիւններ արել: Ափսոս որ վերջիններս միայն վիպասանական գրականութիւնն են տեսել և երբեմն բաներ թարգմանել որ աւելնորդ են: Զմիւռնիացի հալը առանձին հաճութեամբ է կարողում նաև կուսակցական գրածքները, որոնց ոչ տպողն է հաւատում և ոչ ընթերցողը: Այս քաղաքներում ոչ միայն բարձր կրթութիւն ստացած հալ կանաչք և օրիորդներ չը կան, այլ և երիտասարդները հաղադիւտ են: Միայն երևում են մի շանի իրաւաբաններ ու բժիշկներ Պոլսում կամ Պարիզում ուսած: Այն գիտութիւնները, որոնք անմիջական կապ չ'ունին վաճառականութեան հետ, համարեա թէ անմիտ բաներ են երևում Զմիւռնիացի հալին: Նրբ երբեմն պատմում եմ, որ մենք ոչ միայն բաղմաթիւ ու բազմապիսի ուսանողներ ունենք, այլ և ուսանողուհիներ, սարաֆի զարմացմանը չափ չէ լինում: «մթթէ հնարաւոր է, որ օրիորդմը օտար աշխարհ երթաչ առանց ծնողաց»: Այո, գնացել են և գնում են աւելի ու աւելի, որովհետև ծնողներն ու ընտանիքները նրանց առհասարակ սուրբ և ազնիւ հալերնիք վերադարձած են տեսնում: Բայց զգուշանաք չափազանցութիւններէ, որպէսզի միակողմանի զաղափար չը տանք մեր կովկասեցի հալ օրիորդների մասին: Այդպիսի աստիճանների հասնում են իսկապէս համեմատաբար քչերը, թէև բարձր կրթութեան ձգտողները բաղմաթիւ են: Հալկական ուսումնարաններում տարիներ առաջ, երբ հալ վարժարաններն աւելի զարգացած էին սաներն էլ ընթերցասէր և առհասարակ աղնիւ ճաշակ ունէին, թէև շատերն էլ մոռանում էին թէ ուսում և թէ ընթերցանութիւն: Այժմ երևացող օրիորդներն ուսաց ուսումնարաններում են, որոնց քչերը քիչ թէ շատ կանոնաւոր հալերէն գլտեն: Զմիւռնիացիք ընդհանրապէս խօսում են հալերէն որ շատ դնահատելի է, մանաւանդ որ հալերն աղտեղի աղղաբնակութեան շատ աննշան մասն են կազմում, մինչդեռ պոլսեցիք շատ անգամ հեռու չեն օտարախօսութիւնից: Զմիւռնիացի հալերէն շատերը, որոնք նորաձեւութեան աչքան հետամուտ են, այլ լեզու չէ, բայց փրանսերէն կարծեմ կը խօսէին, և թէ երես հանելու չափ գիտենային: Խօսքը պատահմամբ օրիորդաց վերաջ բացեց. լեզուի վերաբերմամբ երկու կողմի ալ մարդիկն էլ նոյն դիրքն են բռնած, միայն կովկասեան և նոյն իսկ Թիֆլիսի աչդ մարդիկ աւելի աւելի բռնող են մալերնի լեզուի և ալ կողմից աւելի աչքի են ընկնում և իրանց տիկիւններէ ու աղջիկներէ շատ տարբերում, վասն զի հակառակ հալ կնոջ սովորութեան՝ սրանք սիրում են մի երկու լեզուով կոտրատել, և թէ մինչև անգամ մէկի կամ միւսի մէջ վարժ էլ չը լինէին: Գալով Զմիւռնիացիների բարբառին, երբ խօսում են իրանց թրքախառն լեզուով՝ ինձ լիչեցնում են մեր ալ հեռաւոր աղղակիցները, նոր նախընտանցիները, թէև զմիւռնեացիների լեզուն աւելի պարզ ու մաքուր է ¹⁾:

¹⁾ Բերենք այստեղ մի քանի օրինակներ, որոնք առհասարակ լուում են: Աւելի աչքի են ընկնում աղղականութեան վերաբերեալ տաճկերէն խօսքերը: Այս օրի

Գեղարևատներին միայն դաշնամուրն է, որ գրաւել է նաև մեր զմիւռնիացիների համարեա բացառապէս միայն դասերց ուշադրութիւնը, վասն զի հիմա աշխարհումս ամենուրեք դաշնամուր ամէլ օրիորդին ամենաընտիր փալէ տուող զարդերից մէկն է. համաճարակ հիւանդութիւն կամ նորածնութիւն՝ ինչ ուղումէք ասացէք, երկուսն էլ ընդունելի է, ընդունակութիւն կամ նիւթակաճ՝ կարողութիւն կալ թէ չը կալ, միևնույն է, պէտք է ածել...

Ինչ վերաբերում է երգեցողութեանը, ալդ հօ 'ի սկզբանէ անտի աւելորդ բան է համարւած նաև մեր երկսեռ վարժարանների համար. այսպիսի հանգամանքներում աւելնորդ է ասել, որ անհնարին է կովկասեան օրիորդների և երիտասարդների պէս մասնագէտ երգիչներ ունենալ, որոնք աւելի և աւելի զբաւում են եւրոպական երգեցողութեան արւեստանոցների ուշադրութիւնը. Այս գեղարևատի լառաջադիմութեանը կովկասում աւելի նպաստամատուց են եղել տեղական հանգամանքները. բոլոր հալ ուսումնարաններում ձայնադրական երգեցողութիւնը պարտադիր սահմանելուց չետո՞ աւելի աչքի ընկան մեր երգիչները, որոնք միւս կողմից աւելի դիւրութիւն ունէին Ռուսիայի մարաքաղաքներում ուսանելու և Եւրոպայում կատարելագործւելու:

Նաև թատերական գործը բացակայ է Զմիւռնիայի հայերի կեանքից. 'ի հարկէ խօսքը մշտական բեմի մասին չէ, զի այս զաղթական հայերն այնքան սակաւաթիւ են (8000), որ անհնարին էր ալդպէս բան սպասելը: Այստեղ եղել է մի օպերայի թատրոն, ուր գլխաւորապէս ֆրանսերէն են եղել ներկայացումները. ալուրուց չետո՞ այս բաղմարարառ հասարակութեան մէջ ալ իս համաձայնութիւն չէ եղել նորը կառուցանելու: Բայց մենք օտար լինելով՝ կարող էինք մտածել որ այս զաղթական հայերը, որոնք արտաքուստ եւրոպական ճաշակով են ապրում, անշուշտ պէտք է ունենան իրանց թատերասիրաց խումբը. օ'հ, ալդ թէն էք ասում, կը պատասխանեն մեզ դարմացած զմիւռնիացիք, միթէ ալդ մտածելու բան է, որ հալ երկտասարդն օրիորդի հետ բեմ ելնեն և ներկայացնեն: Եւլիրաւի, եթէ մի օրիորդ այս քաջութիւն անէր, այնուհետ լաւիտեանս պէտք է են:

Նակնեղի բառերից շատերն հայերէնը, ի հարկէ, գիտեն, բայց չեն գործածում: «Առգեին սիւթն աղւոր եօջսս կէչէին»: «Լերին մէկ թարափը արեւը է»: Հայէ տիվէներուն տունակաները: «Ինչ տո՞ր է, ուխտի՞ էք: «Ազկէկ զաւուններ ու դարձիւներ»: Իմ տային (մօրեղբայր) պալտեզին (քենի) տեյդէն (մօրաքրոջ որդի): ամ-ճային (հօրեղբայր), հալան (հօրաքոյր):

1) Բայց ե՞նչ են այս տեսակները, համեմատելով այն քարոզի հետ որ ես լսեցի երկու օրս Մանիսայում պատարագից քահանայի բերանից, որ սուրբ լրաչե տօնի աւթիս խօսեց. գեթէ «Սուրբ լրաչն խօրթուսի մը—բեարակ օլտուն»: Սըթատի գիւն հաստալիսնէյըն հոնդերձ օլաճակ, մինչդեռ ինչպէս տեղեկացայ մանիսացիք լաւ հայախօսեն:

թարկէր հասարակաց կարծեաց կամ աւելի ուղիղ է ասել՝ անվերջ բամբասանքներին: Երկար ժամանակ աչս հալ գաղթականները կեանքը չվաւելով օտար տարրերի հետ՝ մեզ բոլորովին անհասկանալի երևութներ է ներկայացնում: Երբ մի կողմից տեսնում ես սրանց պարահանդէսներն ու դիմակահանդէսները եւրոպական վերջին կատարելագործութեամբ և պարագաներով, միւս կողմից աչն անբացատրելի դիրքը գէպի բնմը, եթէ օտար ես՝ ասլաթ կը մնաս: Չը նախելով, որ ինչպէս ասում են և երևում է, հալերը, բարոյական տեսակէտից, բոլոր տեղական ազգութիւններից բարձր են, (բացի տաճիկներից, որոնց ընտանեկան կեանքն ալ պայմաններ ունի), աչնուամենայնիւ նոյն իսկ հալ երիտասարդների խօսքով կան ոչ սակաւ դատապարտելի և անփութահալի անձնաւորութիւններ: Թէեւ աչս կողմերը թատերական զործ չը կալ, աչնուամենայնիւ դարձեալ տեսնուող ներկայացումները 9—10 ամեալ փոքրիկ դերասաններն ու դերասանուհիները հիացնում են մարդու, մանաւանդ վերջինները, որոնք կարծես մի մի փոքրագիր Աստղիկներ, Սիրանուշներ ու Գարազաշներ են. ես ոչ չեմ կրկնում, ոչ Ռուսաստանում և ոչ Գերմանիայում եմ տեսել աչսպիսի բան. նոյն իսկ մանկական պարտէզում աչնպիսի մանկիկներ կան, որոնց բնական բազմակողմանի ընդունակութիւնների մասին դադափար տալու համար՝ հալ կատր էր ամբողջ թատերական յենադատութիւններ դրել, որ նոյն իսկ հոգեբանական տեսակէտից վերին աստիճանի հետաքրքրաշարժ կարող էր լինել: Որքան մեծ էր թատերատիրաց խմբի աջողութիւնը աչս քաղաքում, որի թէ բարոյական ազդեցութիւնը և թէ նրա թափանցը շատ կարեւոր են: Մի աչսպիսի քաղաքում անհրաժեշտ է դադափարի համար կուտը կովկասեցի հալունքին:

Եթէ վախճանիացի հալերը թատրոն չ'ունին, սորա փոխարէն նոքա ի վաղուց անտի ունին բաղմամբիւ բարեգործական և կրթական ընկերութիւններ, թէ կանանց և թէ արանց, ընկերութիւններ, որոնք ոչ թէ մեր չեմ կրկնում շատ ընկերութիւնների պէս՝ անուշով գոյութիւն ունին. նրանք դործում են բաւականին և արդիւնք են ցոյց տալիս: Հասարակական կեանքում չը կալ համարեա կարիք, որի համար զատ ընկերութիւն կալ մեծ չը լինէր. հիւանդանոց, չքաւորներին դեղ բաժանող և բժիշկ հասուցանող ընկերութիւն, հոգատար ընկերութիւն կանանց (չքաւոր աշակիր տուններին խնամող), կրթասէր ընկերութիւն՝ օրիորդների մանկական պարտէզ ղեկաւարող, ընկերութիւններ չքաւոր տղաներ և աղջիկներ մանկական պարտէզում որդեգրող, ընթերցատուն, ընթերցասիրաց ընկերութիւն և ալն:

Գալով Զմիւռնիայի հալոց պարապմունքներին՝ նրանք զխաւորապիս վաճառական են, աչսինքն՝ աչս կողմից են աւելի աչքի ընկնում. կան և ոչ սակաւ արհեստաւորներ, սակաչն սրանից վար պարապմունքներից աչս տեղի հալը խոս է տալիս. դժւարին և ստորնակարգ սլաւապմունքները մէջ

տեսնում ես աւելի հրէաներին, լոյններին և տաճիկներին: Զարմանալի է, որ հրէաները կ'երոպագում և ալ երկիրներում աւելի հեշտ միջոցներ են դտել ապրելու, իսկ իրանց հայրենիքին մօտ երկիրներում բազմաթիւ ոտաբոքիկ չըջողներ ունին, որոնք չեն խորշում խողանակները ձեռքերին փողոցէ փողոց վազ տալ, սրտ նրա առաջը ծունր դնել՝ կօշիկներ սրբելու և տաս փարազ վաստակելու համար: Ինչպէս երևում է, աղ աշխարհահեշակ խորամանկ ժողովրդին դժւար է հալերի և լոյնների մօտ դաս առած եւրոպացիների և աղ երկու ազգութիւնների հետ մրցելը: Թէև Զմիւռնիայում նաեւ ալ ազգութիւններ մեծ զրամատէրեր ունին, սակաւն հալերը իրանց փոքրաթւութեանը նախելով՝ առաջինն են, զի հինգ հատ $1\frac{1}{2}$ —1 միլիոն ոսկի համարող ներկայացուցիչներ ունին: Այն և շատ «միջակ» հարուստներ, որոնք Վովկասում գլխաւորի անունը կարող էին կրել: Վերջին չըջաններում, որքան պոլսի հալ զրամատէրերը տեղի տւին լոյններին, ալնքան զմիւռնիացի հալերն առաջացան: Այս կողմից, ինչպէս երևում է, տեղացի լոյններն առանց նախանձի չեն կարող նախել հալերի վերաջ: Իրողութիւնն այն է, որ այս քաղաքի հալը կամ վերին աստիճանի հարուստ է կամ բուլբուլին քաղցած. ի հարկէ կան նաեւ բազմաթիւ միջին վիճակի ընտանիքներ, սակաւն աղ երկու ծաղրալեղութիւններն աստ առաւել քան ո և է մի ալ տեղ աչքի է ընկնում, զի այս զաղթական հալերի չքաւորը չափազանց վիհանձն է. նա աւելի չուտ կը համաձայնէ քաղցած մնալ, քան ստորնակարդ զրազմունք ունենալ: Խօսելով այս կարգի մարդկանց վերաջ, չը մոռանանք պատմական «Մորթաքի» կոչւած խանը, ուր հաւաքւած են բազմաթիւ աղքատ հալ ընտանիքներ ու անհատներ, որոնց ուրիշց զալն ու ինչ անելն Աստուած դիտէ: Ալ մարդ է Հալաստանից եկած մշակը, որի ճակատագիրն է ամենուրեք աշխատութեան ամենածանրը՝ արիւն քրտինք մտնիլը, կարծես հալ մշակի համար ստեղծւած լինէր այս խօսքը թէ՛ «քրտամբք երեսաց քոց կերիցիս զհաց քո»:

Պոլսեցիների հետ համեմատելով՝ ասում են որ զմիւռնիացիք ընդհանրանրապէս աւելի ծանրաբարոյ են, բայց և քիչ ոգեւորւող: Աս անձամբ պոլսեցիներից դեռ շատ քչերի հետ մօտ ծանօթանալու և գործ ունենալու դէպք եմ ունեցել, ուստի չեմ կարող այս մասին մի դրական կարծիք ցատնել, սակաւն կովկասական և եւրոպական կեանք վարած մարդու համար՝ ընդհանրապէս Զմիւռնիայի կեանքը շատ պաղ կը դալ, փոսն դի նրանց կեանքը ոչ այս է և ոչ այն: Հալիական կեանքի նիստ ու կացի և շնորհալի լարաբերութիւնների սովորութիւնները կապկապած են եւրոպական կեղծ «էթիքէներով», իսկ եւրոպականները ասիական սովորութիւններով (աղէթներով) և բամբասանքներով: Այս մասին «հասարակաց կարծեաց» վերին աստիճանի անսպասելի և ծաղրալի հակասութիւններ կան թէ հանդէսներում երկսեռ հանդիսականների նստիլու եղանակի վերաբերմամբ, փողոցում բարե տալու, սերենաղների և ալն և ալն մասին: Ամեն

բան չափիված, իւրաքանչիւր քաղ կապկապած է այս հայերի կեանքում: Ինչպէս իւրաքանչիւր երևութ, շնորհալէս և այս ունի ի հարկէ իւր բացատրութիւնները. ընտանեկան նւիրական սրբութիւնների պահպանողական հալը, չըջապատւած լինելով օտար տարրերով՝ դարերի ընթացքում կազմակերպել է մի կեանքի եղանակ, որ պէտք է մրցել կարիւնար թէ եւրոպական և թէ չունական ազդեցութիւնների հետ, բայց և այնպէս պէտք է տեսնելին այն համեմատ ընտանիքները, որ այդ ամբողջի պարիսպներն արդէն տեղ տեղ անդրան թուլացել են, որ ներս են թողնում «թշնամիներին»: Երբ հալը իւր ընտանեկան պարիսպների մէջ «թշնամու» տեսաւ, այն ժամանակ սարսափահար եղաւ և լռաշացան վերադիպելով բազմապիսի հակասական կապերը: Ասկալն չատ ուրախալի է, որ այս մի բուռն հալ գաղթականութեան մեծամասնութիւնը պահպանել է ընտանեկան կեանքի հաղկական տիպարը:

Այլ են Կովկասեան հայերի հասարակական և ընտանեկան կեանքի զարգացման աստիճանները: Այնտեղ հայերը կենտրոններ կազմելով ոչ թէ չուսահատական, այլ բնական կռիւ են մղում եւրոպական կեանքի սովորութիւնների դէմ: Թէև մի որ և է գաւառական քաղաք Կովկասում ընդհանրապէս աւելի չէ կամ քիչ է զարգացած Զմիւռնիայի հալերից, սակայն այնտեղ կեանքն այնպէս կապկապած չէ, հալ պատուաւոր օրիորդն ու կինը համարձակում է, երբ բնական սուրբ գործը պահանջում է, մինչև անգամ թաւառաւոր ջրիկ դէրս տաներ ի հետ թատերական բեմ ելնել (լսեցէք այլ զմիւռնիացիք): Ինչո՞ւ, որովհետև հասարակութիւնը վստահ է: Այնտեղ հալ օրիորդը կարող է երիտասարդին ոչ միայն ազատ բարեկէտը և միտին նստել, չըջել հասարակական զբոսալսարնում... Ի՞նչ արժէ Կովկասեցու այն պատուական «քէֆը», որի մասին զմիւռնիացիին ոչ միայն զաղախար չունի, այլ և երաշխի չէ կարող, քանի որ սրանց հարստեիքներն անգամ ընդհանրապէս մի մի հասարակ ալցելութեան (ալիզիթօլի) ձեռնին: (պարահանդէսը վերապահւած է միայն ամենածանր հարուստներին): Խնչ արժեն այն հիւանալի Կովկասեան քէֆերը, որոնք լինում են ընտանեկան, ընկերական կամ հասարակական ուրախութիւնների առթիւ: Քանի քանի ուսուցացած սրտեր աստ տաքանում են, քանի քանի գոցւած սրտեր բացւում, որքան քեհացած կամ խռոված զգացմունքների զլւթական բաժակի հնչումով մեռնում: Իսկ այն մեղմ ու հանգարտ և երբեմն որտեղնատա պարերը, այն ժողովրդական պարերգերը, երգերը, տաղերը, որոնք հազի ընտանեկան կեանքի բոլոր պատկերները մարդու աչքի առաջն են բերում և հիացնում նաև եւրոպացիներին, ձեր պէտք է գտնել: Մինչև անգամ ուսուցերն ու վրացիները չեն կարող անտարբերութեամբ վերաբերել մեր հայկական պարերին, այս չքնաղ ու խորհրդաւոր զարմութեանը նրանցից շատերն ասանձին իմն հաճութեամբ են մասնակցում:

Զարմանալի է մարդկային բնաւորութիւնը. որքան հետ ու՝ այնքան

սիրելի են դառնում նրան առարկաներ ու անձնաւորութիւններ: Ինչպէս մըշտ, այնպէս էլ վերջին ուղեւորութեան ժամանակ ես կովկասում տրամադիր էի շատ անգամ զմիւռնիացիների որոշ արժանաւորութիւնները նկարագրելով՝ մեր կովկասեցիներից աւելի բարձր դասել և Զմիւռնիայում կովկասեցիների վերաբերմամբ միեւնոյն զիրքը բռնել: Այժմ, երբ այս սուղերը գրում եմ, իւրաքանչիւր քաջափոխում կանգ եմ առնում և քննադատում գրածներս, որովհետ իմ ընթերցողներին թիւր և միակողմանի գաղափար չը տամ՝ մեր գաղթական և ընդի հայրենակիցների հետ համեմատելով: Եւ ահա տեսնում եմ, որ խօսելով Զմիւռնիայի երիտասարդների մասին, մոռացել եմ ասել, որ նրանց մէջ կան լուրջ և մտածող խումբեր, որոնք թէ նիւթական և թէ մտաւոր ուժեր են ներկայացնում: Այս երիտասարդներից աւելի ծանրակշիռներն աւելի հասակաւորների հետ ընտրել են ազգային այլ և այլ վարչութիւնների անդամներ և որքան իրանց պատրաստութիւնը ներքէ է:

Վերջին տարիները կուսակցական ոգին բաժանել է այս գործող ուժերը և այս բաժանումն այնքան չափազանց է, որ մինչև անգամ ազդեցութիւն է ունենում ընտանեկան չարաբերութիւնների վերաջ: Ինչ այս քաղաքում փոքր զիրքով է սլատահում, այն Մանիսայում ծալրալեզութեան է հասնում: Մի պաշտօնական անձնաւորութիւն, որ գնացել էր երկու կուսակցութիւններին հաշտեցնելու զիտաւորութեամբ, պատմում էր, որ մանիսացիք գտնդատում էին, թէ այդ ոգին այնքան է տարածւել ընտանիքների մէջ, որ նոյն իսկ կնոջ և մարդու մէջ սառնութեան պատճառ է եղած:

Զմիւռնիացոց կենտականներութիւնների նկարագրերը շատ թերի կը մնայ եթէ չը լիչեմ ալտեղ, որ այս քաղաքում մինչդեռ լուսնական և այլ թաղերը մանուկներով լեցուն են, հալիական փողոցները կարծես աւերակ են, ինչո՞ւ, որովհետեւ քեզ կը պատասխանէ երիտասարդը՝ մեր օրիւրները առաւել քան այլ դրացիները շուալ են: Բացի սրանից մեր կեանքն և այլ պահանջներ ունենալով՝ ընտանեկան վիճակը շատ ծանրացել է, 35—45 տարեկան երկուսու ամուսնացողները բացառութիւն կազմողները չեն: Իսկ կան նաև բազմաթիւ ամուրի երիտասարդներ, որոնք լաւ սովահոված են: Եթէ գաւառներից անդադար հոսանք չը գար, հաշ գաղթականութիւնն ալտեղ չուտ կը վերջանար: Զը խօսելով վերոյիշեալ հանգամանքներից առաջացած գնադան ծանրակշիռ հետեանքների մասին, լիւնք միայն, որ այս գաղթական հայերը, այսպէս սակաւանալով, այսօր, լուսնական ճշմանաւոր մարդարձակութեան առաջ, 8000 ողորմելի թիւն են ներկայացնում: Ո՞վ կը հաւատայ, մինչդեռ հեռու տեղեր Զմիւռնիայից այնպէս ձալն է գալիս, ասում են ինձ շատեր, որ կարծես թէ 150,000 հաշ պարունակող հալիական քաղաք լինէր:

Նորաձեւութեան անադարոյն ճնշումն զգում է այս քաղաքի խեղճ օրիւրողը նոյն իսկ մանկական հասակից եկեղեցի գնալու, դպրոցական

այս ազգայինների ուսումնարանական գործն առհասարակ շատ բաներով ևս է մնացել իրանց զրացիների լատաջդիմութիւնից: Տաճկահայերի ուսումնարանական գործն ընդհանրապէս խանձարուրի մէջ է գտնուում թէ եւրոպական և թէ ասիական մասերում. մինչդեռ այս երկրի ծանր պայմանները կրկնապատիկ մանկավարժական հմտութիւն են պահանջում՝ ևկեղեցական, բարոյական, տնտեսական ուժերը պահպանելու համար: Մինչդեռ սրանց սահմանադրական վարչութիւնն ունի իրաւունքներ և ձեռք, որոնք շատ նպաստաւոր կարող էին լինել ուսումնարանական գործին: Բայց ևս արդէն դուրս եմ գալիս Զմիւռնիայի սահմաններից և ժամանակ է, վասն զի դեռ ուղևորութեանս առաջին կարանի վերաջ եմ մնացել՝ միայն մերթ ընդ մերթ ընթերցողիս երևակալութիւնն այս ու այն կողմ թռչնելով: Տաճկահայերի ուսումնարանական գործը սրանց կեանքի ամենաշահագրգիռ երեւոյթներից մինն է, որի նկարագրութիւնը սակաւն կարօտում է մի շարք ժողովրդական ոգւով կազմած լոյւսածնների հանդերձ քննադատութեամբ, որ ամենից առաջ կարևոր է Պալսի թերթերից մէկում հրատարակել: Գալով Զմիւռնիային՝ սորա մասին մեր ասելիքները պակաս չեն թէ ուսումնարանական և թէ այլ երևույթների մասին: Այստեղ ես իմ ուշադրութիւնը գլխաւորապէս կենտրոնացրի հայերի համարեալ լոկ բարոյական-մտաւոր կեանքի վերաջ, բայց ևս լոյս ունիմ, որ «Մուրճ»-ի մօտակաջ համարներից մէկում պիտի կարենամ մանրամասն նկարագրել այս Ալտընի նահանգի, Օսմանեան պետութեան թաղը կազմող այս գեղեցիկ ու արդիւնաւէտ երկրի բազմալեզու ժողովուրդների տնտեսական կեանքը և սրան չարակից մտաւոր ու բարոյական երեւոյթները:

Զմիւռնիայի օդը թէ իսկական և թէ փոխաբերական մաքրով առած՝ շատ հեղձուցիչ է, նամանաւանդ ամառաւ օրերին, ուստի երկիւղ եմ կրում, որ իմ Նովկասեան հայրենակից ընթերցողներին, որոնք լեռնային հովաշունչ մթնոլորտի են սովոր՝ այս կաւարանում երկար պահելով՝ տաղտուկ չը զգային: Մի ուրեմն ելնենք սիրելի և ազատ ծովը, որ մի ակընթարթում իւր անմահական շնչով վարատում է ամեն ցաւ: Ահա արդէն Պլուտոնի թագաւորութեան մէջն ենք, նորա սիրատուն դաւակներից կանաչակապուտ բազմակողի հնադարեան կղէկան ծովը է մեզ հիւրընկալողը: Ահ, թե՛ թեթիւ է զգում մարդս իրան երբ շրջապատած է նա միայն ծովով ու ծովով, մանաւանդ երբ նա հեղինակաւ խորհրդաւոր կեանքիպաշտով ու ծովով, մանաւանդ երբ նա հեղինակաւ խորհրդաւոր կեանքիպաշտով շրջապատում, մոռանալով ներկան ու ապագան՝ մանկական լափշտակները իշատակներին: Ազգիներ հն, որ աջ և ձախ սունկերի նման կարծես լուսնի են ծովի հարթ մակերևութի վերաջ, քարակշիւների վերաջ նշանակած բազմաթիւ կէտերն չանկարծ պատկառելի լեռնաշղթաներով կղզիներ են ներկայանում: Բայց որքան էլ գրաւիչ լինէր այս ամենը, մօտակաջ Տրոփան իւր պարիսպներով և միջի ու դրսի հերոսներով հմալել են արդէն

քաւմբողջ երեսակալութիւնը: Մի քանի ժամ ետ՝ և այնտեղ Գարդանիլի դրան աջակողմեան թևի վերայ հեռու հեռու ամպերի տակ ցոյց եմ տալիս ձեզ այն քաղաքի տեղը, ուր պատերազմում էին ամբողջ մարդկութեան սիրելի տիտանները: Նս երկիւղ էի կրում մօտենալ այն զիւցաղների քաղաքին: Թող, թող նա այն հեռաւոր ամպերի տակ լռելալն պահպանէ իւր խորհրդաւոր էութիւնը, որպէսզի չ'նսկման իմ երեսակալութեան մէջ այն սիրելի պատկերները: Նրբ ևս սթափեցալ, ինձ կրկին շարժական միջազգային կղզու վերայ տեսալ:

Այս անգամ Փրանսիական Միասութըրի ընկերութեան պատական շոգե-
նաւն էր ալդկղզին, ուրեմն ես ինձ Փրանսիական աշխարհում պէտք է զգալի:
Այս անգամ Զմիւռնիակից մինչև Բաթում գնալ զալիս չորս աղգութիւնների շոգենաւերի հանդիպեցի՝ Փրանսիական, աւստրիական, անգլիական և իտա-
լական, որոնց իւրաքանչիւրն իւր ալգային չատուկ պատկերն էր ներ-
կայացնում: Յարդ ինձ չէր աշողւել անգլիական շոգենաւով ճանապար-
հորդելու, զի այս կողմերը ալգայիսի մարդակիր շոգենաւեր չը կան: Այս ան-
գամ մեր հալրենակից Ալեքսանդր Մանթաշեանի շոգենաւերից մէկն էր, որ, իբր
բացառութիւն, չ'լրասիրեց ինձ: Մանթաշեանի քարիւղի (նաւթ) գործը միջերկ-
րական և Սև ծովերի վերայ չառաջադիմական մեծ քալեր է անում: Գիւ
անցեալ տարի մի փոքրիկ սեպհական շոգենաւ ունէր, իսկ այժմ նաև մի
մեծ «Կրանվիլ» շոգենաւ գնեց, որի մէջ Բաթումից ևս միակ ճանապար-
հորդն էի: Այս քարիւղի գործերի մասին ես աւելի մանրամասն կը խօսեմ
իմ հետեւեալ չօղւածում, որ վերաբերելու է այս երկրի աւելի տընտեսա-
կան կեանքին: Առաջմաս փշեմ, որ մեր վերոյիշեալ հալրենակիցը, շնորհիւ
իւր ուժին և ապրանքի արժանութեանը, այս կողմերը մի միակ մենաշնորհ
(մոնօպոլ) է ձեռք բերել, որովհետեւ երբ մի ալ մրցակից ապրանք է
բերում, Մանթաշեանի գործակալներն չանկարծ աչնպէս լիջեցնում են
քարիւղի գինը, որ նորեկը մնասով վաճառում ու չիտ է քաշում: Սակայն
այն տարի ռուսական արժէթղթերի անակընկալ և սաստիկ բարձրանալը
համարեա հողի հաւասարեցրուց ոսկին և, ի թիւս ալլոց, նաև Մանթա-
շեանին մեծ վնասներ հասցրեց: Այս շոգենաւի գլխաւոր պաշտօնակաները՝
գլխաւոր նաւապետն ու օգնականը, գլխաւոր մեքենապետն ու օգնականը
անգլիացիներ էին, իսկ միւսները համարեա ամեն աղգութիւններից, սկսած
Բրիտանիայի հպարտ զաւակներից մինչև սեամորթ խափշիկները. բաց
բոլորն էլ իրանց գործում անգլիացիներ էին: Այս նաւի վերայ առժամա-
նակ ծառայում էր մի զարդացած ռուս պատանի, որ ինձ ցոյց տուց նա-
ւապետի օգնականին՝ ինչ էք կարծում սա ով է, ես պատասխանեցի
«Նաւաստի», մինչդեռ դուրս եկաւ բոլորովին հակառակը, ինչո՞ւ, որովհետեւ
ալդ մարդը նաւի վերայ ամեն աշխատանք անում էր նաւաստիների նետ՝
փոխանակ կանգնելու և ալլոց սէս հրամայելու: Նաւապետը մի պատկա-
ռելի ծերունի էր, որի մասին կարելի էր ասել՝ ծովի վերայ ծնել և աչ-

տեղ էլ մեռնելու է: Մեր ծերունի մտորին ևս զլիաւորապէս հաց ուտելու ժամանակ էի տեսնում, որ օրական երեք անգամ է տեղի է ունենում, մի անգամ ալլ աղղութիւնների շողենաւորից աւելի: Մանաւանդ ծովի անհանդարտ ժամանակ, երբ մարդ ստիպւած է լինում ննջարանում անշարժ մնալ, շատ ձանձրալի է թւում աչքան անգամը, 'ի նկատի ունենալով որ արեւելեան ճաշակին անգլիական խոհանոցի կերակուրերը՝ նման գերմանականին, շատ անախորժ և միակերպ են: Գերմանացու համար առհասարակ ասում են, թէ սաստիկ քիչ է խօսում, բալց անգլիացուն տեսնելով՝ կարծիքդ խնդն կը վռնէ: ճաշի ժամանակ նուապետը ոչ միայն ինձ հետ էր քիչ խօսում, ալ և իւր օգնականի և աչքան քիչ, որ միայն երբորդ օրը, երբ սխալմամբ մի մեծ խնդրի վերաջ ինձ հետ խօսք բացեց և ինձ բաւականին նեղը ձգեց, զարմացմամբ հարցրեց՝ միթէ ևս անգլիերէն չեմ խօսում: «մի քիչ», ասացի ևս, — «այո» պատասխանեց խօսակիցս: Եւ այս օր էլ աղղութեամբ վերջացրինք:

Գառնալով կրկին մեր ֆրանսիական նաւին՝ աչտեղ միւս ծալբալեղ երևոյթին հանշիւատես ևնք լինում. վերին աստիճանի աշխոյժ է տիրում շողենաւի վերաջ, մանաւանդ որ զանազան կողմերից ճանապարհորդներ կային: Այս կողմից խալաքները բաւականին նման են ֆրանսիացիներին, միայն առաջինները կարծես աւելի գրաւիչ տպաւորութիւն են թողնում մարդուս վերաջ: Խալաքուն ով որ չը համարէ ու սիրէ՝ նա կարծես չէ սիրում գեղարւեստը. սակայն այս երկրում նոյնպէս «ընտանիք առանց հրէշի չէ», ինչպէս ասում է ուսուսական առածը. ճանապարհորդների գլխին աչքալիս խաղեր են զալիս, որ ուրիշ երկիրներում հազաւգլուտ բան է: Իհարկէ, այդ որոշ դասակարգի մարդիկն են, որ օտարականների հետ միշտ գործ ունենալով՝ նրանց հարստահարելը բան ու գործ են շինել: Թէ ֆրանսիական և թէ խալաքան «Մարկ Վինչետի» շողենաւերը ընտիր են ամեն պարագայներով: Ալ է աւտորիական «Ղօլը»-ի ընկերութիւնը, որ չը կարողանալով մրցմանը դիմանալ՝ մեծ ձախորդութեան մէջ է և կարծես իւր մեծ կորուստները ուղեորների կոնակից է հանել կամենում, որովհետեւ կերակուրն աչքան վատ էր, որ մենք ստիպուեցանք գանգատել, թէ միայն ձիթապտուղն է, որ հնարաւոր է ուտել: Բալց և լուեց մեր խօսքը: Ղօլի շողենաւերը Տրիեստից լինելով՝ զլիաւորապէս խալաքաօսն, մի լեղու, որին տեղեակ չը լինելով հանդերձ՝ ֆրանսերէն և լատիներէն գիտեցողը, բառերի վերջը օ և է աւելացնելով՝ շատ անգամ ուղղութեամբ իւր միտքը հասկացնում է:

Բալց մենք կարծեմ մոռացանք, որ տակաւին Մարմարեան ծովի վերաջ ենք և արդէն հասել ենք Գարդանել քաղաքին, որ Տրուլալալի աւերակներից դէպի արեւմուտք՝ իսկ նեղուցի գրան մօտ է գտնուում: Սոմանեան պետութեան մէջ Բոսֆորից լատի այս երկրորդ կէտն է և պատերազմական տեսակէտից առաջին տեղն է բռնում, որ առանձին իմն

պատկառելի երևոյթ է ներկայանում: Մի միջակ գետի նման նեղուցը երկու կողմից բազմաթիւ թնդանօթներով է պաշտպանւած, որոնք հողէ պարիսպների մէջ դադրադողի թաղնւած՝ հեռուից միայն իրանց ահաւոր բերաններն են ցոյց տալիս: Հէնց որ այս կէտին հասար, կանդնիր, որովհետեւ մինչև թուլտուլիւն չը գալ, հրաման չը կալ անցնելու: Բալց այս ժամանակակից ուժեղ հողէ բերդերի գէմ կան և ահաւոր մարտանաւեր, որոնք աշխարհիս բոլոր ծովերն նաւատորմիղներով շրջելով՝ ՚ի ցոյց են հանում իւրաքանչիւրն իւր հալոնիքի փառքն ու զօրութիւնը: Այս մարտանաւերը, որոնք մի մի պատկառելի շարժական բերդեր են, շարունակ 5—10 երևում են Միջերկրական ծովի վերաջ և լաճախում Զմիւռնիան, բալց Դարդանէլին մօտենալու իրաւունք չը կալ: Զմիւռնիան, որ առանց այն էլ շատ շարժուն քաղաք է, երբ նաւատորմիղ է գալիս և 4—5000 ղինւոր է լցւում, առանձին խմբ կիանք է տոնում: Քարափը և ալլ գլխաւոր փողոցները լի են անգլխացիներով, թերևս և ռուսներով, կամ մի ալլ անգամ՝ Փրանսիացիներով ու գերմանացիներով, տեսարանները շատ հետաքրքրաշարժ են՝ էլ ասիական ու եւրոպական «օլիններ» չեն մնում, որ Պլուտոնի այս անհոգ զաւակները չը թափեն:

Դարդանէլից վտույ մենք կրկին գալիս ենք մի բաց ծով, խաղաղ Մարմարեան ծովը, որին աւելածութիւնը կարծես օտարա՛յ երևոյթ է թւում: Այս ծովի մէջ նոյնպէս սփռւած են մանրիկ կղզիներ կամ հեռուից մեղ երևում են բարձրաբերձ լեռները եղերքների վերաջ: Մի քանի ժամ ես և ահա մենք մօտենում ենք պատմական Սոն-Սոնֆանօին որ մի գեղեցիկ ամալանոցի տեսարան է ներկայացնում, իսկ կէս ժամ չեսույ մենք արդէն մալաքաղաքի նուաճանդիտոն ենք: Մարմարեան ծովից մոտենլիս՝ Պոլիսն ալնսլիսի ոքանչև լի տպաւորութիւն չի թողնում, ինչպէս ալլ լինում է, երբ մարդ Սև ծովից է մօտենում: Բոսֆոր նեղուցը իւր պատկառելի թնդանօթներով, սաղարթալից ալլիների մէջ խեղդած, հիանալի ծովափնեալ ապարաններով, որոնք նեղուցի երկու կողմը կանաչակապոյտ ծովի վերաջ կարծես ցույցահանդէս են եղել մրցելու և անցորդներին հիացնելու: Նւ վրաւի, որքան անգամ էլ մարդս անցած չը լինէր այս անգուղական տեսարանների առաջից, միշտ նրանք նորանոր հրապույրներ են ներկայացնում: Որքան էլ գովէր բանաստեղծն այս արևելեան ճոխ ու սքանչելի տեսարանները, գեռ քիչ է: Այս տարօրինակ քաղաքը, որքան արտաքուստ գեղեցիկ է, ալնքան ներքուստ խառն ի խառն է և սպիկ: Ալն դիւթական չստոկերը, որ մեր առաջ է սփռած՝ մի ալնթարթում անհետանում է և մենք մեղ կրկին իրական աշխարհի մէջ ենք զգում: Թէև Պոլիսը մալաքաղաքն է, տակալն ներքուստ ամենեւին չէ կարող մրցել Զմիւռնիայի հետ, որ փողոցների կանոնաւորութեամբ, մաքրութեամբ

և ալն շատ բարձր է նրանից: Թէև Պոլիսը կենտրոն է, սակայն աշխտեղ չքաւորութիւնն ու աղքատութիւնն աւելի է տարածւած, այս մեծ քաղաքի վերաջ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը չէ կարողացել աշխատեալ աղիւն, ինչպէս Զմիւռնիայի: Պոլսի միայն Բերա կոչւած թաղն է եւրոպական, ապինքն մի երկու փողոցներ, որ բանինման են և զլիաւոր փողոցը մինչև անդամ մալրաքաղաքի արժանի: Պոլսի մէջ պատահող հրդեհները աւելի և աւելի սպառնալ են անատէրերի ուժերը. ամբողջ թաղեր կը տեսնէք, որոնց բնակիչները պատուարւած են տախտակէ ողորմելի տնակների մէջ: Այս անգամ լուծիսի մեծ հրդեհին ևս ականատես էի շողեմաւից. մի քտնի ըտէտում մի կէտից 3, 4, 6 և ալ թաղեր բռնկեցան, սարսափելի բոցը կարծես շողեչարժ մեքենայի նման լաւաջ էր գլմում. մենք քանի հեռացանք, աչքան միջեց և երկինքն աւելի կարմրեց: Նաւապետը պատմում էր, որ զիշերաւ ժամը երկուսին երկինքը տակաւին կարմիր էր: Միայն եւրոպական մասն է, որ աւելի քարաշէն է և հրդեհի դէմ աւելի պատրաստութիւն ունի, իսկ երբ միւս մասերում մանաւանդ հողմերի ժամանակ հրդեհ է ընկնում, ինչպէս վերջին անգամ, զարհուրելի է, էլ չը զիտես թէ երբ է վերջանալու:

Պոլսի կեանքից ես այս անգամ շատ պատմելէք չ'ունիմ, որովհետև արձակուրդների կարճ ժամանակամիջոցը և իմ հալոնելքի հեռաւորութիւնն ինձ թուլ չը տւին մի զիշերից աւել 'մնալու թէ գնալիս և թէ վերադարձիս: Մանաւանդ Պողոտում չ'արժէ մի երկու օր մնալ, մինչդեռ 1—2 շաբաթն էլ քիչ է. չը նախելով որ ձիաքարչ երկաթուղիներ, երկաթուղիներ և շողեմաւեր կան, աչնու ամենաչնիւ իւրաքանչիւր աղցելութիւն միջին թաղ մի օր արժէ: Իսկ եթէ կամենում ես զպրոցներ ու ալ հիմնարկութիւններ լաճախել, ամիս աստ ու կաց. Մեզպէս ուղեւորն ամենից լաւ կ'անէ, եթէ նա աչն հաղաւորւտ և խորհրդաւոր կամուրջն երթալ, որ միացնում է եւրոպական մասը հանդիպակաց եզրի հետ: Գիւղերից դործի գալու ժամանակ ու երեկոյեան տները վերադառնալիս՝ նա կը տեսնէ ի թիւս ալ ըտգամթիւ մարդերի և իւր վաղաժամ բարեկամներին բողբոլին անսպասելի, և համն էլ ալ է: Այս կամրջից մի ըտէտում հաղաւոր մարդիկ են անցնում և աշխատեալ արագ ու հապճէպ, որ եթէ դրանց շատերին բռնես ու պատճառը հարցնես, իրանք էլ չը գիտեն: Այս տարօրինակ տպաւորութիւնը մարդու գլուխը պտտալ է բերում, երբ երկար է նալում: Ակամաջ քիչում եմ ձիւննալի բորսան, ուր կեանքի տաղնապը աչն հարկւրաւոր մարդիկների վաճառատանը դժանոցի կերպարանք է տալիս:

Մի քանի ըտէտում այս հաղաւորոր անց ու դարձ անողների մէջ մենք տեսնում ենք աշխարհիս ցեղերի բազմազան ներկայացուցիչները իրանց բազմատարազ զգեստներով: Այստեղ նաև տաճկուհիներն արհամարհում են հինաւուրց թանձր քօզը և երեսրաց չըջում են, միայն տակաւին թափանցիկ սաւանի մէջ վաթաթաւած, իսկ ներքուստ աւելի եւրոպական

տարազի նման: Այս կամուրջը մի պատեական բնական բեմ է, ուր մեր աչքին ի թիւս կենսական ալ երևութները՝ նաև ներկայանում է հարստութիւնը չքաւորութեան հետ, արտաքին երջանկութիւնը թշուառութեան հետ: Թերևս չափազանցութիւն չը լինէր ասածս, որ զժամը է գտնել աշխարհումս մի կէտ, ուր աչնալէս ազդու կերպով ներկայանար ապահոված և զրկւած մարդկանց տարբերութիւնն՝ ինչպէս ալստեղ: Նրեակալեցէք բազմութիւ չքեղ կառքեր, երբեմն նաև ոտկէզօծ, հիանալի ձիաներով և թաւիչ, մետաքս հագած փարթամ տէրերով, որոնց աջ և ձախ կողմը կամուրջի վերաջ նստոտած են բաղմամբիւ աղքատներ՝ չաճախ իրանց մանուկները գլուխներին հաւաքած, նիհար, խոցոտած, այս ու աչն զգալարանքներից զրկւած...

Վալով մեր ազգային կեանքին՝ Զմիւռնիսով մասին խօսելիս արդէն նկատեցի, որ տաճկահայերի ուսումնարանական գործը դեռ խանձարուրի մէջ է, որովհետև սրանք ոչ բուսեցչանոցներ ունին և ոչ մանկավարժական թերթեր: Թէև ունին ալսպէս անուանեալ «Լեւոնտիական ուսումնարանական խորհուրդ», սակաւն սա լոկ անուանական է, որովհետև ինչպէս որ օրինակ Զմիւռնիան ծրագրի, դասագրքերի, ուսուցիչներին նշանակելում որոշ պաշտօնական միջամտութիւն չէ ունեցել իւր թեմում գտնւող շրջանների վերաջ, աչնալէս և Պոլսի աչդ ուսումնարանական խորհուրդը թեմերի վերաջ ոչինչ իրական ազդեցութիւն չ'ունի: Ով ինչ ուզում է, աչն է անում: Այս հանգամանքներում ի զուր են նաև թեմական տեսուչներ որոնք շարունակ գաւառները շրջէլին և կենտրոնի կանոնները գործադրել տալին: Այս կողմից Միացեալ ընկերութիւններն աւելի կենտրոնացում ունին, սակաւն իբրև մասնաւոր հիմնարկութիւններ՝ կարօտում են դեռ շատ կատարելագործութեան:

Նս վերը չիշեցի որ Պոլիսը չունի մանկավարժական թերթեր և շուալութիւն չէր լինիլ աչդ, երբ մինչև անգամ քաղաքական և գրագիտական ամսաթերթեր չ'ունի, երբ ալստեղ աչնքան սիրահարներ կան աչս ճիւղերի համար: Պոլսում դեռ «Մուրճ» ոչ ոք չէ ստանում և շատ քչերը աչնտեղ նրա գոլութեան մասին տեղեկութիւն ունին: Միևնոյնը կարելի էր ասել աննշան բացառութեամբ կարծեմ «Աղբիւր»-ի և շաբաթաթերթերից «Արձագանգ»-ի ու «Տարագ»-ի մասին, մինչդեռ Զմիւռնիան աւելի աչքաբաց է և կարծեմ աչս բոլոր թերթերը կենտրոնից համեմատաբար շատ է ստանում, մինչդեռ կենտրոնի թերթերն ու մարդիկն են, որ պէտք է բանալին գաւառների միտքը: Բայց ոչ աչաքէն Ստամպոլը մեծ քաղաք է, նա չի կարող փոքր բաներ տեսնել:

Պոլսից անցնողը խօսելով տեղացի հայերի մասին՝ չէ կարող զանց առնել պանդուխտ հայերը, որոնց մեծամասնութիւնը մշակ դասն է կադմոս: Նիթէ ժամանակ չունիս 24 ժամում ալցելութիւններ անելու, դեռ մանաւանդ նաւահանգիստ, ալստեղ հարկւրներով աչքիդ առաջ կ'ենեկն:

Շահադրդիւ է հալ մշակ դասի վարչական եղանակը, որ կառավարում է նորա գործունէութիւնը նահապետական ձևով: Աշակներն ունին իրանց նահապետը, գանձապահը և ալ վարչական մարմիններ, որոնք ընդհանուր եկամուտը գումարելով՝ բաժանում են իւրաքանչիւրին՝ համաձայն որոշ պայմաններին: Խիստ կարգ ու կանոնը և անպայման հնազանդութիւնը օրինակելի է:

Աշխատութեան ժամանակ հալ մշակին հումեմատարար լաւ տրամադրութեան մէջ ես գտնում և քանի շատ են աշխատակիցները, աչքան աննշան է երևում մինչև անգամ ամենածանր բեռը: Սրանց պարագուծեան ժամերը պակաս հետաքրքրական չեն. մենք տեսնում ենք գանադան կենտրոններում պատերի տակ բաղմաթիւ մշակներ նստոտած, մի քանիսը համախմբւած կոտակներ են անում, միւսները վիճում, կռւում, երրորդ խումբը լուրջ խօսակցութիւն անում, մի քիչ հեռուն առանձնացածներ, որոնք խորատուգլած իրանց մատմունքների մէջ, կարծես ոչինչ չեն լսում ու տեսնում չըջակալից: Թէ ընտանիքի աէր մարդ է ալդ խեղճը, արդէն դրկում ու համբուրում է իւր «ճգերին ու վժերին» իւր խորտոխ ձագուկներին», թէ երիտասարդ է, հաշւում է իւր վաստակած փողերն ու տակաւին մնալու ժամանակը, թէ երբ արդեօք պիտի կարենալ պատկենական պարտքը թափել և հարսնացուն ու հարսանիքը տեսնել: Եւ ահա զլուիւր քարին կռացու, նա արդէն անուշ երազի մէջ է, հայրենի խրճիթում օրւալ թապաւորն է, նորա բաղձալի հարսանիքն է, բալլ աւաղ, «մշակ», բղաւեց մի խրոխտ ձագն՝ և բոլորը վեր թռան և ապուշի պէս ալս ու աչն կողմը նայեցին ու վաղում են իրանց խռովութիւնը խանգարող մարդուն «թէմէլէհ» անելու:

Ես ալս անգամ էլ տեսալ բաւականին մշակներ հայրենիք վերադառնալիս և համարիա իւրաքանչիւր չողեմաւի մէջ դուք կը տեսնէք անց ու դարձ անող բաղմաթիւ հալ մշակներ: Գիշեր է, բոլորը քնած են, մի խորհրդաւոր լուռութիւն է տիրում չողեմաւի մէջ և՛ ահա հալ մշակների տաղերն ու խաղերն են, որ ընդհատել են համարձակում ալդ խորին լուռութիւնը: Մանաւանդ մեծ քաղաքներից վերադարձող մշակները գիտեն նաև ազգային երգեր: Նրբեմն լսում են ախուր երգեր. ալդ հրաժեշտի ձայներն են մարաքաղաքում անցկացրած զարձալի ժամերին, մերթ հնչում են ուրախ տաղերն ու երգերը, — ալդ հայրենիքի սէրն է, որ ներշնչում է: Մայրաքաղաքից վերադարձող մշակն ալ ևս աչն ողորմելի խղճով մեցին չէ. նա բաւականին կոկ է հաղնած, նորա միտքը զարգացած է, աչքը բաց:

Հետեւեալ օրն ես մեկնեցալ Պոլսից: Ալս անգամ թէ գալիս և թէ վերադարձիս ալս քաղաքն աչնպէս չը վրդովեց ինձ, ինչպէս ալ ինձ ստաջին անգամ արտասահմանից վերադառնալիս պատահեց: Ալս անգամ արդէն երրորդը լինելով՝ ես արդէն տեղեակ էի օտարին չըջապատող հան-

գամանքներին, ես միևէն անգամ կարող էի ինձ պէտք եղածը տաճկերէն բացատրել, ուստի եւ մակողմակաւորելի «բեղըմը» կոչւելուն արժանանալ: Երբ բանն աշտուղ հասաւ, մի բուրբու բանը կարող էք լաճախ 10 կոպէ-կով էլ լառաջ տանել: Այսպէս է ընդհանրապէս և ալ երկիրներում, տա-կալն նախելով տեղական հանգամանքներին՝ ահագին տարրերութիւններ կան:

Գիտ Սև ծովը ամառ ժամանակ խաղաղ է: Նորա մերթ լերի և մերթ կանաչադարձ եղերքները երբեմն երևում ու երբեմն անհետանում էին մեր տեսութիւնից: Մենք մօտենում էինք գեղեցիկ Տրապիզոնի նա-ւահանգստին: Այս ծովափնեալ քաղաքը կարող էր իւր գիրքով շատ կա-րևոր գեր կատարել, բայց ամսոս որ երկաթուղալին հազարակցութիւն չունի ներքին նահանգների հետ: Իւր կեանքը համարեա մարած է, որով հետև չունի այնպիսի արտադրութիւններ, որոնք մեծ զուամարներ ներս բերէին: Տրապիզոնը իւր բնակիչներով մի համեմատ դաւառական քաղաքի տոյաւորութիւն է գործում: Սրանց թէ եկամուտներն են անշան և թէ կեանքի պահանջները: Հաջ կանաչք սաւան են ծածկում, տաճկուհիք նույն-պէս և հաստ քօղ, որով զրկւած են իրանց պոլսեցի քուրերի ապաստու-թիւնից:

Մեր հայրենակիցներն այս քաղաքում աւելի մեծ ուսումնարաններ են պահում, քան թէ իրանց ոչոր կը զօրէ: Թէև ժողովուրդն աւելի խեղճ է քան Զմիւռնիայինը, սակայն, ինչպէս երևում է, աւելի տրամադիր է իւր դաւակներ կրթութեան համար հատուցանելու՝ քան Զմիւռնիային: Եթէ չեմ մոռացել, Տրապիզոնի երկսեռ վարժարանները մօտաւորապէս 1200 աշակերտներ ունին, մինչդեռ Զմիւռնիայինը՝ 500:

Չը նախելով որ վարժարանների եկամուտները համեմատաբար շատ նւազ են, ալսու ամենաշնիւ եռանդուն հոյաբարձութիւնը ջանք է դնում մանկավարժ տեսուչ և ուսուցիչներ ունենալու: Սակայն այդ շատ անգամ չափազանցութեան է հասնում, որովհետև հրաւիրում են պաշտօնեաներ, որոնց ուժիկը տարւալ վերջն անկարող լինելով հասուցանել, հարկադրւած են լինում, «նւիրեցէք վարժարանին քանի մի ամսական» խնդրելու: Այս լաւ չէ: Որքան որ համակրելի է հոյաբարձութեան գիտակցական գործու-նէութիւնն, այնքան ևս անհասկանալի են այս անհաշիւ նախադիժները, որոնց չնորհիւ թէ այդ գործը սիրողների սիրտն են պաղկեցնում Տրապիզոնի վերալ և թէ գործերն այնպէս չեմ են ընկնում, ինչպէս այս տարի սեպտեմ-բերի սկզբներին տակաւին ոչ տեսուչ և ոչ էլ ուսուցչական խումբ կար:

Ամեն անգամ, երբ ևս անցնում եմ այս քաղաքից՝ նորա հաջ երի-տասարդներն իմ վերալ ուշիմ, աչքարաց և եռանդուն մարդկանց տպա-ւորութիւն են գործում:

Նոյեմբերը Տրապիզոնի նաւահանգիստներում առհասարակ չորս

ժամ են կանգնում ու երեկոսան դէմ դէպի Կովկաս մեկնում: Տրապիզոնից Բաթում 7—8 ժամուա՝ ճանապարհ է, ուստի և չողենաւերը չափաւոր արագութեամբ են գիշերաւ ժամերին լատաջ դիմում՝ առաւօտեան նաւահանգիստը լինելու համար: Այս քաղաքն իւր անեցողութեան հասակում լինելով՝ միշտ նորանոր տպաւորութիւններ է դործում ուղևորի վրայ: Յիշում եմ աչն խղճուկ Բաթումն իւր փառեալ խրճիթներովն ու հիւրանոցներովը, երբ ես սորանից եօթը տարի առաջ արտասահման էի գնում և զարմանում՝ թէ ինչպէս բուսեց այս նոր քաղաքը իւր ընդարձակ կանոնաւոր փողոցներով, գեղեցիկ տներով, սլարոնէզներով ու ձոխ զբոսավայրով: Քաղաքակրթութիւնն ու քարիւղն էին աչն երկու հրաշագործները:

Բաթումի փողոցիկ հալիական հասարակութիւնը շատ անգամ իրան մասին լսել է տալիս լրագրներում: Այս քաղաքում դործում են, պէտք է մտածէ ընթերցողը, սակայն այս երկրաստարգրութեան գործունէութիւնը հետևողական չէ երևում ինձ, որովհետև կարծես երբեմն բոցավառում, իսկ երբեմն առկալծում է: Այս, ի հարկէ, միւր կեանքի մէջ բացառիկ երևոյթ չէ, ողևորութիւնը տեղական չէ մեր մէջ: Բաթումը, ուր հաւաքւել են զանազան կողմերից ալ և ալ սովորութիւնների, զարգացման, համոզմունքների տէր հայեր, չ'ունի դեռ ևս կազմակերպած ընկերական կեանք, վասն զի հասարակութեան անդամները տակաւին ձուլւած չեն: Այս, կարելի էր ասել, նորածին քաղաքի հայերի դարգացած դասը կալմում են վաճառական և ծառայող երկրաստարգրները, որոնք թռչնի անհոգ կեանքն են վարում: Ոչ ընտանիք ունեն և ոչ էլ մտածում են ունենալ: Կարծես առժամանակ եկել են այս վաճառաչա՝ տեղը փող վաստակելու և ինչպէս որ վաստակել են՝ ծախսելու: և մի օր ո՛վ գիտէ որ կողմը թռչելու: Սրանք ոչ առն ունեն, ոչ տեղ, ոչ հաւ ունեն և ոչ ճիւղ: Այլ բան էր եթէ նստակեաց, զաւակները տէր մարդիկ լինէին:

Հինաւորաց փառաշէն խղճուկ եկեղեցին քանդիւ էին և մի հաստատուն ու գեղեցիկ հիմք էին գրել, միայն ափսոս որ հողի երեսը հանելով՝ զաղարել էին: Պէտք է երկաթը տաք ծեծել, եթէ ոչ՝ ժողովուրդը կը պաղի և կը մերժէ իւր օժանդակութիւնը:

Ուսումնարանի երկու դասարանները իրանց սրապաճներով կանոնաւոր էին: Նաչելով տեղական հայերի վիճակին՝ կարելի էր աւելի սպասել:

Ես պէտք է շտապէի դէպի Թիֆլիս: Կրկին աչն գեղեցիկ երկաթուղու վերաջ էի, որ իւր ծովալին, անտառալին, լեռալին բազմազան տեսարաններով իմ տեսած ամենագեղեցիկ ճանապարհներից մէկն է: Մանաւանդ անուշ և կաղզուրիչ է Կովկասեան հովը իւր զաւակներին, որոնք հեռու երկիրներից են վերադառնում: Զւարճալի է տեսնել տեղական ցեղերը իրանց երկիրներից են վերադառնում: Զւարճալի է տեսնել տեղական ցեղերը իրանց շնորհալի զգեստներով ու բնատուր գեղեցկութեամբ: Փանի ալ սղգի ու ցեղեր աւելի են ենթարկւում եւրոպական ճշտող նորաձեւութեան ճիրան:

ներին՝ վրացիք և մանաւանդ խմբէշները աւելի ևս վաչուում են իրանց սեպհական ձեռագործի արտադրութիւններով: Իսկ այն ուրախ ու զւարթ արամադրութիւնը, որի մէջ կարծես միշտ գտնուում են այս անհոգ ժողովրդները, մի հեառքըրական ցեղական երեւոյթ է: Գրանց խօսակցութեան ձևն ու եղանակն այնպէս ծաղրածու են, որ մարդս աչդ լեզուին անծանօթ լինելով հանդերձ՝ հաղիւ է իրան զսպում ծրծաղելուց՝ մինչև անգամ եթէ անծանօթ ընկերութեան հետ է նստած:

17—18 ժամ չետոյ Բաթումից Թիֆլիս ենք հասնում: Կովկասեան այս մայրաքաղաքը, որ հաղիւ թէ Զմիւռնիայի չափ լինի, մանաւանդ իւր մշտաւոր կեանքով չափ բարձր է վերջինից: Նորա թատրոնները, գրադարան ու ընթերցարանները, բազմապիսի օրինաւոր դպրոցները չը կան նաև Պօլտում: Տաճկաստանի տնտեսական կեանքն եւրոպական դանազան ազդութիւնների հետ կապած լինելով՝ եթէ կամենայ էլ գիտութիւնների մէջ շատ չառաջ գնալ, անհնարին է, որովհետև նորա դպրոցներն իրանց ուժերը ստիպւած են սպառելու շատ օտար լեզուներ սովորելու համար: Կովկասն և իւր մայրաքաղաք Թիֆլիսն այժմ այնքան զարգացել են, որ եթէ այստեղ այսօր մի համալսարան կամ այլ բարձրագոյն հիմնարկութիւն բացւէր՝ ոչ տեղական ուսանողների և ոչ մինչև անգամ ուսուցչապետների պակասութիւն կը զգացւէր:

Թիֆլիսն իւր մեծագոյն և կարեւոր թաղերի ղեղեցիկ ժողոցներով ու ճաշակաւոր տներով կարող է մրցել եւրոպական շատ քաղաքների հետ. Տաճկաստանի մայրաքաղաքի մի քանի փողոցները միայն կարելի նորա հետ համեմատել: Միւս կողմից Կովկասի մայրաքաղաքը զուրկ չէ նաև զուտ ասիական թաղերից, որոնց կեանքը և կարգ ու սարքը միւս թաղերի ճիշտ հակադասերն է:

Թէ գնալիս և թէ վերադառնալիս Թիֆլիսն ես համարեա ամալի տեսալ: Ամալային ամիսներին նրա կեանքը կարծես մեռած է, որովհետև քիչ թէ շատ կարողութիւն ունեցող ամարանոց է փախչում: Այլ էր երեւոյթն արդէն օգոստոսի վերջին օրերը. բազմաթիւ ուսումնարանների մէջ հարցաքննութիւններն սկսւել էին, պարտաճանաչ ծնողները մինչև անգամ դաւառներից որոշածից մի քանի օր առաջ իրանց զաւակներին բերել են: Այլ է, օրինակ, մեր Զմիւռնիայի հաշիւը:

Այստեղ ծնողներն ունեն իրանց ամարանոց գնալու որոշ օրերը. երբ ժամն հասաւ, ալ ևս չեն նայիլ թէ իրանց զաւակները զասեր ու քննութիւններ ունեն, իսկ թէ չետոյ հոկտեմբերին կամ նոյեմբերին կը վերադառնան, աչդ էլ իրանց «քէֆն» է: Այսպէս է հայ ժողովուրդը, այսպէս են քաղաքիս չոյներն ու եւրոպացիք. ինչո՞ւ. որովհետև աշակերտի խլիւղ է, տաբւալ որ օրին ու ժամին զաւակիդ տանես, գրկաբաց կ'ընդունեն: Եթէ ազգային վարժարանը չ'ընդունի, սպառնալիք կ'տաս, թէ բողոքականի կաթոլիկի և այլն կ'տանես, և չաղթութիւնը տարած ես:

Հալիական ալ և ալ ընկերութիւններ նաև ալս կենտրոնում շատ չը կան, եղածներն էլ տնողական եռանդ չ'ունին, մինչև անգամ ամենամեծ ողորութիւնը շատ շուտ է պաղում ալս քաղաքում և ալսպիսով փոխանակ գաւառներին զարկ տալու՝ նրանց կամ վնասեցնում է և կամ նրանց չարաջաղիմութեան վերաջ նախանձում: Թիֆլիսն ալժամ աջնքան ընտիր թատերական ութեր ունի զարգացած դասից, որ կարող էր մի պատկառելի թատերասիրաց խումբ կազմելով՝ առանց իւրաքանչիւր անգամ ծանրաբեռնելու՝ ամսական 1—2 անգամ գեղեցիկ ներկայացումներ տալ: Սրբ բաղմաթիւ անդամներ լինէին, իւրաքանչիւրին տարեկան 2—3 անգամ հազիւ հերթը դար: Հետզհետէ մի համեստ գումար կազմելով՝ կուրելի էր աջն ժամանակ իրագործել մեր թատերական գործի հին ու անձնւր զինուոր Զմշկեանի նախապիծը, աջն է՝ դաւառները չըջել և հաւաքել ամենաընդունակ ութերը: Սրբ ալս մասին խօսում էինք պ. Զմշկեանի հետ՝ ես շատ հաւանեցալ ալս միտքը՝ փորձով դիտեցալով որ մեր դաւառներում դերասանական դանձեր կան թաղւած անչատութեան մէջ: Մենք առհասարակ չենք հաւանում մեր դրացի վրացիներին, բալց տէսէք նրանք ինչպէս համեստ միջոցներով սկսեցին ու կենդրոնացրին իրանց ութերը և պակասն էլ հալերից լրացրին: Մեծ պակասութիւն է եթէ մանաւանդ նորապոյն կրթւած երիտասարդութիւնը ալս ամենակարևոր գործերից մէկը գետ. քնած թողնեն:

Թիֆլիսի հալերի մտաւոր կեանքի ամենազլխաւոր տարրերից մինն է մամուլը: Այս գործունէութեան ներկայացուցիչ թերթերի մասին խօսելը և նրանց համեմատելը ամենածանր և փափուկ խնդիրներից մէկն է, որ մի ուղեորի գրչի թեթեւ ծալքով չօչափելու բան չէ:

Որովհետև ես իմ նկարագրութեանս մէջ տաճկա և ռուսահալերի կեանքի երևութներն եմ համեմատում, ուստի ալս ուղղութեանը հետեւելով մենք կարող ենք ասել, որ Թիֆլիսի հալ մամուլն իւրեւ ամբողջութիւն Պոլսի զէմ գնելով՝ մենք ստաջիներ աւելի չուրջ և հաստատուն վիճակի մէջ ենք տեսնում: Շատ հազիւ է պատահում, որ Թիֆլիսում մի թերթ հրատարակէր, առանց նորա դոնէ մօտիկ ապագան (տարիները) կշռելու, իսկ Պոլսում մօտիկ շարաթներն էլ կշռի դնելը: առհասարակ տեսլարը բան են համարում: Այս տեսակէտից Պոլսի ալժմեան թերթերի մէջ բացառութիւն են կազմում «Արեւելը»-ը որ ամենահաստատուն հիման վերալ է դրած, «Հալերնիք» ու «Մասիս»-ը, որոնք ալսուամենաչիւ չեն կարող վերջին ժամանակներս առանց ընդհատումների հրատարակւելու:

Գալով երկու կողմերի մամուլների մտաւոր ութերին՝ Պոլսի թերթերն աւելի քաղաքական-գրական են: Բացի սրանից նրանց զլխաւոր հիւլթն է Պոլսի և մտաւոր քաղաքների կեանքը, իսկ հեռաւոր հալերներիք ուսումնարանական, տնտեսական և ալն կեանքի մասին միալն պատահական տեղեկութիւններ ենք կարգում: Թիֆլիսի թերթերն ընդհակառակն ապ-

րում են գլխավորապէս դաւառներով և դաւառների համար: Այս հետաքրքրաշարժ երևոյթի պատճառն էս աչտպէս եւ հասկանում՝ տաճկահայերը դաւառներում չ'ունեն այնքան զարգացած թղթակից կամ աշխատակից ուսուցիչներ, որոնք Կովկասեան թերթերի վրիճար աշխատակիցներն են. Պոլսը հեռու է դաւառներից և դուրի կանոնաւոր հաղորդակցութիւնից. մալաքաղաքի թերթերի ղեկավարները ծնւած չը լինելով՝ դաւառներում և Պոլսում կամ հեռու Եւրոպայում ուսում առած լինելով չեն ապրել ժողովրդի կեանքով, չեն զգացել նրա կարիքները: Այս աչտպէս լինելով՝ մենք պէտք է Պոլսի թերթերում աւելի տեսութիւններ՝ քան բուն զգացմունքներով տոգորւած գրութիւններ գտնէինք: Խօսելով Թիֆլիսի թերթերի մտաւոր, բարոյական ու նիւթաւոր հաստատութեան մասին՝ մենք չը պէտք է մոռանանք՝ որ նրանց խմբագիրները, շատ անշնան բացառութեամբ, գերմանական մասնագիտութեան հետեւած և գերմանացու տոկոսութեամբ և չրջահայեցողութեամբ օժտւած մարդիկ են եղել և են, որոնց աջակից են ալ ուսական ու գերմանական համալսարանական աշխատակիցներ, թէ և վերջիններս որոշ ու տնողական խմբեր չեն կազմել: Թէ և մեր Կովկասեան թերթերից և ոչ մէկն «Արեւելք»-ի ընկերութեան պէս հաստատուն գրամադրուի չունի, թէ և բաժանորդների թիւն առհասարակ 1200-ից հազիւ է անցնում, այնուամենայնիւ նրանք օրէջօր ապրում ու 10—20 տարիներ են չարատեսութեամբ: Այս պիտի ծանր հանգամանքների մէջ չարատեսութիւնը ինքն ըստ ինքեան մի մեծ բարոյական արժանաւորութիւն է, վասն զի նա ապացոյց է ինքնուրոյն ուժի ներկայութեան, որ մի միսթարական երևոյթ կարելի է համարել Կովկասեան հպերի կեանքի մէջ:

Մի քանի օր ցետոյ էս թողի Թիֆլիսը: Չարժէր աղ ժամանակ երկար մնալ, երբ քաղաքը համարեա դատարկ էր: Իմ ուսանողական ընկերակիցներից շատ քիչ մարդ տեսաւ, որոնց հետ առ 'ի սրտէ մի օր խօսելը մի տարւալ արժէք ունէր: Մեր կեանքի ալ և ալ աստարեղներում դործող երիտասարդներն երբ Թիֆլիս տեսնում են, հարկադրւած են լինում միմեանց իրանց դործունէութեան մասին հաշիւ տալ ու հաշիւ առնել, մի ընտիր սովորութիւն, որ շատ է նպաստում աղգալին առաջադիմութեան: Վերադարձիս ես աւելի մարդ տեսաւ Թիֆլիսում և մասամբ միսթարւած ու գոհ սրտով հեռացաւ այն քաղաքից, որ մեր մտաւոր կենդրոնն է:

Թիֆլիսից ես մեկնեցաւ դէպի դաւառները և նախ և առաջ հասաւ գեղեցիկ Բորժոմի վերալով Ախալցխա: Բորժոմը Կովկասի ամենադեղեցիկ և սիրելի ամառանոցն է, թէ և անցեալ տարի ես Աբասթուանում առաւելութիւններ տեսաւ, որոնցից դուրի է առաջինը: Բորժոմի սքանչելի անտառները, որոնք Կովկասեան բնութեան թագն են համարւում, իմ վերագարձիս հրդեհած տեսաւ, որ քանի պնում՝ սատկանում էր, ամառանոցները ծխով էր լցւել և գիշերները բոցն ահաղին տարածութեան մէջ երևում էր: Չը նայելով որ նախկին փոխարքայ մեծ իշխանի Միսալիլ Նիկողայելի

գլխաւոր հարստութիւններն էլ ալդտեղ էին գտնուում, ահադին քանակութեամբ զօրք էր ուղարկւած, այնուամենայնիւ մրցելու հնար չէր երևում:

Ախալցխան մի փոքրիկ քաղաք է, հեռուից իւր գեղեցիկ դիրքով և պարտէզներով Տրապիզոնի տպաւորութիւնն է անում, միայն թէ իւր միջից հոսում է Քուր գետը, որ գոյանում է աշտեղ երկու գետերից, մինը Արդահանից եկող և միւսը Ախալքալաքից: Ախալցխան էլ ունի իւր «եւրոպական ու ասիական» թաղերը, ալսինքն հին բերդի թաղն իւր Հրէաստանով և կաթողիկոսներով ու նորը: Այս քաղաքն եթէ պատերազմի ժամանակ և այն էլ սահմանակից լինելով հանդերձ՝ կեանք չ'ունեցաւ, էլ թնչ կարելի է սպասել ալժամ. մի մարած և խղճուկ վիճակ: Այնուամենայնիւ ժողովուրդն աչքարաց է, ունի քաղաքային վարչութիւն, բաւականին լաւ ուսումնարանական շէնքեր, եկեղեցիներ և ալլն: Ամենահետաքրքիրն է այս քաղաքի հայերի արևատաղիտական ճաշակն ու հմտութիւնները, որ ի բնէ հռչակւած են:

Այս անգամ իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին պ. պ. Զիֆտալարեան եղբայրները, որոնք հասարակ միջոցներով և առանց մեքենաների չ'իմուկ են ամենապատական եւրոպական ղէնքեր: Այնքան մաքուր և ընտիր ձեռակերտից են և միևնոյն ժամանակ անհամեմատ դիմացկուն, որ գործարանից հանած ապրանքից անհամեմատ աւելի արժէք ունին: Այս հասարակ արհեստաւորների հնարագիտութիւնն ու տոկունութիւնը զարմանալի է: (Մոռացա՛ւ ասել, որ ալժամ թիֆլիսում կան նոյնպէս երկու դիմադործ կրթեալ երիտասարդներ, Գէորգեան ճեմարանի նախկին աշակերտներ, որոնք Ռուսաստանումն են սովորել մեքենաներով գործել և ալժամ կովկասում իրանց տեսակում առաջին և միակն են): Յետոյ ես աչքեկեցի իմ համաքաղաքացի պ. Արշակ Կարապետեանցի կտորեղէնների գործարանը: Այս երիտասարդն եղել էր Ախալցխայի ղժտութիւնների ժամանակ ուսուցիչ և զրկւելով իւր պաշտօնից՝ ինչպէս շատերն հեռացել էր ալդ ասպարիզից: Նա իւր խեղճն ու միտքը տեղ էր բրդեալ կտորեղէններ գործելուն, հնարել ու կաղմակերպել էր մանելու և գործելու մեքենաներ, հաւաքել էր մի քանի օրիորդ ու կին գործաւորներ ու մի պատուական գործ էր բացել: Կտորների օրինակները տեսալ, որոնք բաւականին ընտիր էին և իրանց գործածքով ու տեսքով նմանեցրած էին եւրոպականին: Ամիսս որ ախալցխայիք, թէև խօստացել էին աջակցել ընկերութիւն կազմելով, սակայն դեռ այս մարդը մին մենակ գործելով՝ մինչև անգամ լաւ բուրդ առնելու միջոց չ'ունէր: Ես խորհուրդ տւի այս ժրաշան երիտասարդին մեր հայրենի Ալեքսանդրապոլ քաղաքը վերադառնալ, ուր աւելի հնչողութեամբ կարող էր ընկերութիւն կազմել: Եթէ նիւթական միջոցներ լինէին, այս գործը կարող էր հնչողութեամբ մրցել գործարանական ապրանքի հետ, վասն զի այն ժամանակը, որ շահում է մեքենան, աշխատանքի բացակաութիւնից մանաւանդ ալդպիսի քաղաքներում կարելի էր

չառ արժան գնել: Վերջին ժամանակներս դարգադործութիւնը նոյնպէս բաւականին առաջ դնաց այս քաղաքում, սակաւն ախալցխացի կանաք իրանց կլիրթ ճաշակով, հալկական տարադով՝ հանգերձի և արդ ու զարդի ձևակերպութեան վերաջ առանձին իմն ազգեցութիւն ունին: Ախալցխոն «մոլալի» կենտրոն է համարուում Ախալքալաքի, Արդահանի, Կարսի և Ալէք-սանդրապուլի համար:

Ախալցխալից Ախալքալաք գնալու համար մենք մտնում ենք վերու-լիշեալ գետի գեղեցիկ ձորը, որ լի է բաղմամբիւ աղիներով ու կաղմա-կերպած բարձր ապաւումներով: 8—9 ժամ յետոյ հասնում ենք Ախալ-քալաք, նոր քաղաքը, որ Չմիւռնիայի հանոցի չափ է: Փողոցներն ու շէն-քերը կանոնաւոր են, երեք կողմից չրջապատած է ձորերով, որոնց մէջ գետեր են հոսում գէպի Ախալցխա: Գլխաբը բարձր է և ունի մի թիթեւ, ջինջ ու անմահական օդ: Այս քաղաքում արժէ միայն ամարալին երեք ամիսները մնալ, զի ձմեռը շատ ցուրտ է և սաստիկ քամիներ ունի: Այս փոքրիկ անկիւնը սիրելի պէտք է լինի իւրաքանչիւր հալ ճանապարհորդի, որ աշ-խարհի երեսին շատ մեծ ու փոքր քաղաքներ տեսնելով՝ զուտ հալկական ընտանիքի անարատ կեանքի մէջ է ընկնում: Այս կողմից սիրելի է նաև Ախալցխան, սակաւն Ալէքսանդրապուլը մի քիչ փոխած ենք տեսնում: Կան աշնանդ ընտանիքներ, որոնք ոչ իրանց պտպերի կեանքն են վարում և ոչ էլ գիտեն թէ ինչպէս պէտք է դատարարական իրանց դաւալներին, եթէ ուզում են ճշմարիտ եւրոպացի դառնալ:

Այս խեղճ Ախալքալաքն իւր բաղմամբիւ դիւղօրաւքով 4—5 տարի է տնտեսական մեծ տագնապի մէջ է: Այն հալ գիւղացիները, որոնք մի քանի տարի առաջ պակասութիւն էին համարում հաւ, սիր ու մածուն և ալն շուկայ բերել ու վաճառել, ալժմ, շնորհիւ տնտեսական երաշտութիւնների և ցրտերի՝ տնով տեղով սնանկացել են և իրանց կանանց կոկիկ ու հա-րուտ արդ ու զարդը քաղաքում վաշխառուների մօտ գրաւ գրել ամենա-ծանր պայմաններով: Տասնեակ աջողակ տարիներ են հարկաւոր, որպէս զի ալս գիւղերի խելքերը գլուխները զան:

Ախալքալաքում կալ մի փոքրիկ զարգացած երիտասարդական խումբ, որ ալս քաղաքի թարմ ոգով գործող առաջին սերունդն է: Սրանց գոր-ծունէութեան քսանամեակը մօտենում է, որ վիշտակութեան արժանի է, որովհետեւ իրանց աղքատիկ քաղաքում, ամենասուղ միջոցներով պահել են երկսեռ վարժարաններ, ընթերցարան և թատերական բեմ: Այս կով-կասեան ալն գողորիկ բեմերից մինն է, որի վերաջ հալ համեստ կիներն ու օրիորդը երբեմն ասիական և երբեմն եւրոպական տարալի զգեստներով թատերասեր հասարակութեան առաջ են ելնում՝ ազգալին ու համամարդ-կալին արժանաւորութիւններն ու պակասութիւններն ներկայացնելու:

Ահր հրաժեշտը տալով սիրելի Ախալքալաքին՝ գուրս ենք գալիս նո-րա ընդարձակ դաշտավայրը, որ անձրեակին տարիներում բլբաւոր մար-

դիկ է կերակրում: Մի երկու ժամ լետոյ հասնում ենք «ղուխարորներ»-ի, ուստի աղանդաւորների գիւղերը, որոնց կեանքը մեր հալ նահապետական գիւղերի հակապակերն է: Գուխարորներն իրանց առաջնին արհեստներով, խնայողութեամբ, համաշխարհային ընտիր կեանքով, ժուժկալութեամբ և չրջահալեցողութեամբ շատ բարձր են մեր հալ գիւղացիներին: Հալ գիւղերը սնանկացան և գուխարորների պարտապան-մշակները դատան: Կարծեսք ասում էին, որ լաւ էլ տոկոս են ասնում: Բազմաթիւ հալ գիւղացիներ, գուխարորների վարուցանքն են անում, որոնք աչքքան գլուխ չ'ունենալով հողի մշակութեան համար՝ նախադասում են կառապանութիւնը՝ քաղաքից քաղաք շրջելը: Եւ մի անգամ լիչեցի, որ աչք աղանդաւորները վերջին տարիներն, երբ իրանց նահապետի վերջին շառաւիղը, զուտորը, մեռաւ, որաւ հարստութեան և իշխանութեան ժառանգութեան մասին մեծ գծաութիւնների մէջ ընկան և ալժմ վերին աստիճանի զրգուած են երկու կուսակցութիւնները: Մինչդեռ առաջ մեծ ու փոքր կար, սէր ու պատկառանք կար, երբ միմեանց հաճողիւթ էին ծանօթ թէ անծանօթ՝ սիրալիր բարեւ էին տալիս, ալժմ միմիաւն խոժոռ դէմքով ու լաճախ հալ-հոլանքով են միմեանց կողքից անցնում: Դէր հալերն աչքքան տարիներ որոնց զրացութիւնից շատ անճշան մտաւոր ու բարոյական օգուտներ քաղեցին, իսկ գուխարորները, չ'ունենալով եկեղեցի և ուսումնարան՝ միաւն ընտանեկան նահապետական կեանքի վերաջ գնալով՝ աւելի վատադիմեցին քան լաւաջողիմեցին: Սա մի հետաքրքրաշարժ քաղաքակրթական երևոյթ է:

Գուխարորների գիւղերից երկու ժամ լետոյ հասնում ենք պատմական Ախուրեանի ակունքներին, աչք վճիտ ու սիրուն վտակներին, ուստուակներին, որոնք հետզհետէ միանալով՝ դէպի Ալէքսանդրապոլ և ապա Անի քաղաքն են շտապելու: Մի քանի ժամ մենք անցնում ենք բարձր ըլուրների վերաջից և իջնում խոր հովիտներ ու ձորեր և վերջապէս մեր առաջ բացւում է Ալէքսանդրապոլի լաղնածառաւ դաշտաւայրը, որի սահմանները միաւն բարձրաբերձ լեռնաշրջաններն են կարում: Մի ընդարձակ և պատկառելի շրջան է, մի հալեկան հմալական «կլոր» սլոր է աչք, որի մէջ երկու զոյգ հարս ու վեստաչ, իրանց «տոկէ հարսանիքի» տարեդարձի ուրախութիւնն են անում իրանց աղւորիկ ու խորտաիկ դտերից և աղաների հետ: Մասիս ու Արագածն են ալբ ալեգարդ պատկառելի ձերունիները, որ նալում են իրանց բաղմադարեան հնութիւնից:

Ալէքսանդրապոլը նոր քաղաք է. շինուել է Ալէքսանդր Ա. կալսեր օրով և նորա անունով էլ կոչուել է: Առաջ Կիւմրի (Կումալի) էր կոչուում, որ մի հասարակ գիւղ էր և որի շինական հասարակութիւնը քաղաքի հիւսիսալին կողմը տակաւին կալ և քաղաքի նիւթաւորապէս ուժեղ տարբերից մէկն է կալումում: Աչք դասի հետ կարող է մրցել միաւն առևտրականը: Ալէքսանդրապոլի բնակիչները բաշկացած են մասամբ կարնեցիներից

(Ախալցխան ու Ախալքալաքը գլխաւորապէս ալ տարրերից են բաղկացած նաև իրանց դիւղերով), ապա բաղադէղյիներէրից և գլխաւորապէս Արարի դաղթականներէրից: Այս երեք քաղաքների բարրաւունքն էլ համարեա իսկութեամբ խօսում է իւրաքանչիւրն իւր ընտանիքում, սակայն ընթացիկ և տիրող բարբառը կարսինն է: Ալէքսանդրապոլն ալ ժամ 30,000 բնակիչ ունի, որ անհամեմատ շատ կը լինէր, եթէ պատերազմից լետու ամպացած Արարը չընդլայնէր: Բնակիչները գլխաւորապէս հաւերն են, ուրեմն հակահան քաղաք է. կան սակաւաթիւ լոյներ ու թուրքեր, որոնք հաւերի հետ խօսում են հայերէն, իսկ միմեանց հետ թէ մալերնի և թէ հալերն: Չորրորդ տեղը բռնում են ռուսները, որոնք գլխաւորապէս զինուորական ու քաղաքական պաշտօնեաներ են, հաստատ բնակութիւն ունին ծեր զինւորներն ու պաշտօնեաները, որոնք ալ ևս չեն ուղեցել Ռուսաստան վերադառնալ: Այս քաղաքում ծնւած ռուսները, որոնք մանկական հասակումն ունեցել են հալ խաղակիցներ, խօսում են և հալերէն: Այստեղ ռուսերէնն ալ գերն է կատարում, ինչ Տաճկաստանի սալոններում զադիւրէնը, ուրեմն «մօղալի» լեզու է և օրիորդներն արդէն կոտրատում են...: Ուղիղ խօսող քիչ կալ Ալէքսանդրապոլում, իսկ ինչ վերաբերում է արտասանութեանը՝ ինչպէս նաև թիֆլիսինը, «Աովկասեան ռուսերէն» է: Ով ռուսերէն կոտրատել գիտէ, նա ի հարկէ պէտք է նաև վէպեր կարդալ: Մի հետաքրքիրաշարժ քաղաքակրթական-պատմական երևոյթ է այս. ինչպէս որ մանուկներն ընթերցանութիւն սովորելով չափշտակութեամբ կարդում են հեքիաթ և դիւցազներգութիւն, աճպէս մանկական դարդացման մէջ գտնուող երիտասարդութեան միակ ու սիրելի նիւթն է վիպասանութիւնը, որ աւելի օրիորդների մէջ է զգալի: Նրա ծնողներն իրանք տգէտ են, ի հարկէ, նրանից բան սպասելն աւելորդ է, բայց ուսումնարանները կոչւած են լոյս տարածելու. նրանք պէտք է ընթերցանութեան համար ագնիւ ու կիրթ ճաշակ զարգացրած լինեն և միայն դասերը սերտել տալով չը բաւականանալին: Այսպիսի օրիորդները «վերելից» են նալում իրանց պէս չը կարդացող երիտասարդների վերալ...:

Ալէքսանդրապոլն երբեմն չալտնի էր իբրև մի հռոմեացի քաղաք, վերջին 5—6 տարիները նա մի տեսակ թմբութեան մէջ ընկաւ: Ստարաքաղաքացի ռուսացական խումբը ցրւեց, նորա տեղը բռնեց տեղականը, որ հալերնիքում շատ արժան քնահատուեց: Հարուստ և լուրջ մարդիկ հալական դպրոցներում ալ ևս դաւակներ չ'ունենալով՝ հեռացան հողաբարձական ասպարիւղից: Հողաբարձութիւնը, որ առաջ մի պատւաւոր կոչում էր, ալ ժամ նաև ալն երիտասարդ տարրից զրկւեց, որ անձնւիրաբար գործում էր: Գնահատութիւն չկար:

Այս տարի հանգամանքները վիժուել են: Միւնուոն ժամանակ եկել է մի արժանաւոր չաջորդ հալը Գ. Սաթուհեանցը, որ ձգտում է վերջ տալ ալն կուսակցական ագուհ, որ շատ բան քանդեց: Ալ ժամ ալն հետաւոր է

և մենք պէտք է սպասենք, որ չաջողի այդ կարևոր դիտաւորութիւնը, որ ցարդ ոչ մէկին չը վիճակեց: Ալէքսանդրապոլում լաւ մտաւոր և բարոյական ուժեր կան, նորա ժողովուրդը արթուն և ընդունակ է, պէտք է միայն նորա ուժերի գործադրութեան եղանակն իմանալ: Այս քաղաքի հալերը վաղ ժամանակներից հետեւել են բարձրագոյն կրթութեան, ունին բաւականին համալսարանականներ, որոնց շատերն հասարակական և գրականական ասպարէզներում կարևոր դեր են խաղում՝ միայն ոչ իրանց քաղաքում: Այլ և այլ պատճառներէն հարկադրած՝ համալսարանականների այդ խումբն ալսօր ցրած է հեռաւոր քաղաքներ և իրանցից ոչ մի ներկայացուցիչ չունին քաղաքում: Այս տարի պր. Պ. Զիթողեանը միակ մարդն էր, որ վերադառնալով բելգիական լիեժ քաղաքի արեւոտանոցից՝ դարեջրի կանոնաւոր գործարանի էր ձեռնարկել իւր հալերէնի քաղաքում: Միւս տարի կրտսեր եղբայրն էլ է աւարտելու ու երկուսը միասին նաև այլ դործարաններ հիմնելու դիտաւորութիւն ունին: Մեր երկրում հում նիւթերն ու մանաւանդ աշխատանքը շատ արժան է. այս տարի էլ պատահմամբ բացւել են քաղաքի չրջակայքում քարածուխի ահագին լեռնաշղթաներ, որ առանձին կեանք պէտք է նւիրեն Շիրակին: Ալէքսադրապոլն իւր չրջակայ բաղմամբիւ հալ գլուղերով բացառապէս ապրում է ցորենի և գարու բերքերով. երբ երաշտուք է, հալիւ է չունչ առնում:

Այս անգամ Ալէքսանդրապոլում մեծ շարժում կար, օժւում էր Աստուածածնալ վերաշինած եկեղեցին և մի դարդացած երիտասարդ ու. Մեւելան՝ քահանայ էր ձեռնադրւում: Մենք թէև անծանօթ մնացինք այս մեր ներկալ թեմական տեսչին, սակայն, ինչպէս պատմում էին, գործունեալ և զարգացած ուսուցիչներից մէկն էր Նրեանի թեմական դպրոցի. ուստի մեր ուսումնարանները վերջին տարիները խալաւ զրկւած լինելով թեմական տեսչից՝ այս դէպքը կարող էր միայն ուրախալի լինել: Միևնուց ժամանակ ես չէի կարող շատ ոգևորւել նոր եկեղեցու մեծածախք շինութեամբ՝ չը նախելով որ Արքադան քարոզիչ Պարդեանը տհաճութեամբ խօսեց ալն թղթակիցների մասին, որոնք ալս առնուսական տաղնապի ժամանակ աւելուրդ էին համարել այս շէնքը, քանի որ մի քանի քալլափոխ հեռաւորութեան վերալ Յ ահագին եկեղեցիներ ունինք, որոնք բաւական դատարկ են մնում: Ըստ իս մի փոքրիկ մատուռ կ'բաւէր Աստուծոյ պատկերի համար, իսկ մնացած գումարը պէտք էր երկսեռ վարժարանաց շինութեան սեպահականացնել, որոնցից երկուսը մեծ վտանգի մէջ են:

ՍԵՒ-ԼԵՌՆՑԻՔ

(ՄԻ ՏՈՂԵԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐ)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՑԻ

Մեր աշխարհի այն մասը, որը կոչւում է Եւրոպայ, ունի իւր հարաւում մի ընդարձակ լեռնոտ սեպաձև տարածութիւն, որը շրջապատւած է երեք կողմերից ծովերով և որը կոչւում է Բալկանեան թերակղզի: Այդ թերակղզու մեծ մասը ծածկւած է Բալկան կոչւած լեռներով, որոնք զլիսաւորապէս հաւաքւած են նորա արեւմտեան մասում և բռնում են Ալբանական ծովի ափերը: Հենց այդ ծովափնեայ բարձրաւանդակի ամենալեռնոտ մասում գտանւում է մի վտրբիկ երկիր, որ կոչւում է Սե-լեառ ¹⁾ կամ Ղարադաղ: Սե-լեառն մեծ մասը բռնում են այնպիսի մռայլ ու անբերրի լեռներ, որոնք լի են ահռելի քարանձաւներով, վիհերով ու անապատներով: Շատ քիչ են պատահում այդ լեռների մէջ արգաւանդ հովիտներ կամ ձորեր: Ահա այդ մութ սարերի մէջ, երկար ժամանակից ի վեր ապրում է մօտ երեք հարիւր հազար (300,000) մարդ սլաւոնական ցեղից, որոնք կազմում են մի ամբողջ առանձին ազգութիւն, անկախ տէրութիւն: Այդ սարերում այս մի բուն ժողովուրդը, ինչպէս արժիւններ հիւսեցին իրանց բոցները, և ահա,

¹⁾ Այդ երկիրը ունի 170 քառակուսի մղոն տարածութիւն և 300,000 բնակիչ: Երբ այդ երկիրը ծածկւած է եղել խիտ անտառներով, դորանից դուրս է եկել Սե-լեառն կամ Ղարադաղ անունը: Իսկ այժմ միմիայն ամենի լեռներ են կրպիւն կաղմութեամբ: Սե-լեառը իրանց սլաւոնների մէջ լալտնի է Չերնոգորիա անունով:

չորս հարիւր տարուց աւելի է, որ արծիւների նման պահպանում են անվեհեր իրանց հալոյենի լեռները միշտ քաջութեամբ կուռելով, թէ հարեան բարբառոս թուրքերի և թէ ուրիշ թշնամիների դէմ, իրանց անկախութեան և ազատութեան համար: Հզօր է այդ ազգը բոլորը աջնալիս ընտիր դիւցազներ են, որոնց մասին միայն իրանց հին երգերում կարելի է լսել: Ուստի, աւելորդ չի լինի պատմել, թէ ինչպէս կազմեց այդ լեռնային արծիւների բոյնը, ինչպէս առաջացան այդ դիւցազունները իրանց երկրի պահպանութեան համար և թէ ինչպէ՞ս են նոքա ապրում այժմս:

Վեց-եօթ հարիւր տարի սորանից առաջ, երբ Բալկանեան թերակղզում զոյութիւն ունէր սերբիական ընդարձակ թագաւորութիւնը, Սև-լեռը, որ այն ժամանակ Զէտ էր կոչւում, կազմում էր չիչեալ թագաւորութեան մի մասը և կառավարւում իւր իշխաններով, համարեա բոլորովին անկախ:

Սօտ հինգ հարիւր տարի առաջ տաճիկները, ոտք դնելով Բալկանեան թերակղզում, իրանց զօրքերով արշաւեցին սերբիացոց վերայ: Ղաթաղաբար այդ ժամանակ սերբիացոց թագաւորութիւնը սաստիկ թուլացել էր կառավարող իշխանների մէջ պատահած երկպառակութիւնների և անմիաբանութեան շնորհիւ, այդ պատճառով չը կարողացաւ դէմ դնել այն ժամանակեայ հզօր և պատերազմասէր տաճիկներին: Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ 1389 թւականին Վոստփի դաշտում: Այդ անցաձող պատերազմում ոչնչացաւ սերբերի զօրութիւնը. նահատակեց նոցա վերջին Լազար անունով թագաւորը և սերբիացոց երկիրը կամաց կամաց ընկաւ տաճիկների իշխանութեան տակ: Անկախ մնաց միայն գէտացոց կամ սև լեռնցոց երկիրը, որ կառավարւում էր իւր իշխաններով. բայց զետացոց անկախութեանը նոյնպէս վտանգ էր սպառնում անհաշտ թշնամու կողմից: Նոքա ոչինչ էին այդ ժամանակ, եթէ ոչ մի բուռն սերբեր, որոնց վերայ եթէ ո՛չ այսօր, գոնէ վաղը պիտի արշաւէին տաճիկների անհամար հրոսակները: Օգնութեան յոյս չը կար ոչ մի տեղից, իրանք էլ անկարող էին իրանց պաշտպանել, միմիայն յոյսերը դրին իրանց լեռների վերայ: Զէտերի երկիրը կազմաւած էր երկու մասերից—հովիտներից ու լեռներից: Այդ լեռները նոցա համար ոչինչ էին, եթէ ոչ քնական ամրոցներ, որոնց պատերը բոլորովին վերանորոգութեան

կամ ամրացնելու կարօտութիւն չ'ունէին: Բաւական չէ՝ որ զէտերի այդ լեռնոտ մասը ջրջապատուած էր բոլոր կողմից ուղղաձիգ ու ցից ժայռերով, այլ նաև բաժանուած էր էլի մի քանի մասերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում էր մի մի փոքրիկ բնական ամրոց, սլաքփակուած մի մեծ ամրոցում ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս մեր Ալլիկիայի¹⁾ լեռները—Միջերկրական ծովի արևելա-հիւսիսային ափում:

Զէտերի կառավարիչներից մէկը, Յովհաննէս Չերնոեվիչ անունով՝ վճռուեց օգուտել այդ հանգամանքից, այն է՝ իրանց երկրի բնական ամրութիւնից, պահպանելու սերբիացոց այդ մասի ազատութիւնն ու անկախութիւնը: Նա տեսաւ, որ հովտում մի բուռն ժողովուրդ կայ և անկարելի է դէմ դնել տաճիկ թշնամու ահագին ոյժին. դորա համար Յովհաննէսը այրեց իւր նախնիքների հին մայրաքաղաքը, թողեց հովիտը ու հեռացաւ իւր ժողովրդի հետ լեռներում ապաւինելու համար: Այստեղ սերբերը թէև թւով քիչ, բայց յոյս ունէին դէմ կենալ թշնամուն, որովհետև ամեն մի քարանձաւ, ամեն մի ժայռ նոցա համար մի մի նեցուկ էր ներկայացնում: Թաղնւելով անձաններում, դարան մտնելով բարձր քարերի յետքը, մի խումբ մարդիկ կարող են հրացանի գնդակներով հազարաւոր թշնամիներ ոչնչացնել, կամ թէ չէ՝ հենց միայն քարաձգութեամբ անդունդները շարտել նոցա: Եւ մինչև այժմ Աւ-լեառը կամ Ղարադաղը ջրջապատուած է ամրոցներով. նա ո՛չ մի ամրոցի կարօտութիւն չի զգում, թէպէտ և իսկական ամրոց էլ չ'ունի:

Յովհաննէս Չերնոեվիչը, ամրանալով իւր հայրենի լեռներում, հաւաքեց իւր քաջ ազատասէր ընկերներին և նոցա հետ միասին ուխտեցին յաւիտեան կռւել տաճիկների դէմ: Նոքա իրանց խորհրդում այսպէս վճռեցին. «Եթէ մի որևէ սև լեռնցի կը փախչի պատերազմի դաշտից՝ թողնելով իւր հաւատարիմ եղբայրներին թշնամու սրի առաջ, այն ժամանակ նա կը կորցնի իւր բարի անունը, պատիւը, յարգանքը, նորան կը հազցնեն կանացի շորեր և կանայք իրանց իլիկներով կը քշեն զիւզից գիւղաւ:

¹⁾ Ալլիկիայի լեռները շարունակութիւն են կաղմում Արփինի բարձրաւանդակի, որի ամենաբարձր գագաթը «Արարատն» է 18,700 ֆուտ բարձրութեամբ:

Այդ ուխտը մինչև այսօր պահպանուած է սև-լեռնցի քաջերի մէջ: Մինչև այսօր նոքա յիշուած են այդ ուխտը. յիշուած են իրանց եղբայրների ստրկութիւնը և իրանց երգերու՝ երգուած են հերոսների սիրազործութիւններն ու քաջութիւնները, որոնք իրանց զլուխը դրին հայրենիքի ազատութեան համար, լաւ համարելով մահը՝ քան ստրկութիւնը: Եւ մինչև այսօր՝ սև-լեռնցու համար չը կայ ոչինչ աւելի ամօթալի եթէ ոչ ասել՝ որ նորա նախնիքները մեռան անկողնում, այսինքն իրանց բնական մահով, և ոչ թէ պատերազմի դաշտում, և այս պատճառով սև-լեռնցին միայն իւր չար թշնամուն կը ցանկայ մեռնել տանը իւր յարկի տակ: Այսպիսով Յոհաննէս Չերնոեւիչից սկսուած է սև-լեռնցից պատմութիւնը: Սակայն, պատմութիւն, որ պարունակում է իւր մէջ չորս հարիւր տարւայ արիւնահեղ պատերազմներ, որտեղ մի բուռն քաջ մարդիկ կուռում են ահագին ոյժերի դէմ իրանց քրիստոնէական կրօնի ազատութեան համար, իրանց հայրենի լեռների համար:

Հարիւր հազարաւոր, մինչև անգամ միլիօնաւոր տաճկական զօրքեր մտել են այդ անմատչելի լեռները, որպէս զի այդտեղից էլ չը վերադառնան: Շատ և շատ անգամ խորտակեցին սև-լեռնցիք թուրքերի յարձակումները և միանգամ միայն նոքա չը դիմացան: Բայց տասն և եօթերորդ դարու սկզբում (1623 թւականին) տաճիկները, ձանձրանալով սև-լեռնցոց դէմ մղած միշտ անյաջող պատերազմներից, վճռեցին միանգամայն վերջ տալ այդ մի բուռն ժողովրդին: Հաւաքեցին անհամար զօրքեր, չը նայելով սև-լեռնցոց կատաղի դիմադրութեանը՝ զրաւեցին նոցա մայրաքաղաքը, քանդոտեցին ամբողջ երկիրը և նոցա վերայ հարկ դրին: Այդ ժամանակ նոցա մէջ սկսաւ դաւաճանութիւն մտնել, սկսան երեւալ այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց անձնական շահի համար ուրացան իրանց հայրենի կրօնը և ընդունեցին մահմեդականութիւն: Այդ ժամանակ սև-լեռնցոց կառավարում էին մետրոպոլիտներ (հոգևոր զլուխ), որովհետև Յովհաննէս Չերնոեւիչի ժառանգներից մէկը հրաժարեց իշխանութիւնից և յանձնեց մետրոպոլիտին: Անցեալ դարու սկզբում մետրոպոլիտ ընտրւեց մի քաջ ու խելացի մարդ—Ղանիէլ Նեզոշ անունով: Նա տեսաւ, որ արձակ կուռում դժար է սև-լեռնցոց համար յաղթել տաճիկներին և այսպիսով թոթափել ստրկութեան անարգ լուծը. բայց

միևնոցն ժամանակ աւելի սպասելը վտանգաւոր էր, որովհետեւ սե-
լեռնացոց մէջ քանի գնում՝ մահամեղականների թիւը աւելանում էր և
քրիստոնէական կրօնը կարող էր ոչնչանալ: Այդ պատճառով Պանիէլը
վճռեց միանգամից ոչնչացնել սե-լեռան մէջ բոլոր մահամեղականնե-
րին: Կանչեց դադոնի կերպով մի քանի անվեհեր ու ազգին անձնա-
տուր մարդիկ և նոցա վճռեց Քրիստոսի ծննդեան գիշերը անխնայ
կերպով սրի անցկացնել բոլոր մահամեղականները, թէ տաճիկներին և
թէ մահամեղականութիւն ընդունող սե-լեռնացիներին: Այդ դադոնիքը
աջնպէս խիստ և սրբութեամբ պահպանուեց, որ մինչև իսկ մահւան
ժամը մահամեղականները ոչինչ չը գիտէին: Եւ կատարուեց սարսափելի
արիւնհեղութիւն: Մահամեղականներից շատ քչերը կարողացան ազատ-
ւել մահից: Բայց Ղարադաղը, ազատ Ղարադաղը՝ կրկին ստացաւ
իւր ազատութիւնը և այժմ չը կայ նորա մէջ ո՛չ մի մահամեղական:

Այդ ժամանակից սկսած ահա՛ անցնում է երկու հարիւր տարի
և սե-լեռնացիք երբէք չե՛ն դադարում յաջողութեամբ պահպանել
տաճիկների յարձակումներից: Եւ տարի չէ՛ անցնում, որ նոցա լեռ-
ներում չը հնչեն պատերազմի փողերը, աղաղակները, սրերի շա-
չիւնները և հրացանների որոտման ձայները:

Ամեն տարի արիւն է թափւում սե-լեռնացու և տաճիկի մէջ:
Եթէ այդ յաճախ յարձակումները կատարեալ պատերազմի բնաւորու-
թիւն չե՛ն կրում, բայց և աջնպէս իւրաքանչիւր տարի արիւնհե-
ղութիւնը անխուսափելի է նոցա մէջ: Երբեմն անզգոյշ սե-լեռնացի
հովիւն դնդակահար է անում թփի մէջ թաղնւած տաճիկը և աւա-
րում ամբողջ հօտը:

Երբեմն Իսկուտարի լճում, ուր թէ սե-լեռնացիք և թէ տաճիկ-
ները ձկնորսութիւն են անում միասին, մի ոչինչ բանի համար կռիւ
են սարքում և սկսում է կոտորածը: Կռիւը չի դադարում, մինչև
որ մի քանի մարդիկ չը սպանեն երկու կողմից: Սակայն, սե-լեռնացիք
ո՛չ թէ միայն տաճիկների հետ հարկադրւած են եղել կռւելու, այլ
և իրանց հարեան վեճերիցոց կամ խաղացոց հետ, յետոյ ֆրան-
սիացոց հետ, որոնք աիրել էին խաղացոց երկիրը, և վերջապէս
աւստրիացոց հետ:

Կռիւի պատճառը կայանում էր նրանում, որ սե-լեռնացիք վա-
ղուց ցանկանում էին ձեռք բերել Կատարբո ծովափնեայ քաղաքը,

որ իսկապէս անհրաժեշտ էր նոցա և որը պատկանում էր իրանց հայրենիքին:

Տաճիկները Ղարադաղին անուանում են թակարդ. և դա ճշմարիտ է. ամեն կողմից շրջապատած թշնամի ցեղերը, անմատչելի ժայռերով և միայն մէկ յարմար ճանապարհ կայ դէպի Կատարբո քաղաքը: Մի՛ միայն այստեղ սև-լեռնցիք կարող էին հանդիսու կերպով ծախել իրանց երկրի բերքերը և գնել այն՝ ինչ որ նոցա բնութիւնը չի՛ արտադրում: Այդ քաղաքի համար նոքա կոիւ ունեցան մինչև անգամ Ֆրանսիացոց առաջին կայսր Նապալէօնի հետ, որը յափշտակել էր իտալացոց երկիրը: Սակա՛յն նոյն ինքը Նապալէօնը, նւաճելով եւրոպական ազգերի կէսը, հարկադրւած էր մոքից հանել սև-լեռնցոց նւաճելու համար կազմած ծրագիրը:

Ահա՛ թէ ինչպէս է պատմւում Նապալէօնի այդ անյաջող փորձը՝ սև-լեռնցոց մի ազգային երգի մէջ:

«Ո՞վքեր են այդ սև-լեռնցիք»,
Բոնապարտն է հարցընում,
«Ուղի՞ղ է, որ այդ շար մարդիկ
Մեր ոյժից չե՞ն վախենում:

«Կը զղջան այդ յանդուգնները,
Ասացէ՛ք դրանց մեծերին,
Որ իրանց թուր, հրացանները,
Զգեն ոտքերիս տակին»:

— Զար են քո սպառնալիքները,
Մենք խոնարհւող պտուղը չե՛նք,
Մեր քարերը, մեր ժայռերը,
Զօրքիդ շիրիմ՝ կը դարձնեն՝նք:

Եւ մեր որջերում նստած
Անկոչ հիւրին ենք սպասում,
Մօտենում են կամաց կամաց
Նրձակայքը քանդոտում:

Ժայռի տակով նրանք անցնում են,
Եւ շփոթւում... վերևում՝

Փայլի գլխին նրանք տեսնում են,
Ալ գլխարկներ են փայլում:

«Դէ՛հ, ձեզանից թո՛ղ ամեն մին
Մի լեռնցի ըսպանի,
Անինայ է մեր թշնամին,
Դուք էլ նրան մի՛ք խնայի»:

Որոտացին հրացանները,
Եւ ցցերի վերայից
Ընկան կարմիր գլխարկները.
Մենք զոռացինք թփերից:

Մեր հրացաններն որոտացին
Նոցա կրճքին: «Այս ի՞նչ է,
Փրանսիացիքը զոռացին.
«Արձագա՞նք է»: Ո՛չ, այն չէ՛:

Նրանց զնդապետը վրռեցաւ,
Նրա հետ հարկւր քրսան մարդ,
Անբաղդ գունդը շփոթեցաւ,
Մենք Աստծուն տւինք փառք:

Այսպէս էին ապրում մինչև այժմ սև-լեռնցիք, համարեա միշտ
կռւելով՝ երբեմն առանձնակի, երբեմն պատահական խմբերով, երբեմն պա-
տահական ճակատներում, երբեմն նախօրօք մտածած պատերազմներում,
երբեմն արձակ դաշտում և երբեմն դարան մտած տեղից. այլապէս նոքա
չէին կարող ապրել, որովհետև ամեն կողմից նոցա շրջապատել են անհաշիւ
թշնամիներ, սպառնալով նոցա ազատութեանը և անկախութեանը,
հաւատին և ընտանիքին ¹⁾: Ուրեմն զարմանալի չէ՛, որ ամեն մի սև-

¹⁾ Սև-լեռնցիք ոչ մի ժամանակ երկարատև չեն կրել օտարի սարկա-
կան լուծը: Նոցա պատմութիւնը ոչ ինչ է, և թէ ոչ հերոսական պատե-
րազմներ թաճկի դէմ: Ընկնել պատերազմի դաշտում սև-լեռնցու համար
դառն է մի սովորական երևոյթ: Սևռնել հիւանդութիւնից կամ ցաւից
համարւում է նոցա համար ամենաթշուառ վիճակ, որ կարող է մարդ ունե-

լեռնցու համար պատերազմը, արիւնհեղութիւնը դարձել է մի անհրաժեշտ ու մշտական արարմունք. իւրաքանչիւր մարդ այստեղ պարտաւորւած զինուոր է և միայն անչափահասութիւնը, հիւանդութիւնը կամ խորին ծերութիւնը կարող է սև-լեռնցուն ազատել հայրենիքի պաշտպանութեան համար կռւի զնալու պարտականութեան առաջին հրաւերքից: Սև-լեռնցին ամենափոքր հասակից պատրաստում է իրան պատերազմական կեանքին: Դեռ ևս ծծկեր մանուկ՝ դնում են նորա օրօրոցում հրացանը և ատրճանակը, ու մկրտութեան հանդէսին ներկայ եղողների առաջին օրհնութիւնը լինում է այն, որ լինի քաջ և անվեհեր պատերազմի դաշտումը: Այն տեղի քահանաները մաղթանքների հետ միասին կատարում են նաև իրանց հայրենիքի ազատութեան խորհուրդը նորածնեալ մայրերի վերայ:

Իսկ ներկայ եղողներից մէկը ասում է. «Թո՛ղ մեր ապագայ զինուորը շուտով լուանայ իւր հրացանը թշնամու արիւնով: Միւսը բարեմաղթում է. «Թո՛ղ նորածին մանուկը միշտ ազատ լինի իւր կեանքում: Երրորդը ցանկանում է. «Թո՛ղ անհաշտ թշնամի լինի տաճկին և կռւի ինչպէս իւր հայրը»: Իսկ չորրորդը աւելացնում է. «Իննայէ Աստուած նորածնին և նորա յետագայ սերունդը մեռնել անկողնում»:

Երբ մանուկը սկսում է ոտքի կանգնել, ամրանալ, երբ սկսում է զննել իրան շրջապատող կեանքը և նորա հոգաւ մէջ զարթնում է ջերմ սէր դէպի իւր հայրենիքի հերոսները, ծարաւ դէպի պատերազմական փառքն ու սխրագործութիւնները և ատելութիւն դէպի իւր հայրենիքի թշնամիները: Ականջ դնելով մեծերի խօսակցութիւններին, նա ամենից շատ լսում է հերոսական քաջութիւնների

Նալ: Այժմ նոցա կառավարութիւնը բոլորովին պատերազմական է: Ամեն մի սև-լեռնցի 17—48 տարեկան հասակում պարտական է գնալ հայրենիքին սպառնացող թշնամու դէմ: Նոցա իշխանը և ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովը վճռում են պատերազմ: Վտանդի ժամանակ բոլոր արական ցեղը 14 տարեկանից սկսած մինչև 60 տարեկանը հրաւիրւում է զինուորելու, հրացան առնելու. շատ անգամ նաև նոցա 12 տարեկան երեխաները ու աղջիկները ձեռք ձեռքի տաւած, քարերով զինւած՝ պատերազմի դաշտ են դուրս գալիս դու տաճկի դէմ:

և արիւնալի կռիւների պատմութիւնները. նա տեսնում է, թէ ինչպիսի արհամարանքով են խօսում նոքա մահւան և վախկոտների մասին, որոնք մի ճանճ թռչելիս լեզիներն է պատում:

Նւ ահա՛, նա, խանձարուրից դու նոր դուրս եկած, երեւակացում է, թէ ինչպէ՞ս պիտի սպանէ տաճիկին, ինչպէ՞ս պիտի լուծէ հօր և եղբոր մահւան վրէժը, ինչպէս պիտի արիաբար ձեռքին խաղացնէ հրացանը ու դաշոյնը, որը արդէն չորս տարեկան հասակից սկսած կախ է արած նորա մէջքից: Խնչ կը վերաբերէ կրթութեանը, Սև լեռնցիք միայն վերջին ժամանակներս սկսեցին գրել-կարդալ սովորեցնել երեխաներին իրանց մայրենի լեզուով, իսկ առաջ դրագէտները նրանց մէջ այնքան քիչ էին, որ մինչև անգամ նոցա քահանաները չը գիտէին կարդալ ու գրել և ժամերգութիւնները կատարում էին առհասարակ անգիր:

Սև լեռնցոց մնացած բոլոր եղած չեղած զիտութիւնը մինչև այսօր կայանում է նրանում, թէ ինչպէ՞ս պէտք է ճարպիկութեամբ թռչել վիհերի վրայից. քարը կամ դաշոյնը այնպէս վեր ձգել, որ նա մի քանի անգամ պտտելով օդի միջում, որքան կարելի է ամուրցցւի ծառի կամ փայտի մէջ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս տաճիկ սրտում: Փոքրութիւնից երեխան արդէն սովորում է մազլցել ու զգաձիգ ժայռերի վերայով, անցատակ անդունդների կողքերով: Նրիտասարդի կրթութիւնը վերջանում է նրանով, որ սովորեցնում են նոցա հրացան արձակել և զէնքերը մաքրել. երբ նա այդ բաներումն էլ հմուտութիւն ցոյց կը տայ, այն ժամանակ հայրը իւր բոլոր ազգականների ներկայութեամբ, ենթարկում է նորան քննութեան և ապա հանդիսաւոր կերպով յանձնում է նորան հրացանը. և այնուհետև երիտասարդը դառնում է «իւնակ» — կորովի զինւոր, որ հաւասար իրաւունքներ ունի հայրենիքի մէջ պաշտպանների հետ:

Բայց արդեօք ինչպիսի մարդիկ են դուրս գալիս այդպիսի դաստիարակութիւնից: Բոլորը ընտիր ընտիր զիւցաղներ: Գեղեցիկ է, բարձրահասակ և վայելչակազմ սև լեռնցին, երեսի զծաղրութիւնը կանոնաւոր, հայացքը թափանցող, հպարտ, անյողդողդ, պարթև, քաջ արի: Նա արագաշարժ է ու ճարպիկ, թէ պատերազմի մէջ և թէ որսի ժամանակ:

Նորա հրացանի գնդակը նշանից չի անցնում, դաշոյնի հար-

ւածը մահացու է: Որքան ճարպիկութեամբ և համարձակ կերպով կաշու՞մ է սև լեռնցիկն ժայռերի և քարերի կրծքին, որպի՞սի անվհե-
հերութեամբ հրացանի վրա թեկնած նա թռչում է վիհերի վե-
րայից: Չը կան նորա լեռնոտ հայրենիքում ո՛չ յարմար ուղիներ, ո՛չ
կամուրջներ. բայց սև լեռնցու համար ամենայն կողմ կայ ճանա-
պարհ: Անսովոր մարդու մազերը բիզ-բիզ կը կանգնեն, երբ կը տեսնի
այս ժայռերի մէջ ոլորւող և անդունդներում կորչող շաւիղները.
բայց սև լեռնցու համար սոքա ոչինչ են: Համբերութեամբ տանում
է նա քաղցը և ծարաւը. քնում է բաց երկնքի տակ՝ մերկ քարերի
վերայ, ուշադրութիւն չը դարձնելով ո՛չ ցրտի, ո՛չ քամու և ո՛չ
անձրևի վերայ.

Մինչև անգամ կանայք այդ հերոսական երկրում քաջարի
են այնպէս, ինչպէս տղամարդիկ: Երբ որ թշնամին նորա հայ-
րենիքի երկիրն է մտնում, նոքա, իրանց ամուսիններին ու
եղբայրներին համահաւասար, առնում են հրացանն ու գնում պա-
տերազմի դաշտը, սիրտ են տալիս թուլերին, գովելով քաջերի չաղ-
թութիւնները: Ահա՛, թէ ի՞նչ է պատմվում սև լեռնցոց մի երգի
մէջ. — «Սարի գլխին կանչեց վիրաւոր իւնակը (կորովին). անիծւած
լինի՞մ ես. սպանեցին իմ խեղճ Ստանեցոյին և ես ոյժ չունիմ վրէժ-
խնդիր լինելու: Իսկ հովտում լսեց նորան կինը և իմացաւ, որ սպա-
նել են իւր սիրելի ամուսնուն:

Առնում է նա հրացանը և սուրը և քշում է թուրքերին, որ
սպանեցին նորա սիրելի մարդուն, քշում է նա տասն ու հինգ թուրք
միասին և ամենից առաջ վազում էր նոցա մեծաւոր Ձենդիզ-աղան:
Հասաւ կինը Ձենդիզ-աղային և թողեց հրացանի գնդակը նորա
ստոր սրտում: Սառեցաւ սիրտը առաջւանից աւելի և նա կարեց
աղայի ածելած գլուխը և բերեց երեսաներին ցոյց տալու»:

Ձենդիզ աղայի կինը խաբէութեամբ դուրս է կանչում նորան
մենամարտութեան. և ահա՛, քրիստոնեայ կինը հանեց իւր կանաչի
շորերը և հագաւ Ձինդիզ աղայի շորերը, առաւ նորա ատրձա-
նակները և հեծաւ նորա թրքական ձին:

«Երբ մօտեցաւ նա նշանակեալ տեղը, տեսաւ թրքուհին մենակ
է՛ եկել, այլ մի ուրիշ թուրքի հետ. իսկ այն թուրքը նստած է
հզօր ձիու վերայ ու սպասում է»:

Յարձակեց թուրքի վերայ սև անգղի նման, նստեցրեց նորա սրտում երկու հրացանի գնդակ և կտրեց նորա ածեղած գլուխը ու գցեց խուրճինը երեսաներին ցոյց տալու: «Բռնեց նա յետոյ երխտասարդ թրքուհուն, բերեց իւր հետ գիւղը և ստիպեց նորան կովեր և այծեր արածացնել:

Պահեց նորան իբրև հովուհի տասն և հինգ տարի և յետոյ աղաւթ թողեց վանդակիցս:

Դալով սև լեռնցոց կենցաղավարութեանը, նոքա չունին ո՛չ քաղաքներ և ո՛չ գեղեցիկ շինութիւններ: Նոցա մայրաքաղաք Յեափնէն անգամ կարելի է գիւղ կոչել. նա ընդամենը հարիւր տուն ունի և երկու փողոց: Նոցա կառավարող իշխանի պալատը նոյնպէս մի անշուք բան է: Սև-լեռնցոց եկեղեցիները անգամ սաստիկ աղքատ ու փոքր են. նոցանից ամենամեծում 40—50 մարդ հազիւ կարող են տեղաւորել: Նոցա բոլոր զարդարանքը միայն Փրկչի պատկերն է: Եկեղեցական սպաններն ու քահանայի զգեստները անգամ շատ կոպիտ ձեւազործներ են, հասարակ, աղքատիկ:

Սև լեռնցիք ապրում են մեծ ընտանիքներով, տները շինում են որտեղ որ պատահի՝ լեռունների լանջերում, քարանձաւներում ու նոցա քունջ ու պուճախներում: Նոքա ապրում են երկու երեք, երբեմն տասն տներով, որոնք կոչվում են կուչաներ, ինչպէս մեզանում գիւղական համբաւունները:

Նոցա խրճիթները շինւում են միմիայն լոկ քարերից առանց ծեփելու, մեծ մասամբ բաղկացած են երեք պատերից, որովհետև չորրորդը արդէն կաղմում է ժայռը, որին յենւում են այդ խրճիթները: Խրճիթները շատ ցած են, թեք կոտորներով և ծածկւած են միայն ծղոտով, ասանց վառարանների, և լուսամուտի տեղ՝ մի հասարակ բաց անցքով, այն է՝ հերդիկով: Խրճիթների մէջ տեղը շինւած է լինում նոցա օձախը, որ մի փոս է շրջապատւած քարերով, որոնց վրայ դարսում են փայտերը: Այդ օձախի վերայ պատրաստում են իրանց պարզ կերակուրը, իսկ երեկոները հաւաքւում են նորա շուրջը լսելու իրանց պապերի զրոյցները և կամ աշուղի խաղերը: Տան նստանկիւնում քաշ է արած մի սուրբի պատկեր, իսկ պատերի վերայ գէնքերը:

Սև լեռնցու տնական կահ կարասիքը շատ աղքատ է: Շատ քիչ

տներում կարելի է գտնել այնքան աման, որքան անհրաժեշտ է մի կանոնաւոր տան համար: Եւրաքանչիւր խրճիթում կայ միայն մի պղինձ, որի մէջ եփւում է ամենայն բան և որը սովորաբար կախ է արած լինում օձուքի վերայից: Այդ պղինձի մէջ եփած բոլոր կերակուրը լցնում են մի փայտեայ սկուտեղում (գուշ), որը դնում են ցած սեղանի վերայ և որի շուրջը տեղաւորում է բոլոր ընտանիքը, ինչի վերայ էլ որ լինի, աթուռի, քարի, ծառի կոճղի կամ նոյն իսկ յատակի վերայ: Պատառաքաղի, դանակի, սփռոցի մասին նոքա հասկացողութիւն անգամ չունին:

Իսկ եթէ հարկաւոր է լինում միւր կամ հացը կտրել, այն ժամանակ սև լեռնցին հանում է գոտկից դանակը և կոտորում նորանով, ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձնելով, որ գո՛ւցէ այդ դանակով մի քանի տաճիկների գլուխներ են կտրուել:

Սև լեռնցու բոլոր հարստութիւնը կազմում է նորա հրացանը, որ անցնում է ժառանգաբար որդուց որդի: Այդ պատճառով նա ուր էլ որ գնայ, իւր հրացանը միշտ հետն է տանում: Մինչև անգամ նոցա քահանաները զինւորած են ման գալիս, և հրացանից բաժանւում են միայն այն ժամանակ՝ երբ եկեղեցի են մտնում. և ուրիշ ոչ մի բանով չեն զանազանւում նոքա մնացած աշխարհականներից. նոքա նոյնպէս ապրում, նոյնպէս հագնւում ու նոյնպէս կոււում են, ինչպէս իրանց ծուխերը:

Այսպէս կազմւեց սև լեռնցոց կացութիւնը, նոցա բնաւորութիւնն ու կենցաղավարութիւնը: Նոցա ամեն բանում նկատելի է պարզութիւն, որ ունենում է ամեն ժողովուրդ իւր հեռու անցեալում: Զորս հարիւր տարի է, որ նոքա կոււում են տաճիկների հետ և այդքան ժամանակեայ ընթացքում նոքա յետ մնացին ուրիշ ազգութիւններից իրանց մտաւոր զարգացումով և ուսումով:

Եւրոպական միւս ազգերի կեանքը այս չորս հարիւր տարեայ ընթացքում շատ բաներում բարեփոխւեց. իսկ սև լեռնցոց համար չը կայ ոչինչ բարեփոխութիւն կամ յառաջադիմութիւն: Ամբողջ նոցա կեանքը, համարեայ նոյնն է ինչ որ չորս հարիւր տարի առաջ:

Եւրոպայի բոլոր ժողովուրդները առաջ ապրելիս են եղել ցեղերի բաժանւած, բայց այժմ՝ ամենքը վաղուց թողել են այս նախնական կեանքի սովորութիւնը, իսկ սև լեռնցիք ապրում են մինչև այսօր

այնպէս՝ ինչպէս ապրելիս են եղել մեր պապերը, այսինքն՝ ցեղերի կամ սերունդների բաժանում:

Գալով նոցա քաղաքական կամ կառավարչական կեանքին, նոքա կազմում են մի անկախ, ինքնուրոյն իշխանութիւն, որ կառավարում է նոցա իշխանը և ծերակոյտը (սենատ), որը բաղկացած է տասներկու անդամներից, որոնց ընտրում է ժողովուրդը: Իշխանը ծերակոյտի անդամների հետ միասին դատում ու վճիռ է կայացնում: Իշխանի տան մօտ կանգնած է մի բազմաձիւղ կաղնի ծառ, որի տակ, ըստ հինասուրբ սովորութեան, վճռում են թէ դատը և թէ հասարակական ու ազգային ամեն կերպ հարցերը:

Երբ մի որ և է գործ է պատահում, իշխանը հաւաքում է բոլոր տասներկու անդամներին վճիռ կայացնելու: Իսկ մնացած բոլոր ժամանակը, նոքա սովորաբար սէյր են անում (ման են զալիս) Յետենէյում, կամ թէ չէ՝ նստաւում են երկար գերանների վերայ ու ծխում իրանց երկար չիպուխները:

Բայց ենթարկւելով մի իշխանի իրաւասութեանը՝ Սև լեռնցոց ըկիրը բաժանւում է մի քանի գաւառների, որոնցից իւրաքանչիւրը, ունի իւր առանձին զօրապետը կամ սերգարը: Ամեն մի գաւառ բաժանւում է մի քանի ցեղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իւր առանձին նախահայրը կամ թուկունջետը, որի յաջորդները համարում են իրանց: Յետոյ իւրաքանչիւր ցեղ բաժանւում է մի քանի շառաւիղների կամ եղբայրութիւնների, որոնք կազմում են մի տեսակ միութիւն մի քանի իրար արիւնակից ընտանիքների. իսկ արեւակցութիւնը հասնում է մինչև նոցա եօթը պորտը:

Այս եղբայրութիւնները կազմում են մի տեսակ առանձին առանձին ամբողջութիւն, որոնցից իւրաքանչիւրը գործում է առանձին միացած ոյժով, թէ եկեղեցում, թէ դատարանում, թէ հասարակական ժողովներում և թէ զանազան դաշնադրութիւնների ժամանակ: Իւրաքանչիւր ցեղ կազմում է մի տեսակ առանձին պետութիւն, որի գլուխ համարւում է նոցա նահապետը կամ գլավարը, որը փոքր ինչ առաջ իրաւունք ունէր մինչև անգամ կեանքի կամ մահւան վճիռ կայացնել եղբայրութեան միւս փոքր անդամների վերայ:

Իւրաքանչիւր ցեղ պարծենում է իւր նախահայրով և միւս

ցեղերին իրանից ստոր է համարում... Ահա՛ այս բաժան-բաժանութիւնն է պատճառը, որ զանազան ցեղերի կամ եղբայրութիւնների կամ նոցա անդամների իւնականների մէջ յաճախ պատահում են վէճեր, որոնք շատ անգամ վերջանում են արիւնահեղ կռիւներով կամ մեղաւարտութիւններով:

Այս մեղաւարտութիւնները թէ հիմայ և թէ մանաւանդ առաջ շատ յաճախ պատահելիս են եղել, մեղաւարտութիւնների պատճառը շատ անգամ լինում է մի ամենաշնչին բան: Ահա՛ թէ ի՞նչ է պատմում այդպիսի մեղաւարտութեան ականատես մի ճանապարհորդ. «Մի իւնակ կծու խօսքով անպատուեց մի ուրիշ իւնակի. վերջինս նորան մեղաւարտութեան կանչեց: Հակառակորդների անուններն էին՝ Նանիօ և Տրիպօ: Եւ որովհետեւ մեղաւարտութեան լուրը շուտով տարածեց, ուստի որոշեալ ժամին բազմութիւ ամբօխ հաւաքեց այնտեղ, որտեղ պիտի կատարէր այդ արիւնալի հանդէսը: Նստերը զանազան բարձրութիւններից դիտում էին այդ երկու քաջերին:

Թշնամիները իրար մօտեցան, խօսակցեցին իրարու հետ, օղի խմեցին, լքցրին իրանց երկար հրացանները և կանգնեցին պայմանաւորաւճ տարածութեան վերայ: Որոտաց միայն մի հրացան: Տրիպօյի հրացանը չ'առաւ: Հակառակորդի գնդակը փշրեց նորա աջ ձեռքի արմունկը և մտաւ աջ կողքը: Տրիպօն ընկաւ ուշաթափ և ձեռքից զցեց հրացանը: Այն ժամանակ Նանիօն մօտեցաւ նորան, բարձրացրեց, ուշքի բերեց և հրամայեց Տրիպօյին, որպէս զի այժմ նա գնդակահարէ իրան: «Ձե՛մ կարող բարձրացնել հրացանս, չե՛մ կարող բռնել նորան»: պատասխանեց Տրիպօն նւաստ ձայնով: Նանիօն վեր առաւ հրացանը, տւեց նորա ձեռքը ու նստեցրեց գետնի վերայ. բայց Տրիպօյի ձեռքերը թուլութիւնից վայր էին ընկնում և մարմինը մի կողմն էր թեքւում: Նանիօն բարձրացրեց նորա աջ ծունկը. յենեց նորա վերայ հրացանը, մօտեցրեց նորա զոդ-դոջուն զուլսը շախմատին և ասաց. «Ես չե՛մ կամենում, որ այդպիսի մի իւնակ մեռնի առանց վրէժխնդիր լինելու. սակայն, ով պիտի քո մահւան վրէժը լուծէ. չ'ունես դու ո՛չ եղբայր, ո՛չ բարեկամ, դու բոլորովին որբ ես»: և կանգնեց հրացանի խողովակի դէմ, հրացանը արձակեցաւ և ազնիւ հակառակորդը տատանեցաւ:

Ամօթ է իւնակին վայր ընկնել և նա յենւելով մի ձեռքով քարին, իսկ միւսով հրացանի վերայ կարողացաւ ոտքի վերայ մնալ. և այս հերոսին համապատասխան վիճակի մէջ նա սպասում էր մահւան. ո՛չ մի տնքոց, ո՛չ մի տագնապելի շարժում չը ցոյց տւին, որ նա տանջւում է:

Մօտեցող մարդիկը Տրիպոլին արդէն մեռած դտան. Եանկօն ու շաթափ վիճակի մէջ էր և տնային հէքիմները բուժեցին նորան, թէպէտ այդ վէրքը նորա համար քսան և մէկ երրորդ էր: Այսպէս, թէ մենամարտութեամբ և թէ ուրիշ կերպով սպանւելը առաջ է բերում արեան վրէժինդրութիւն: Դա այնպիսի մի սովորութիւն է, որ հին ժամանակ ունէին բոլոր ազգերը, ինչպէս և այսօր մեր օրերում քիւրդերը: Այդ սովորութիւնը կայանում է նորանում, որ սպանւածի ազգականները պէտք է վրէժը հանեն իրանց ազգականի մահւան համար, և պէտք է սպանեն կամ նոյն իսկ սպանողին, կամ թէ չէ նորա ազգականներից մէկին: Թէպէտ և այժմ՝ թէ մենամարտութիւնը և թէ արեան վրէժառութիւնը կառավարութեան տնօրինութեամբ արգելւած է. բայց ժողովուրդը մինչև այսօր համարութեամբ է վերաբերում դէպի այդ սովորութիւնը. և շատ հաւանական է, չի վերջանայ այդ նոցա միջից, մինչև սև-լեռնցիք լուսաւորւած, կրթւած ժողովուրդ չեն՝ դառնայ:

Բայց և այնպէս՝ չը նայելով նոցա այդպիսի ցեղական ներքին երկպառակութիւններին, մի ընդհանուր սրբազան պարտականութիւն, մի երևելի զործ միացնում է սև-լեռնցոց—դա թշնամու դէմ պատերազմն է:

Այս դէպքում իւնականները առանց սերնդի կամ ցեղի խտրութեան, կազմում են առանձին առանձին զնդեր, կամ՝ զոյգեր, այստեղ իւրաքանչիւրը սարի նման կանգնած է ամենի համար և ամենքը իւրաքանչիւրի համար: Գնդի ամեն մի անգամ պատրաստ է օդնել միւսին և փոխադարձաբար իրար վրէժը լուծելու համար:

Նոքա կռուում են միասին և բաժանում հաւասար կերպով թշնամուց ձեռք բերած աւարը: Սակայն պատերազմը առ ժամանակ միայն միացնում է սև լեռնցոց իրարու հետ. վերջանում է պատերազմը՝ դարձեալ ցրւում են զետաները և նոցա անդամների մէջ կրկին ընդհատւում են բոլոր յարաբերութիւնները: Բայց այդպէս

շուտով չէ խզուում նոցա մի ալ կապը. դա ողջոյն-եղբայրութեան կապն է, որ կապուում է յաւիտեան:

Այս ողջոյն-եղբայրութիւնը կամ հոգեղբայրութիւնը կայանում է նրանում, որ երկու անձինք, որոնք ցանկանում են սերտ բարեկամանալ իրար հետ, կատարում են դորա համար մի յատուկ ծէս, որից յետոյ նոքա համարուում են եղբայրներ: Այս կապը նոցա համար աւելի ամուր, աւելի սրբազան է, քան թէ մինչև անգամ արիւնակցութիւնը: Հոգեղբայրները ո՛չ թէ միայն պարտական են միշտ և ամեն բանում օգնել, խնամել միմեանց, ալ նաև իւրաքանչիւրը նոցանից պարտական է իւր գլուխը դնել իւր հոգեղբոր համար: Եթէ պատահեց, որ կուի դաշտում վիրաւորեցաւ երկու հոգեղբայրներից մէկն ու մէկը, այն ժամանակ միւսը վերցնում է նորան կուի դաշտից և հեռացնում: Իսկ եթէ նա բոլորովին սպանւած է, կամ այնպէս վիրաւորւած, որ անկարելի է առողջացնել, այն ժամանակ հոգեղբայրը կուի դաշտում կտրում է իւր հոգեղբոր գլուխը իւր ձեռքով, որպէս զի նա չը մնայ թշնամու ձեռքը:

Հոգեղբայրութիւնը շատ անգամ պատահական կերպիւ է լինում, օրինակ. երբ որ սև-լեռնցին գտնուում է մի որ և է կարիքի կամ վտանգի մէջ, որից չի՛ կարող ազատուել առանց ուրիշի օգնութեան նա հենց առաջին պատահողին դիմում է հետևեալ բառերով. «օգնի՛ր ինձ ի սէր Աստուծոյ և սուրբ Յովհաննէսի, ես Աստուծոյ առաջ ընդունում եմ քեզ եղբայր»: Այս խօսքերը լսելով, սև-լեռնցին անշուշտ կանգ է առնում, կատարում է անպատճառ օգնութեան կարօտի խնդիրը, եթէ իւր ուժից բարձր չէ: Յետոյ նոքա համբուրում են իրարու հետ երեք անգամ և այդ բոլորից հոգեղբայրներ են դառնում:

Եթէ հոգեղբայրները աւելի ևս կամենում են ամրացնել իրանց եղբայրական կապը, նոքա դիմում են դեղի քահանային, որպէս զի նա օրհնէ նոցա, մաղթանք կատարէ և ապա ճաշակում են նոքա երկուսով ի միասին: Սակայն ինչպէս մարդկանց մէջ լինում է հոգեղբայրութիւն, այնպէս և կանանց մէջ կազմւում է հոգեբոյրութիւն: Հոգեբոյրութիւնը կատարում է նաև մարդոց և կանանց մէջ. այս դէպքում մարդը երգւում է պաշտպանել իւր հոգեբորջ ամեն մի տեսակ անպատուութիւնից, ճշշումից և վրէժխնդիր լինել նորա

համար, եթէ մէկը կը վիրաւորէ նորան անպատկառ կերպով: Ո՛չ մի կորովի, ըստ սովորութեան, չի՛ կարող ամուսնանալ իւր հոգեքրոջ վերայ:

Եւ ո՛վ այդ սովորութիւնը կը քանդի, սեւ-լեռնցոց կարծիքով, նորա համար անխուսափելի է երկնային պատիժը: «Մի անգամ աղջիկը գնում էր իւր հոգեղբոր հետ, վերջինս մոռացաւ իւր տւած երգումը և սկսեց խօսել նորա հետ իւր սիրոյ մասին: Այն ժամանակ երկինքը, որ մինչ այդ բոլորովին պայծառ ու պարզ էր, յանկարծ ծածկեցաւ սև ամպերով, փայլատակեց սարսափելի կայծակը, և երդմնադրութիւն կայծակահար վայր ընկաւ մեռած՝ ինչպէս մի հնձած խոտ, իւր հոգեքրոջ ոտների մօտ: Ահա՛, այսպէս է երգում սեւ-լեռնցոց մի ժողովրդական երգի մէջ:

Պէտք է ասել, որ սեւ-լեռնցիք առհասարակ սիրում են երգեր և հետեւապէս նոքա շատ երգեր ունին. ինքը ժողովուրդը հիւսում է իւր երգերը և նոցա մէջ երգում է իւր ազգային կեանքը:

Ուրախ չէ՛ սեւ-լեռնցոց կեանքը, ուրախ չեն և նոցա երգերը: Բոլորը համարեայ լցւած են խորին տխրութեամբ: Նոցա մէջ ամենից յաճախ երգում է այն՝ թէ ինչպէ՞ս պատերազմի դաշտում մեռնում է քաջ իւնակը, թէ ինչպէ՞ս մայրը բաժանւել է իւր որդոց հետ, բաժանւել է ու լաց է լինում: Եւ ահա՛, որդիքը վերադառնում են, որպէս զի իրանց հետ տանեն և փոքր եղբայրը, մայրը նոցա չէ՛ր թողնում. չէ՛ր կշտանում նոցա վերայ նայելուց երկար ժամանակով. վերջապէս տւեց նա իւրաքանչիւրին մի ձի ու մի բազէ և ճանապարհ գցեց նրանց մինչև հեռու մթին անտառը: Այնտեղ նա երկար փաթաթւում էր նրանց հետ. լաց է լինում. «Երթաք բարով է ասում... գնացին որդիքը պատերազմ. բաց մայրը վշտից չի կարողանում ոտքի կանգնել. նա թուլացած ու թախծեալ նստում է խոտի վերայ և հողին աւանդում: Վերադարձան որդիքը. նիզակներով փորեցին նոքա իրանց մօր գերեզմանը, օրերով դադաղ տաշեցին և թաղեցին նորան: Տնկեցին նորա գլխի մօտ վարդենի, աղբիւր բացարին, իսկ շուրջը տնկեցին խնձորենիներ, որպէս զի իւրաքանչիւր անցորդ օրհնէ իրանց մօր չիշտակը:

Ով քաղցած է, թո՛ղ կշտանայ, ո՛վ ծարաւ է, թո՛ղ յագնեայ: Երգվում են Սև լեռնցոց մէջ նաև իրանց հերոսների ազատ կեանքը. նոցա քաջազործութիւնները և արիւնահեղ կռիւները

տաճիկների դէմ: Բայց նոցա երգերից մեծ մասը վերաբերում են սերբեացոց դիւցազն Մարկ Կորոլեւիչին: Սե լեռնցիք նորա մասին երգում են այսպէս. «Մարկօն ապրեց աշխարհումս ամբողջ երեք հարիւր տարի, բայց մինչև այսօր նա դեռ չի մեռել, այլ քնած է մի խոր ալրի մէջ: Երբ ծովը կը խփէ ափին Մարկօյի մահակը ու նորա սուրը կը ծակէ սարը և կ'ընկնի նորա ոտների մօտ. այն ժամանակ նա կը սթափուի, Մարկօն իւր դիւցազնական քնից և վա՛յ կը տայ այն ժամանակ տաճիկների գլխին...

Սակայն, այդ Մարկօն ո՛չ ոք է, եթէ ո՛չ նոյն իսկ սերբիական ժողովուրդը. նորա դիւցազնական քունը—դարաւոր տաճկական լուծը, որ ծանրանում է նոցա վերայ. իսկ զարթնելը—այն ժամանակը, երբ կ'ազատեն նորանից սերբերը: Մօտ հինգ հարիւր տարի է, որ Մարկօն քնած է՝ սերբիական միւս երկրներում ժողովուրդը ստրկութեան մէջ է:

Սե լեռնցիք այսպիսով պահպանում են իրանց ազատութիւնը, հաւատը և անկախութիւնը...

Այնտեղ միայն չէ՝ քնած Մարկօն:

Ժողովուրդը ստրկութեան մէջ է: Բայց երբ որ նա զարթնեցաւ, իւր ազգի ազատութիւնը օտարի լծի տակից վճռած բան էր: Այդպէս էլ եղաւ. այսօր սերբիացիք շնորհիւ իրանց ապստամբութեան տաճկի դէմ՝ աւելի ազատ են, քան սորանից տասն և վեց տարի առաջ:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Սե լեռնցոց, նոքա երբէք այդ անարգ ստրկութեան լուծը չեն կրել. նոքա բոլոր սլաւօնական ազգերից միակն են, որ երբէք օտարի ազդեցութեան տակ չեն ընկել. իսկ եթէ ընկել են, բայց այն էլ շատ քիչ ժամանակ: Մինչև այսօր հերոսական քաջութեամբ իրանց պատւի ու անհատական ձայնի տէրն են: Նոցա համար հասարակական ու ազգային թասիբը սրբութիւն է:

Սե լեռնցու համար մատնութիւն, դաւաճանութիւն, անմիաբանութիւն ասած բանը յայտնի չէ, և եթէ իմանայ, այդ բաները նորան օտարօտի կը թւի: Սե լեռնցի օրիորդը, հարսը, կինը չի զարդարւի, մազերը չի հիւսի, եթէ նորան պատերազմի զաշտը չը հրաւիրեն իւր եղբայրների հետ հայրենիքի ազատութեան համար:

ԱՆԴՐԷՏԻ-ից

ՋԱԽԱԴ ԲԱՆՈՒՂԵԱՆՅԻ

Ըսպասում եմ անհամբեր ես, երբ կը մըտնի արեգակ,
Արևելքից կը տարածւի զովացուցիչ մութն արագ,
Գետի վերայ խեղճ ձկնորսի առագաստը կը փըռւի
Եւ հանգարտած փողոցներում լապտերն էլ կը վառւի...
Որ ես իսկոյն աճապարեմ իմ անկիւնը տնվորդով՝
Ծածկեմ սիրաբն վիրաւորած կոշտ ու կոպիտ ձեռքերով.
Պիտի վառեմ մոմ իմ տիրոջ սուրբ պատկերի առաջին
Եւ աղօթեմ ոգևորւած, որ տայ հանգիստ իմ մըտքին...
Իոլոր զրկանք է անարգանք—այդ բոլորը պիտ' ներեմ,
Այն ժամ բախտ ու խաղաղութիւն անշուշտ իմ մէջ կը գըտնեմ...
Առաւօտեան ես դուրս կ'ելնեմ մարդկանց մօտը պարզ գէմքով
Ու կը մեկնեմ ձեռքըս նոցա, ինչպէս եղբորց, ժըպտալով,
Եւ կ'ասեմ ես. «մոռանանք շուտ երեկւանը, ընկերներ,
Սիրենք իրար—այսօր Տէրը ինձ պարգևեց մի նոր սէր»...

ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ

ԱՆՈՒՇ. ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ

(Նարունակութիւն և վերջ 1)

II

Ո՞րչափ մուտք ունի պանդխտող գիւղացին իւր տնտեսութիւնից և որչափ ծախք է նա անում: Ո՞րն է մեծ՝ մուտքը թէ ծախքը: Ի՞նչքան է գիւղացին չես դցում սև օրաւ համար կամ որքանի նա պակասութիւն է զգում ամեն աւարի: Ահա կէտեր, որոնք նախապէս պէտք է պարզւած լինեն՝ պանդխտութեան խնդիրը հասկանալու համար:

Օգտւելով եղած հետազոտութիւններից, իբրև օրինակ, առաջ ենք բերում պ. Տէր-Պետրոսեանցի արած հաշիւը Ալեքսանդրապոլ գաւառի մի քանի գիւղերի համար...

Պր. Տէր-Պետրոսեանցը առնում է դիտմամբ միատեսակ պալմաններով աղքատ 9 գիւղ: Ուրիշ գաւառներում ալդ աղքատութիւնը զուցէ հաւասարակշռւի, աչնտեղի հողի պակաս պտղաբերութեամբ, քան Շիրակինն է: Մենք ալդ հաշիւը առաջ ենք բերում մի հասկացողութիւն տալու համար ընթերցողին ալդ տեսակ հաշիւների մասին, թողնելով իրան՝ ցանկացած ժամանակը՝ հաշիւներ անել զանազան մասների և հողերի համար, փոփոխելով հողի քանակութիւնը կամ զէպի շատը՝ կամ զէպի քիչը...

«Գիւղացու տարեկան եկամուտը» հաշւելու համար հարկաւոր է ինկատի առնել վարելահողի բաժնի և առհասարակ ամեն տեսակ հողաբաժնի չափը, երկու սեւին պատկանող անհատների թիւը, հողի պտղաբերութեան միջին ուժը և ստացւած նիւթերի գինը: Հողաբաժինը որոշելու համար կը օգտուենք նոր պաշտոնական տեղեկութիւններից, որ դտնում ենք Զեւինսկու հետազոտութիւնի մէջ և որոնցից կը վիշենք միալն մեղ հարկաւոր թւերը:

1) Տե՛ս «Մուրճ» № 14:

Բնակիչ—երկու սեռի Հողի քանակութ. դեռնառին				
Գ իւղերի տնտեսը	Տղամարդ,	Կիներմարդ	Վաշեւան. և խորհարար	Արտադրող
Ագիւն	423	396	682,67	300,00
Դաւան-ղլաղ	515	445	940,60	150,00
Դահարու	317	277	802,90	չունի
Ղաղարապատ	226	212	537,17	370,83
Ղարաքիլ. (փոքր.)	1457	1326	3447,47	500,00
Կեկաչ (Ղեղաչ)	166	168	327,67	180,00
Կեալալի	149	144	816,00	80,00
Սւանվերդի	455	445	1036,56	250,00
Զրփիլի	281	252	679,19	292,00
Բոլորը	3989	3665	9270,29	2122,83

Այս աղիւսակից երևում է, որ վերոյիշեալ 9 գիւղի 7654 երկու սեռի պատկանող անհատների վերայ գալիս է 9270,29 դես. վարուցանքի և խորհարարի հող և 2122,83 դես. արօտատեղ: Բաց որովհետև մեր լիւծ տեղում զուտ, մշտական, մարգագետին (խոտահարք) ամեննին չը կա, ուրեմն բոլորը 8270,29 դես. հողը՝ կը հաշւենք վարելահող: Այն ժամանակ երկու սեռի պատկանող ամեն մի անհատի վերայ գալիս է $\frac{9270,29}{7654} = 1,21$ դես. վարու-

ցանքի և $\frac{2122,83}{7654} = 0,270$ դես. արօտահող: Եւ որովհետև աղքատ անշան արօտատեղը չի կարող աչքի ընկնող օգուտ տալ, մենք նորան մուտքի հաշւի մէջ չենք մտցնիլ:

Վարուցանքի հաշւից պէտք է զուրս գցել նորա այն մասը, որը խնով է ծածկւած: Եթէ բոլոր քարերը հաւաքենք թումբերի (որ այս կողմերում սովորական բան էլ է) և մի արտում հաշւենք 40 թումբ և ամեն մի թումբը 1 քառակ. սաժէն. աչն ժամանակ 1,21 դես. տարածութեան վերայ կը լինի $1,21 \times 40 = 48,4$ քառ. սաժէն. քարակոտով բռնւած տեղ: Բացի այդ՝ պ. Տէր-Պետրոսեանը անում է և ուրիշ հաշիւներ և վերջնականապէս հանելով $0,75$ դես. հող, ներկայացնում է իբրև մշակելի հող, իբրև վարելահող՝ $1,43$ դես. հատին:

Այս կողմերում ցանում են ցորեն ու գարի և աւելի առաջինից քան երկրորդից ¹⁾: Որովհետև Շիրակի (Շորագեալի) մասին տեղեկութիւններ չը կան, պ. Տէր-Պետրոսեանը օգտւում է Ղարսի նահանգի տեղեկութիւններից, որոնցից երևում է, որ ցորենի և գարու քանակութեան չարա-

¹⁾ Մենք ամբողջապէս չենք բերում Տէր-Պետրոսեանի յօդածը, առնում ենք միայն էսկան մասը, բաց թողնելով այն, ինչ կարող է ևրկարացնել մեր խօսքը, առանց վնասելու յօդածի իմաստին...

բերութիւնը 13:10 է: Բայց որպէս զի աւելի մօտ լինի իրականութեան՝ նա ընդունում է 3:1 չարաբերութիւնը, որովհետեւ առհասարակ 2 տարի ցորեն են ցանում և մի տարի դարի նոյն արտում և չետու հողը հանգստացնում: «Առաջնորդելով 3:1 չարաբերութեամբ՝ այն կունենանք, որ 1,13 դեսեատինից 0,85 դես. ցորեն է ցանւում և 0,28 դես. դարի:

Ղարսի նահանգում 1883 թուին ցանւած է 126,000 փութ ցորեն և 9700 փութ դարի, հնձւած է 572000 փութ ցորեն և 492,000 փութ դարի, ցորենի բերքը մէկին 4,5 է, իսկ դարունը 5: Նոյնը Տէր-Պետրոսեանցը ընդունում է Շիրակի մասին, որովհետեւ երկու տեղերումն էլ երկրագործութիւնը նոյն ձևերով է կատարւում... Ինչ վերաբերում է մի դեսեատինում ցանելիք ցորենի կամ դարու քանակութեան, մենք ընդունում ենք ամենաշատը 13 փութ ցորեն և 15 փութ դարի:

Ցորենի փութը, միջին բերքի տարին, արժէ 55 կոպէկ, իսկ դարու փութը 25 կոպէկ:

Այս բոլորից չետու հաշւենք մի հոգու տարեկան արդիւնքը, Յորենայան 0,85 դես վարելահողին պէտք է՝ հաշւելով ամեն մի դես, 13 փութ ցորեն՝ բոլորը $0,85 \times 13 = 11,05$ փութ սերմնացորեն. որի բերքը եթէ 4,5 ընդունենք, կ'ունենանք ընդամենը ցորեն $4,5 \times 11,05 = 49,73$ փութ: Եւ որովհետեւ ցորենի փութը արժէ 55 կոպ. ուստի 0,85 դես. հողից կը ստանանք $55 \times 49,73 = 27$ ռ. 35 կոպ. Նոյնպէս 0,28 դարու վարելահողից, հաշւելով դես. 15 փութ. կունենանք $15 \times 0,28 = 4,2$ փութ սերմնադարի որի բերքը հաշւելով մէկը—5, կը ստանանք $4,2 \times 5 = 21$ փութ դարի, որ 25 կոպէկով փութը՝ կ'անէ $25 \times 21 = 5$ ռ. 25 կոպ.: Եւ ալդպէս՝ երկու բերքերից մի հողին տարեկան աշխատանք ունի 27 ռ. 35 կ. + 5 ռ. 25 կ. = 32 ռ. 60 կոպ.՝ առանց դարմանը հաշւելու:

«Բայց եթէ աչքի առաջ ունենանք այն հանգամանքը, որ հողը հանգստանում է ամեն 3 տարին մէկ և համարենք, որ խողանից ստացւում է 5 բուբուլ խոտ—այն ժամանակ գիւղացու տարեկան արդիւնքը կը քաջանայ մինչև $\frac{32,60 \times 3 + 5}{4} = 25$ ռ. 70 կոպ. (եթէ արտը մի տարի մնալ, իբր խողան հանգստանալու):»

Գլխաւոր պարագամունքից անցնենք երկրորդականին՝ տաւարապահութեան: Տաւարապահութիւնը աչտեղ առանձին արդիւնաբերութեան ճիւղ է կազմում: Աչտեղ տաւարը պահում են երկրագործութեան և տան պիտոյքներին համար: Տաւարից եկածը հաղիւ հաղ ներքին պահանջը կարողանում է լրացնել:

Իրովհետեւ 1008 ծուխի համար դիւղում կալ 3163 զլուխ լծան ապրանք, ուրեմն մի ծխի վերայ կը գալ $\frac{1008}{3164} = 3,14$ եզ և գումէ: Իսկ որպէս զի գիւղացիները կարիք չունենան վարձովի տաւարով գործելու, պէտք է, որ

ամեն մի ծուխ ունենալ տուեալը 2 զուգ, կամ 4 հատ լծան եղ, մինչդեռ Զե-
լինսկու տուած թւերից երեւում է, որ եղածը մեր նշանակած minimum-ից
(ամենաքիչից) էլ պակաս է. (minimum-ը 4 է, եղածը—3,14): Այս մեր
վշած գիւղերում կա՛9308 գլուխ խոշոր տաւար, 14007 ոչխար և այժ, 313
ձի, 509 էջ.

«Թէպէտ այդ փոքր քանակութիւնը վկայում է, որ այստեղ
տաւարապահութիւնը, իբր գիւղատնտեսութեան մի ճիւղ, բացակայում է,
բայց և այնպէս, այդ եղած քանակութիւնը մի չափնի օգուտ է տալիս
գիւղացուն, ըստ որում՝ ի հարկէ շահաւէտութեան կողմից՝ կաթնատու տա-
ւարը աւելի նշանակութիւն ունի... Նիթ ընդունենք բոլոր տաւարի 25⁰/օ-ը
կաթնատու, կունենանք 9308:4=2327 կաթնատու կով: Ամեն մի կովը տարե-
կան կը տալ 1 փութ և 30 ֆունթ իւղ և 1 փութ պանիր: Իւղի փութը
արժէ 8 ռ. իսկ պանիրինը 1 ռ. 20 կոպ. Ուրեմն մի կովը կ'տալ տարեկան
մուտք 70X20+120=15 ռ. 20 կոպ. մի գիւղացի ունի մեծ տաւարից աչ-
խատանք $\frac{1520 \times 2326}{7654}$ կոպ. = 4 ռ. 62 կոպ. ¹⁾...

Ինչպէս, որ իւղը ստանալուց չեսող մնացած թանի գինը ի նկատի
չի առնւած, այնպէս էլ ի նկատի չենք ունենալ տաւարի պահելու ծախքը...

Հաշւենք ոչխարից ստանալիք մուտքը:

Զելինսկու հաշուով՝ 100 ոչխարից տարեկան գալիս է 80 ռ. 25 կ. ուրեմն
մէկից մուտք ²⁾—80¹/₄ կոպ.: Միջին գիւղացին ունի $\frac{14007}{7654}$ ³⁾ ոչխար, ուստի

տարեկան ոչխարապահութիւնից նա կը ստանալ մուտք. $\frac{14007}{7654} \times 80 \frac{1}{4} = 1,47$

կ. կամ տաւարից և ոչխարից զուտ աշխատանք 4 ռուբլի 62
կոպ. + 1 ռ. 47 կ. = 6 ռ. 09 կոպ. Ուրեմն գիւղացին երկրագործութիւ-
նից և տաւար պահելուց ընդամենը ստանում է 25,70 + 6,09 = 31 ռ. 79 կոպ.:

Այդ 31,79 կոպէկով այստեղի գիւղացին ապրում է ամբողջ տարին,
մսխելով զորանից կ'ե բա կ'ը ի, հագ ու ստի, հարկ երի և հասարակա-
կան ու տան ծախքերի համար:

Այժմ նշանակենք մի գիւղացու ծախքերի տարեկան minimum-ը
(ամենաքիչը).

«Սկսենք կերակրից ⁴⁾: Հասակաւոր մարդու համար օրեկան հարկաւոր

1) 15 ռ. 20 կ. մի ծուխի աշխատանքը. 2327=կով 7654=այր և կին.

2) Մուտք=Bаловой доход, աշխատանքը=чистый доход.

3) 14007—բոլոր ոչխարի և այծի քանակութիւնը:

4) Կորանց, որ հետքը քրտում են՝ այն բոլոր մանրամասնութիւններով, թէ ինչու
պ. Տէր-Պետրոսեանը այս կերպ կամ այն կերպ է նայում կերակրանիւթերի վերայ, տ-
աւարում ենք կարգաւ նորա ամբողջ յղւածը: Մենք բաւականա՛նում ենք նորա
դրածքի միայն մի մասը առաջ բերելով...

է ալն տեսակ կերակուր, որ պարունակում լինի առնւազն $27\frac{1}{2}$ մսխալ ճերմակուց (бѣлокѣ)—13 մսխալ իւղալին մասներ և $1\frac{1}{4}$ օսլալական մասեր (углеводѣ)—ուրեմն տարեկան մի մարդու համար հարկաւոր է՝ 104,54 փութ ճերմակուց, 49,43 ֆ. իւղ և 456,25 ֆ. օսլալանիւթ: «Մենք կարծում ենք, որ բոլոր ճերմակուցը և օսլալանիւթը ստանում է գիւղալին ցորենի հացից, որը զործածական է ալստեղ, իսկ իւղալին մասնիկները ստանում է կովի և կտաւատի իւղից... «Որպէս զի 104,54 ֆութ. ճերմակուց ունենանք,

պիտի բանացնել $\frac{100 \times 104,54}{12 \times 40} = 21,78$ փութ. ցորեն՝—եթէ տեղական ցորենի մէջ ընդունենք 12% ճերմակուց, Բաց ալս ճերմակուցի մի հինգերորդ մասը գտնւում է ցորենի թէփի մէջ, որը մնում է առանց մարսւելու: Այդ պակասող մասը, որ համապատասխանում է 4,36 փութ. ցորենի, լրացնելու համար՝ մի մարդու համար հարկաւոր է տարեկան ցորենի պաշար՝ $21,78 + 4,36 = 26,14$ փութ:

Այդ 26,14 փութ ցորենը պարունակում է մի մարդու հարկաւոր օսլալանիւթը, որովհետև ինչպէս լալանի է ալդ նիւթից պինդ ցորենը պարունակում է մօտ 65% , Բացի օսլալանիւթերը ալդքան ցորենի մէջ կազ և 15,68 ֆութ իւղ (եթէ հաշւենք ցորենի մէջ $1,5\%$ իւղալին մասներ): Ուրեմն հարկաւոր 49,43 ֆութ իւղից՝ 15,68 ֆութը գիւղացին ստանում է ցորենից. իսկ մնացած 33,75 ֆութը պէտք է ստանալ կովի և կտաւատի իւղից... Այդ 33,75 ֆութից՝ 20,07 ֆութը կովի իւղ է, իսկ 13,68-ը կտաւատի, հաշւելով ուտիս և պաս օրերը...

Բացի այդ՝ հաշւելով տարեկան ամեն մի մարդու վերաջ մօտաւորապէս 1 փութ աղ՝ կունենանք.

26,14 փութ ցորեն, փութը 60 կոպէկ	15 ռ. 68 կոպէկ
20,07 ֆ. կովի իւղ, ֆ. 23 կոպ.	4 » 63 »
13,68 ֆ. կտաւատի, ֆ. 12 կոպ.	1 » 64 »
1 փութ աղ,	» 30 »

կերակուրը բոլորը. . . 22 ռ. 25 կոպէկ

Հագուստը մի տարւալ.

1 չուխա բրդի.	2 ռ. 50 կոպէկ
2 կտաւէ շապիկ.	— » 80 »
1 չիթի արխալուղ	1 » 50 »
1 շալի շալար.	— » 80 »
1 կտաւի »	— » 40 »
4 զոյգ բրդի զուլպա.	— » 40 »
4 » տրէխ	— » 80 »
1 » թոզլուխ	— » 20 »
1 բրդի գտակ, երկու տարիէն մէկը՝ հատը 60 կոպ. —	» 30 »

բոլոր հագուստը 7 ռ. 70 կոպէկ

Մեր առած 9 գիւղը տալիս են 13300 ր. 39 կոպ. թագաւորական և հասարակական ծախքեր. ամեն մէկը՝ $\frac{13300 \text{ ր. } 39 \text{ կ.}}{7654} = 1 \text{ ր. } 74 \text{ կոպ.}$

Ս եր մ. 0,85 դեռեալին հողը ցանելու համար՝ հաշուելով, 13-ական փութ՝ հարկաւոր է 11,05 փութ սերմ, որ 55-ական կոպ. փութը, կ'աժեճալ 6 ր. 08 կոպէկ

0,28 դեռ. 15-ական փութ ցանելու հարկաւոր է

1,2 փ., որ 25-ական կոպէկով. կ'աժեճալ 1 " 05 "

26,14 փութ ցորենը աղալու համար, պէտք է

տրւի ցորենի $\frac{1}{20}$ մասը = 1,31 փութ. Աղա-

լու ժամանակ հատիկները փշանալուց և ալիւրի

փոշու ձեով պակասելուց, հաշուելով 20%՝ ըն-

դամենը փշանում է 0,52 փութ. ուրեմն ցո-

րենի աղալը արժէ 1,83 փ., որ 55 կ. կանի 1 " 01 "

Տարեկան լույս. և ճրագ — " 50 "

Սապոն 5 Փ., 15-ական կոպ. — " 75 "

Պղնձէ ամանի մի կլէկելը — " 10 "

Նրկրագործիքների կարկատանը և նորոգելը 2 " 50 "

Հովւին. — " 50 "

Տաւարի պալտելը — " 60 "

Բոլորը. 13 ր. 09 կոպէկ

Մենք ի նկատի չենք առնում տաւարի պահելու ծախքը, ենթադրե-
լով, որ նա ալնքան կը լինի, ինչքանի են դարմանի և ալ մթերքների
արդիւնքը, որը նույնպէս չենք հաշուել, թէպէտ և տաւարի պահելը աւելի
թանկ է նստում, նամանաւանդ անբերրի տարիները: Աւապիսով մի զիւղացի
տարեկան ծախսում է՝ կերակրի, շորի, հասարակական և արքունական և
ալ պէտքերի. 22 ր. 25 կ. + 7 ր. 70 կ. + 1 44 կ. + 13 ր. 09 կ. = 44 ր. 78 կ.
Իսկ մուտք ունի. 31 " 73 "

Ծախքը մուտքից աւելի է 12 ր. 99 կ.

III

Գիւղացու տնտեսութեան մէջ գոյացած 12 ր. 99 կոպէկի պակասը
որ պ. Գ. Տէր-Պետրոսեանցը դուրս է բերում, ի հարկ է, պարզ ապացուցա-
նում է, որ գիւղացու ձեռքում եղած հողը չէ կարողանում ապահովել
գիւղացու ապրուստը, ուրիշ խօսքով՝ որ գիւղացին զգում է սակաւա-
հողութիւնը...

Այդ 12 ր. 99 կոպէկը՝ կամ պարզութեան համար՝ 13 րուրկին՝ գիւ-
ղացին պէտք է մի տեղից ճարի: Նա պէտք է ալ պակասը լրացնի՝ կամ

աւելի վատ ապրելով կամ կողմնակի աշխատանք ճարելով և կամ թէ ալն և թէ միւսը միասին գործադրելով: Պ. Տէր-Պետրոսեանցի ասելով գիւղացիները վաշխառուներէն փող են առնում 20—50 տոկոսով, ման են գալիս պատառոտած, բորիկ: Համարեալ բոլոր գիւղացիները պարտքի մէջ են և իրանց որդիներին տալիս են հացը փոր ծառաւելու: Այսպիսով սկիզբն է դնում պանդխտութեանը, շնորհիւ ալն բանի, որ աշխատող ձեռքերը, ուրեմն միևնոյն ժամանակ և սպառողները, աւելի շատ են, քան որչափ պահանջում է եղած գիւղական հողը:

Եթէ նոյն քանակութեան հողի վերայ աւելի քիչ մարդիկ ապրում լինէին, ալն ժամանակ հողը կարող կը լինէր նորանց ապահովել, իսկ ալդ հողի կերակրելու ուժից օգտուող բերանները պիտի իրանց համար. ներկայ դրութիւնը աչքի առաջ ունենալով, կողմնակի աղբիւրների դիմեն եթէ չեն ուզում ենթարկուել անկուշտ մնալուն և քաղցածութեան: Ուրեմն՝ պարզ է, որ մեր պանդխտութեան խնդրի հիմքումն է—ուտելու, ապրելու, հացի խնդիրը, ալ ոչ թէ միայն թափառելու սովորութիւնը, չլանալը, կամ գիւղից քաղաք տեղափոխուելու հրապուրը:

Որպէս զի գիւղացու ծախքը և մուտքը հաւասարեման, հարկաւոր է որ նա էլի ունենալ 12 ր. 99 կոպէկ: Քանի որ հողի քանակութիւնը չի փոխւած և ուրիշ աղբիւրների էլ դեռ չենք դիմում, պէտք է, որ գիւղացիների թիւը պակսի մի չափով, Յալտնի է, որ մեր գիւղերում, ժողովուրդը ոչ թէ չէ պակասում, ալ և մեծ տոկոսով բաղմանում է: Գուցէ ժամանակով՝ եթէ ժողովուրդը ապահովուելու միջոցներ չառնեն՝ մեր տնտեսական կեանքի զարգանալով, առաջ գալ պսակների և ծնունդների պակասելը և մտահոգութեան շատանալը, բայց ալժամ գիւղացիների թիւը՝ ինչպէս ասացինք՝ չէ քսանում, ալ սաստիկ աւելանում է և աւելորդ ուժերը ելք են սրտնում պանդխտութեան մէջ: Գիւղացիների թիւը, աշխատաւորների թիւը ալնքան աւելի է պահանջից, որ բոլորովին հասկանալի է դառնում թէ ինչու գիւղացիների մի պանդխտական մեծ շարժում է նկատուում դէպի քաղաքները (առաւել Բագու) գարնանը, ալ սինքն ալն ժամանակ՝ երբ մի կարճ ժամանակից չետոյ սկսուելու է գիւղացիների լավհնածանր աշխատանքը, երբ տանը մշակներ են հարկաւոր: Գարնանը պանդխտութեան գնում են կամ մեր վերեւ քիչած լեռնալիները, որ Գեկոնսկու ասելով՝ իջնում են տափարակ գործելու, կամ երկարատև պանդխտութեան գնացողները: Բագում գլխաւոր գործը նաֆթագործարաններում և նաֆթահորերում լինում է կամ աւելի լաւ է ասել, սկսում է եռալ գարունը գալուն պէս, երբ նաւագնացութիւնը բացում է: Այդ պատճառով էլ գիւղի աւելորդ ձեռքերը՝ տանը ձմեռը հանգստանալուց չետոյ՝ գարնանը գնում են Բագու: Մշակներից նոքա, որոնք արդէն մի քանի տարուց Բագու են. ցանկանալով գիւղը դառնալու, բերել են տալիս իրանց փոխարէն իրանց եղբայրներին քաղաք, իսկ իրանք դառնում են կամ

զարնան, կամ չ'ուզենալով ամառուալ աշխատանքը թողնել. վերադառնում են աշնանը: Այսպիսով մշակները, պանդուխտները, անդադար փոփոխում են և այդ շարժումը ստանում է պարբերական բնաւորութիւն:

Մենք պարզ տեսանք, որ պանդխտութիւնը կապւած է աւելի մեծ խնդրի հետ, հողալին ապահովութեան հետ: Հետևաբար, քանի որ մեր հողալին խնդիրները չեն վճռւած և դեռ կարգի չեն բերւած, մեր պանդխտութեան խնդրի ծաւալը չի կարելի համարել բոլորովին որոշւած:

Նոյն խնդիրը կանգնած է և մեր առաջ. բայց ահա ինչ բնորոշ կերպով: Մեր երկիրը իւր աշխարհի քանակութեան հողով 5 անգամ աւելի ժողովուրդ կարող է կերակրել: Եթէ մեր ահալին անապատները, որ կան Մուղանի, Միլի, Սարդարաբադի, Նիսաւետպոլի և ուրիշ անջուր տեղիքում, ոռոգւէին արհեստական կերպով հանած առուներով. այնժամանակ աշխարհի անկարմար հողերը կը դառնային ամեն տեսակ բոս աճեց. ներս ընդունակ հողեր՝ սկսած ցորենից, զարուց մինչև խաղողը. բամբակը և միւս շահաւէտ բոյները: Մեր երկրում հող չառ կա, բայց հողալին խնդիրները դեռ չեն կանոնաւորւած: Այդ հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով՝ տէրունական կալւածքների նախարարութիւնը ձեռք է առել հետազոտել մեր հողալին խնդիրները և բարեփոխութիւնների ծրագիրներ կազմել: Ուրեմն սակաւահողութեան առաջը կարելի կը լինէր առնել՝ զաղթեցնելով մեր գիւղացիներին մի մասը գէպի մեր երկրի աւելի ազատ մասերը, եթէ անջուր տեղերով առուներ անցկացընւէին և այդպիսով մեծ ասպարէզ բացւէր մեր գիւղատնտեսութեան զարգացման համար:

Սակաւահողութեան խնդրին այս որոշումը տալուց չնայ, հետեւել նկատողութիւնն ևս աւելացնենք: Բացի սակաւահող գիւղացիներից, մեր գիւղերում կան և անհող գիւղացիներ:

Շարուպանի գաւառը հետազոտող Բախտաձէի ասելով ¹⁾, ամբողջ գաւառում անհող գիւղացիների թիւը համարւում է 110 հոգի աղամարդ: Անհողների շարքին չեն զգած այն գիւղացիները, որոնք թէկուզ մի փոքր, բայց ինչ և իցէ մի կտոր, հող ունեն: Այդ աղքատների մեծ մասը ապօրինի զաւակներ են, որոնք անկարող են եղել մի որ և է ճանապարհով հող հող սեպհականացնել. դոքա ապրում են կամ օրավարձով ²⁾ կամ մուրացկանութեամբ:

Եթէ հաշուել լինենք սոցա շարքում և այն սակաւահող գիւղացիներին, որոնց զրութիւնը նույն է, ինչ անհողներին, այն ժամանակ վերջիներին թիւը շատ կը մեծանալ, որովհետև կան այն տեսակ գիւղական

¹⁾ Матер. для изслѣд. экон. быта госуд. крест. Шаропан. уѣзда Кут: гуд. изслѣд. Бахтадзе, т. V.

²⁾ Գիւղամէջ և մարդանցի (սե. քարի) հանքում:

հասարակութիւններ և ալն էլ շատ բաղմամբարդ, ինչպէս խոսնի և Լիչի գիւղերինը, որտեղ բնակիչները ուրիշի հողերով են ապրում, ուրտեղ 100 տղամարդից 61 հողին անհող է:

Թէպէտ Զելինսկու ասելով՝ Զանգեզուրի դաւառում հողի ցախշտակութիւններ և առհասարակ հողը թույլի չեւթից սեւեղի ձեռքը պցկը ցածարի պատահում է մահմեդական աղղարնակութեան մէջ, որը աղղանում է կողմնակի ճանապարհով, բայց մեր մասնաւոր աղղեկութիւններից կրնում է, որ մի չալտնի չալիով և չալտնի ժամանակամիջոցում աղղ հանգամանքը ընդհանուր է բոլոր Զանգեզուրի դաւառի համար, և հալերի մէջ էլ ոչ պակաս չալիով, քան թուրքերի մէջ:

Շուշաւ և Զարբալը դաւառի մասին խօսելով, Գեկոնսկին ասում է, թէ մի գիւղ ամենեկին հող չունի, իսկ 7 գիւղ միայն արօտանողեր ունին: Նախիջևան դաւառում կան մի քանի գիւղեր, որ կալելի է անհողների շարքին դասել: Նիգիդէ գիւղը, որ գտնւում է Վ. Ալուլիսից 4—5 վերստ հեռաւորութեան վերայ, զուրկ է վարելահողից, ունի քիչ արօտ, ալն էլ քարքարոտ, ապրում է կամ հուս (կաղ) պոկելով սարի լանջերից և բերելով Ալուլիսում ծախելու, կամ թէ մշակ վարձելով: Նոյն դրութեան մէջ են երկու աղղատ գիւղեր՝ Քեօթան և Քիւլիթ, որոնց բնակիչների աշխատանքը անտառից փալտ և ածուխ բերելն է շալակով և Ալուլիսում ծախելը:

Ալուլիսով մեր մինչև հիմա չիշած պանդուխտների իւրի վերայ աւելանում են և անհող գիւղացի պանդուխտները: Աչտեղ ընթերցողի ուշքն ենք դարձնում պանդուխտութեան հետեւալ ձևի վերայ, որը ասփորական է թէ Վրաստանում և թէ մեզ մօտ Շիրակում: Շարուպան դաւառից բացի ալն, որ չիշատակում է Բախտաձէն կալածատէրերից իջարով հող վեր առնելու մասին, անաղին բաղմութիւն ճանապարհում է Պօրաւ դաւառը և ալնտեղ չալտնի նշանակած պալմաններով հող է վեր առնում և մշակում:

Նոյնը կատարում է և մեր Շիրակի մի քանի մասներում «մարաբաութիւն» անուշով: Բողեօխուշցիք, Գիւղիարաբացիք, Գիւլլիբուլաղցիք, բաւականաչափ վարելահող չը գտնելով իրանց գիւղերում, գնում են Ղարսի նահանգի Հաջիիիրըմ, Մօքիւղ, Ղմին, Գիւլլիբուլախ և ուրիշ գիւղերի հողերը մշակելու: Նոքա վարում են, ցանում, հնձում, կալում և տտանում հունձի $\frac{1}{4}$, եթէ սերմը հողատիրոջն է և $\frac{1}{3}$ է, եթէ սերմը ցանողինն է: Փոքր Սարեարցիներից մի քանիք 2 սումար վարձով գնում են Ղարսի նահանգը հողագործութեան, ըստ որում հնձելը և կալելը գիւղացու վերայ է. սոքա գնում են և Բորչալու. բայց քիչ թւով, որովհետեւ ալնտեղ հիւանդանում են տենդով: Շիրաւանջուղցիք և Սոգուլիցիք իրանց գութաններով գնում են մերձակայ իջմիածնի դաւառի քուրդերի եւթագները և պարտաւում են գլխաւորա-

պէս հողագործութիւնով Գեալթօ, Հակօ, Ղլիջեաթաղ ձմերոցներում, իսկ Սօգիւթլուն Նոյնպէս և Սուսուզում ու Սաբունջիում: Նոքա դանում են, հնձում, կախում և ստանում դարմանի $1/2$ -ը և հատիկի $1/3$ -ը: Չառնջա, Մաստարա, Արթիկ գիւղերի բնակիչները գնում են Զօրբա—քիւրդերի ետեթաղը—կատարում են բոլոր գործերը և ստանում բերքի $1/3$ -ը՝ եթէ սերմը քրգինն է, և $3/4$ -ը՝ եթէ սերմը հալինն է, և ալլն $1/2$... Այս վերջին տեսակի պանդխտութիւնը նշանաւոր է նորանով, որ գիւղացին, հեռանալով իւր գիւղից, Նոյնպէս երկրագործ է մնում: Նշանաւոր է և այն հանգամանքը, որ տանից գնում են պանդխտութեան ոչ միայն տղամարդը, ինչպէս ալլ անում են միւս անասկի պանդխտները, ալ երբեմն ամբողջ ընտանիքը, կինը, երեխայքը և լետոյ կրկին գործերը աւարտելուց լետոյ վերադառնում են միասին:

Վերջապէս մեր պանդխտութեան խնդրի մէջ մեծ դեր են խաղում Պարսկաստանից և կած թուրք մշակները: Գարունը սկսելուն պէս՝ մարտ, ապրիլ ամիսներում, հարկւրաւոր, խումբ խումբ, ալլ պարսկաստանցիները դալիս են գործելու գիւղերում, նախ ալլիներում, իսկ քիչ լետոյ արտերում հնձուր դառնալով: Բազու նահանգի հունձը գլխաւորապէս Պարսկաստանի մշակների ձեռքով է կատարւում: Նոյնն է մասամբ Նխուսետապուլի և Նրեանի նահանգներում²): Նոքա աւելի արժան գործելով սաստիկ մրցում են տեղական հալ և թուրք մշակների հետ և լաղթում են: Մեր երկրացոյց մի մասը, չը գիմանալով ալլ մրցման, գնում է քաղաքներ:

Վաճառանոցների և ճանապարհների հետու կամ վատ լինելը Նոյնպէս մեծ խոչնդոտ է տնտեսական զարգացման: Ճանապարհների լաւացնելը, թէև ոչ շատ մեծ չափով, ալնու ամենալին գիւղացու գրութիւնը կարող է բարւոքել: Նրկաթուղու անցնելուց, թէպէտ երկրի արդիւնաբերութիւնը շատ կը մեծանալ, երկիրը կը հանգստանալ, բայց ալլ կատարւում է ոչ միշտ լօղուտ ընդհանրութեան, ալ երբեմն մի փոքրամասնութեան:

Մեր երկրի պանդխտների կեանքի հետ ծանօթանալու համար մեր եղած գրական աղբիւրները՝ մի երկու պատկերներ են և լօղածներ: Յանկացողներին տուջարկում ենք թերթիկ Վօի «Պանդուխտը», Ա. Մելիք Շահնաղարեանի «Հալ գիւղացու սև օրը», «Մի փորձ մեր մշակների կեանքի ուսումնասիրութեան» «Մշակ» լրագրի մէջ և ուրիշ մանր մունր լօղածներ՝ ջրում մեր սլարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Տարաբաղդաբար

1) Շիրակի մասին այս մանրամասնութիւնները քաղել ենք Աղ. Քալանթարի տւած տեղեկութիւններից, որը հաւաքել է նա իւր հետազօտութիւններ ժամանակ:

2) Այս նահանգներից յետ Լեւոնում կամ Չուզայի մասով, և թէ Նրեան նահանգումն են բանում, կամ Բազուի վերայով: Չմեւը մնացող քիչ է լե՛նում: Պարսկաստանցիներից պատահում են և քաղաքում բեռնակրութիւն տնողներ:

այիսպ է խոստովանած, որ այդ տեղեկութիւնները զլիաւորապէս վերաբերում են Բագուայ մշակներին, Բագուայ պանդոկտներին: Ըստ որում դոքա ըստ մեծի մասին միակողմանի կալմամբ են և վերաբերում են պանդոկտութեան մութ և վնասակար կողմերին և քիչ են օգնում տմբոջ խնդրի պարզելուն:

Պանդոկտը, իսկապէս, վերադառնալով զիւր, իւր հետ բերում է մեծ օժիտ վատ լատիտութիւններու: Քաղաքի կեանքը մեղցնում է զիւղացու պարզութիւնը, տակնուվերալ է անում զիւղացու բարոյական աշխարհահայացքը, միանգամից նորան քանդելով և ոչնչացրածը առանց հիմնական քաներով վտարինելով: Նիթ է պանդոկտը բարոյապէս ստորանում է, նա դառնալով զիւր՝ սղղում է նոյնպէս չրջապատողների վերալ փչացնող կերպով: Քաղաքի ստոր խաւերի կեանքում՝ բարոյականութիւնից զուրկնա քայքայում է ոչ միայն բարոյապէս, այլ և լաճախ հիւանդանում է շատ անգամ նոյն խակներական ակտով, որը և տարածում է զիւղում: Ուժերի անկանոն վատնելուց, միակողմանի չարքաշ և միշտ զրկած կեանքից, աղտոյիտով, փչանում է պանդոկտը և Ֆիլիքապէս: Բայց մտաւորապէս այդ չի կարելի առել. զիւղացին մտաւորապէս շատ զարգանում է, նորա պահանջները մեծանում են և լաճանում. քաղաքը աղղում է զիւղացու ճաշակի և ոգու վերալ, զիւղացին աւելի համարձակ և ձեռնարկող է դառնում... Իսկ մտաւոր զարգացումը և լաճն աշխարհայեացքը լաջող հանգստանքներում ծնում են և լաւ բարոյական հետեանքներ...:

Պարզ է ուրեմն, որ պանդոկտը միայն վատ տարրեր չի մտցնում զիւրը, այլ և լաւ: Ըստ մեծի մասին պանդոկտութիւնը մեր զիւղացուն բարոյապէս և Ֆիլիքապէս տկարացնում է, իսկ մտաւորապէս ուժեղացնում: Պարզ հասկանալու համար առենք օրինակներ, իբրեւ Ագուլիսը, Մեղրին, և այլն. որտեղ պանդոկտութիւնը շատ վաղուց սկսած է, և ուրիշ զիւղեր, որտեղ պանդոկտութիւնը նոր է սկսել, կամ թուլ է դեռ:

Վերջապէս դառնանք մեր լօղւածի վերջին կէտին, թէ ինչպէս են վերաբերում մեղանում դէպ պանդոկտութեան խնդիրը:

Մեր պատահած լօղւածներում և մտաւոր չրջանների խօսակցութիւններում, քիչ բացառութեամբ, լսում ենք այն տարածւած կարծիքը, թէ պանդոկտութիւնը միանգամայն վնասակար չարժում է: Առանց խոր պատճառների մէջ մտնելու առաջարկում են միջոցներ՝ քարոզով, զբոսերով, կանգնեցնել նորան. բայց մենք վերը ասացինք, որ այդ տեսակ հնարներով չի կարելի կանգնեցնել, կամ աւելի լաւ է առել չի կարելի վճռել տընտեսական մի մեծ խնդիր: Չէ որ պանդոկտութեան պատճառները շատ խոր են, և մինչև չը փոխեն նորա պատճառները, չի փոխել և երկոյթը: Մեր առաջ բերած պատճառների մի քանիսի առաջը զուցէ կարելի կը լինէր առնել հաւասարակական կարծիք կազմելով, ինչպէս քաղաքացիների արտաքին փաւլով շլանալն է, բայց դա ինքը ըստ ինքեան շատ անհշան չար-

ՍՈՒՐԲ ԼԵԶՈՒ

Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆՑԻ

(Շարունահաւաթիւն և վերջ ¹⁾)

Ե.

Մենք հեշտից սկսեցինք, որ քիչ քիչ հասնենք դժւարին: Մերոնք սովոր են հաւատալ սովորել լեզուն և ոչ հասկացողութեամբ, որովհետեւ կարգաւը հեշտ է, իսկ հասկանալը—դժւար: Նոր սովորելը հեշտ է, քան լիտ սովորելը: Ով որ մէկ անգամ սովորութիւն է չինել իր համար գրել մի կերպ, թէկուզ ոխալ, նրան լիտ սովորեցնելը և ուղիղ գրել տալը շատ դժւար է: Ով չը գիտէ լիտ սովորել, նա կատարելագործւելու ընդունակութիւնից զուրկ է: Խօսքը գոռ չարժէ, գործն է գովելի: Այսօր մեզանում գրում են տարւալ, տարուալ, տարալ: Հարցրէք տարուալ գրողներին, թէ ալդ ինչ առայ է, ինչ մանիկ է, որակից է ծագել, գուցէ ուալ չը պէտք է լինի,—ոչ մի պատասխան տալ կարող չեն: Տեսել են ալդպէս գրած, իրանք էլ գրել են, հաւատալ են գրում և ոչ հասկացողութեամբ:

Մեր լեզւի մէջ չը կալ առայ մասնիկ, ինչպէս կան օրինակ՝ ալան, ւոր, ալին հալին: Օրինակ. գրոց լեզուում չը կալ սեռականի առ վերջաւորութիւն, ալ առ, բաց եթէ չ ուղղականների սեռականը դառնում է առ, ալդ աւելցած լիւնը ոչ մասնիկին չի վերաբերում, ալ ուղղականի վերջի ին է, որ դառնում է ա, ինչպէս գինի, գին-ւոյ, տար-ի, տար-ւոյ: Ահա ալս միևնույն օրէինքին է ենթարկւած և մեր ժամանակակալան բառերի սեռականը, աւելի ճիշտն ասելով՝ ոչ թէ սեռականը, ալ սեռականի սեռականը: Այն, սեռականի սեռականը, թէպէտ մեր բոլոր սեռականները հոլովւելու լատիւթիւն ունին, բացը դրանց նման չէ ժամանա-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 11:

կական բառերի երկրորդ սեռականը, այլ ահա ինչպէս, օր, օր-ի, օր-ւ-ալ: Ուրեմն աւելանում է միայն մէկ ա կամ ալ, և ոչ ուա, վալ կամ ալ: Կարծել թէ «այ մասնիկ կալ և ալդ մասնիկն ուղղակի աւելանում է ուղղա-կանի վերալ, ինչպէս շաբաթ, շաբաթ-ուալ, ալդ կատարեալ ցնորք է, ալ շաբաթ-ի, շաբաթ-ւ-ալ: Որպէս զի մեր ապացոյցն աւելի շօշափելի լինի, ևս միայն մէկ բառ կը դնեմ մէջ տեղ, դուք ձերն աւելացրէք, ևս իմը, տեսնենք որն է ուղիղ: Այդ բառն է ահա հերոս: Գէ հիմա աւելացրէք ձեր ուան և չինեցէք հերոս-ուալ իսկ մենք որ գիտենք, թէ է և « տառերը հոլովականում դառնում են », կը գրենք հեր-ւ-ալ=հերալ:

Հայր Արսէն Բագրատունին, որ ինձ միշտ օգնութեան է հասնում, երբ որ դժար տեղն եմ ընկնում, ասում է. « ֆ փոխի 'ի և է 'ի հոլովս բառից », և բերում է սովորական օրինակները, ինչպէս՝ բարի, բարու, բարեալ, բարեք, տարի, տարու և ալն: Գրոյց լեզւի այս օրէնքը տալովանում է և « վերջաւորութիւն ունեցող բառերի վերալ, բաց վերջին բառերը օրինականցութիւն են արել: Օրինակ կատու, լեզու, լու, ձու, գրողները օրինականցութիւն են արել: Օրինակ կատու, լեզու, լու, ձու, տիրացու բառերը միևնույն օրէնքին են ենթակալ, ինչպէս՝ լեզ-ու, լեզ-ւ-ի, կատու, կատ-ւ-ի: Սրա համար մենք կենդանի ապացոյց ունինք՝ Ղարաբաղի բարբառը, որ ինձ հայր Արսէնիցն աւելի է օգնում: Նրբ կշեռքի մի նժարումը դնում ենք դրոյց լեզուն, միւսումն էլ պէտք է դնենք կեն-դանի բարբառը, երկուսից որը ծանր լինի, այն պէտք է վերցնենք: Արդ Ղարաբաղի բարբառում ինչպէս որ ասում են լիւզի, լիւզու, հիւքի, հիւքու, ալսպէս էլ ասում են խաչու, խաչու, կատու, կատու, չաթու, չաթու: Նիթ է և վերջաւորութիւն ունեցող բառերը սղման օրէնքին չեն-թարկենք, պէտք է ուրեմն այս օրէնքի տակ ձգենք և ասենք այստեղ էլ է տառը դառնում է «, ինչպէս պատ-իւ, պատ-ի, բաց ինչպէս տեսնում էք, դա աւելի սղման օրէնքին է ենթարկւում, ինչպէս գիր, դրի, ջուր, էք, դա աւելի սղման օրէնքին է ենթարկւում, ինչպէս գիր, դրի, ջուր, ջրի: Սակայն այս մերձաւորութիւնը նշանակութիւն չունի, կարող ենք ասել, որ ալդ երկու օրէնքները միևնույն զօրութիւնն ունին: Օրինակ եթէ կատու բառը դառնում է կատ-ւի, կարող ենք ասել, որ ալդտեղ էլ սղման է չառաջ գալիս, ոչ թէ «ն դառնում է », այլ «ն սղւում է, կատու-ւ, կատու, վրան աւելացնելով սեռականի էն, կը դառնալ կատու-ի: Ո՞վ կարող է ասել, որ ալդ բառը հենց սկզբումը եղել է կատու, և ոչ կատուի, բաց է եթէ «ն նոյնպէս սղւելու չափութիւն ունի և չ դառնալու, ալդ արդէն մենք տեսնում ենք սորա, դորա, նորա բառերում, որոնց «ն դառնում է և սղւում:

Այստեսակ խնդիրները աւելի պարզ լուծելու համար, մեր լեզուն ունի մի ալ օրէնք, որ կարելի է անուանել վանկ ալ կան օրէնք, և որով տարբերում է բոլոր եւրոպական լեզուներից: Նրաւի, շատերը կարծում են, որ վանկական օրէնքը ընդհանուր մարդկային է և ամեն լեզւում պէտք է միևնույն լինի, բաց շատ սխալում են: Մեր լեզւում վանկական օրէնքը

պահանջում է, որ ամեն մի ձախաւոր իր նախորդ բաղաձախին կպչի, կամ, որ միննոն է, ամեն մի բաղաձախ իր չաշորդ ձախաւորին կպչի, ինչպէս օրինակ ե-կի-գե-ցի: Այս օրէնքը բացառութիւն չի վերցնում: Այս մասին ես գրել եմ մանրամասն, բոլոր կարգի բառերը վանկերով: (Տես նախադիտելիք գիտակցարար կարգացնելու մասին՝ վեց օրինակելի դաս վարժարկետաց համար): Աս ալուսեղ կը խօսեմ ալդ մասին, որքան որ մեր առարկային կը վերաբերի: Հալք խօսելիս կարծես երգում լինին. ամեն վանկի վերայ չեղտի նման մի բան են դնում և բառերը երկարացնում, Եւրոպական մի գրած բառի մէջ ալնքան վանկ կա՞ միալն, որքան որ պարզ ձախաւոր կամ երկրարրառ ունի իր մէջ, բայց մեղանում աղպէս չէ ոչ գրւածքում և ոչ խօսելում: Եւրոպական արտասանութեան անտեղեակ մի հալք եթէ առաջարկէր, որ վանկէ կամ կրկնէ ձեր տաածը, նա երկաւանկ Վլադիմիր Բառը կը չլինէ չորս վանկ, ուր Գլադ-ստօն, և ուր Գր-լան-գր-ստօն... Հալն իր ալս չատկութեամբը թէպէտ բառերը ձապաղացնում է, մի վերջօկից չինում է մի արշին, բայց ալն լաւ կողմն էլ ունի, որ բառն ալնպիսի վերլուծութեան է ենթարկում, որ ամեն մարդ տեսնում է աչքովը և լսում ականջովը, թէ որպիսի բաղկացուցիչ մասներ ունի նոնք բառը: Այս չատկութեան շնորհիւ ոչ երկու պարզ ձախաւոր և ոչ երկու բաղաձախ իրար հետ միացնելու սովորութիւն չունի, բաղաձախերի մէջ գցում է մի ըթ, իսկ ձախաւորների մէջ մի և կամ յ: Գրածի մէջ մենք աղ լօղակապերը շատ տեղ գործ չենք դնում, բայց երբ սկսում ենք վանկել, զրանք լոյս են ընկնում խեղճ: Այս հանդամանքի շնորհիւ սղւած տառերը գտնւում են, և ս ի ս ա լ գ ը ու թ ի լ ը ն հ ե ռ ն է լ շ ա կ լ ու մ:

Եւրոպական մի բառ, ինչպէս ասացինք, ալնքան վանկ է, ինչքան որ ձախաւոր ունի, բայց մենք որովհետեւ ըթը սղմում ենք, ալդ պատճառով իմանալու համար, թէ ալս կամ ալն գրւած բառը քանի վանկ է, գրած ձախաւորների թիւն չը պէտք է նալենք, ալ դեռ պիտի լանկենք, որ նոր իմանանք թէ քանի վանկ է: Օրինակ հետեւեալ բառերը մէկ մէկ ձախաւոր ունին—գրի, ջրի, նրա, վրալ, դնալ, մնալ, զգալ, լսել, սկսել, քրքրել, մոմալ, թրխալ, թրխկթրխկալ... Բայց վանկում ենք զը-ըի, ջը-ըի, որից երևում է նաեւ, որ ալդ ըն իզուր չէ մոնում ալդտեղ, որ դա է ի և ու տառը—գ-ի-ը, դ-ը-ը-ի, ջ-ու-ը, ջ-ը-ը-ի, վ-ե-րալ, ն-ո-ր-ա, ն-ը-ր-ա: Անշուշտ ալսպիսի ծագումն ունին ըթերը և միւս բառերի մէջ, բայց որոնց նշանակութիւնը մենք հիմա չը գիտենք. ինչպէս լսել, լ-ը-սել, գ-ը-նալ, մ-ը-նալ, և վերջապէս ինքնը բաղաձախ և մէկ ձախաւոր ունեցող բառն է թը-ըըիկ թը-ըըի-կալ...

Մեր որոշիչ կամ գիմորոշ լօղերը տառեր չեն, ինչպէս պատկերացնում ենք գրելով «, ք, ն: Վանկական օրէնքը ցոյց է տալիս, որ գրածք ալթմ են ըս, ըզ, ըն, որ գուցէ սկզբումը եղել է ալիս, ալիչ, ալին կամ հենց ալըս, ալըդ, ալըն. վերջը կրճատւելով հասել են մեզ իբրեւ ըս, ըզ:

ըն և ոչ ա, ք, ն, որ միանգամայն սխալ է: Այս բանը պարզաբանելուց առաջ նախ մի ուրիշ բան պէտք է պարզաբանել:

Մենք ասացինք, որ մեր լեզուում երկու բաղաձայն տառեր իրար հետ չեն միանում. և ճշմարիտ, կարծես մեր տառերի մէջ մէկ տեսակ մագնիսականութիւն կալ, որ նմանը նմանին պէտք է ժխտէ և միանալ չնմանի հետ. ինչպէս ձայնաւորը բաղաձայնի հետ միանում է և ժխտում ձայնաւորին, այսպէս էլ բաղաձայնը ժխտում է բաղաձայնին և միանում ձայնաւորի հետ: Բայց մի քանի բաղաձայն ունինք, որ բաւական եղբայրասէր են և չեն ժխտում միւս բաղաձայններին, այլ սիրով միացնում են իրանց հետ առանց որ և է ձայնաւորի: Այդ տառերն են բ, լ, դ, ա, ն, մ, որոնք առում են նալ, որ չը գիտեմ ինչ ասել է: Այս տառերն ահա բառաւորջուժ իրանք չեն միանում նախորդ բաղաձայնի հետ, բայց միանում են լաջորդ բաղաձայնի հետ առանց ձայնակապի: Վերջէնք, օրինակ երեք կից բաղաձայն՝ կոր. պիտի կարդանք—կըտըր, որովհետեւ ուրիշ կերպ չենք կարող կարդալ, բայց բէն գցենք մէջ տեղ՝ ալսպէս՝ կրտ, և նախկին երկու վանկից կը դառնալ մէկ վանկ ինչպէս կըրտ: Արա պատճառն ուրիշ բան չէ, բայց թէ ալն, որ ք տառը իր լաջորդ բաղաձայնի հետ միանալու լատկութիւն ունի: Այս պէս են ահա նալ առած տառերը: Չը պէտք է մոռանալ ստեղծ, որ նախորդ տառի հետ չը միանալով, չի կարող միանալ ուրեմն և ինքն իրան հետ: Այս պատճառով ջուխտ ք կը դառնալ ա, ջուխտ նոն ուանդական մի ձայն, ջուխտ դատը կոկորդալին խէ. ջուխտ լիւնը կը թանձրացնէ իր ձայնը: Նալ տառերը քիմիապէս միանալով իրանց՝ հարեանի հետ, փոխում են մերթ իրանց ձայնը և մերթ նրա: Այսպէս ք տառին երբ լաջորդում են. բ, զ, դ, ձ, ջ մետաղաձայն տառերը՝ դառնում են հողաձայն փ, ք, թ, ց, չ, օրինակ ալսպէս բք=րի, բզ=րք, բզ=րթ, բձ=րց, բջ=րչ: Իսկ փալտաձայն պ, կ, տ, ծ, ճ, տառերը՝ նալից լետու դառնում են մետաղաձայն. օրինակ՝ նալ=նք, նկ=նզ, նտ=նդ, նծ=նձ, նձ=նջ...

Այս նալ տառերից լետու ահա երբ դնում են զիմորոշ գիր, ալ ոչ թօդ, ինչպէս ըս, ըդ, ըն, զրանք միանում են նալանց հետ և կորցնում իրանց սրտչիչ լատկութիւնները: Այդ ցուց է տալիս արդէն վանկական օրէնքը: Կարդացէք օրինակ հետեւեալ միացած բառերը՝ շեշտելով—բանդ, գիրտ, դանդ, կանդ, սանդ, հէրդ, մէրդ, տէրդ, սէրդ, սանդ, քոլորդ, տունդ, հորդ, փոքս, կոզդ, փոզդ, հոզդ, գինդ, ձէնդ, չէնդ, բանդ, կոռս, ձեռս, տանս, բանս, ջանս և այլն և այլն:

Բայց միթէ դրանք միավանկ են: Այս չեմ ուզում ասել բանդ, որ է բանտ, ալ բանդ, չեմ ուզում ասել քոլորդ, որ է քիւրդ, ալ քուրդ, չեմ ուզում ասել հորդ, ալ հօրդ...

Եթէ ժողովրդի կենդանի արտաբերութեան համաձայն ալ բառերը դառնում են երկու վանկ, և ցուց են տալիս որ մեր զիմորոշ տառերը բաղաձայնից լետու չօդեր են և ոչ գրեր, ապա ուրեմն վանկական օրէնքը լեզուի մէջ ուղարկութեան արժանի օրէնք է:

Արդ մեր վէճի ենթակալ եղող բառերը ինչպէս ենք տեսնում վանկւած մեր շարականներէի մէջ, մեր բանաստեղծութիւններում: Վերցնենք մեր ամենապաշտելի բառը, որ գրուած է Աստուած. ինչպէս է վանկւած ամենահին շարականներից սկսած մինչև ամենանորը, եթէ ոչ Աստուած: Այս Մեծորբեան և Հաղկազեան օրբադան ըթը, որ հաղար աւարժէ, լատինահալ գրողների աչքի տեսն է: Այնպէս են խորհում դրանից, ինչպէս թուրքը խոզի մտից: Բայց այդ մերն է, մեր սուրբ տառը, մեր հալերենի և մալրենի սուրբ ձալնը:

Մեր մի մասնագէտ մանկավարժ, որ հալերէն ալնքան գիտէ, ինչքան ևս ղեկդերէն, մինչև անգամ պատերազմ քաղտնեց ըթի գէմ մի նոր գիւտ արածի պէս, փոխանակ սովորելու իր մալրենի լեզուի ավարժալքը:

Պոլսեցիք և Մխիթարեանք, որ ունի սիրահար են, վանկելու ժամանակ իրանց ուն ծալում մի կողմ են դնում, որովհետև տեսնում են, որ ուն չի ենթարկւում մեր լեզուի վանկական օրէնքին, որ ճշգրտեամբ պահպանւած է մեր շարականներում: Հալը Բագրատունին, որ հաղկական բառերը եւրոպական արտաբերութեամբ է վանկում, բայց ինքն էլ տեսնելով որ սաղ չի դալիս, ասում է. ձալնաւորից առաջ կղած ուն կարելի է պահել առաջին վանկումը, չինելով ռ, ինչպէս—տըւաւ, նըւէր, անըւաղ, ալնըւի: Հրաշալի օրինակ, որ ամենալն կեղծիք մերկայնում եւ: Միւս քերականները, մասամբ և Բագրատունին, փոխանակ ցոյց տալու, թէ ինչպէս է վանկում հալ ժողովուրդը, իրանք են ստեղծում վանկելու կանոն, մասամբ թարգմանօրէն և մասամբ ինքնահնար: Լաւ բան է, ի հարկէ, գիտենալ, որ Վլադիստոն բառից պէտք չէ չինել չորս վանկ, բայց եթէ դա լինէր մի հալերէն բառ, իրաւունք չունիս թող չը տալ հալին, որ նա իր մալրենի լեզուն իր սովորածի համեմատ չը խօսի, այլ լատինական և գերմանական արտաբերութեամբ: Էլի լաւ է, որ ալն ուերը, որոնք ինչքան ու են, ալնքան էլ ըթ են և կարող ենք նրանց չինել ռ, ինչպէս նըւէր, տըւաւ, թըւով, լըւի ձըւից, բայց ինչպէս վանկենք ալն ուերը, որոնք ոչ ու են և ոչ ըթ, այլ օտարամուտ մի ուղղագրութիւն, ինչպէս են՝ խօսում, խօսուել, տանուել, չօղուած, հատուած, բանուոր, ղինուոր, տարուալ: Եթէ դրանք հալոց լեզուի վանկական օրէնքին չեն ենթարկւում, պէտք չէ դրանց ապստամբ համարել կամ օտարահպատակ:

Վանկական օրէնքը ցոյց է տալիս, որ ոչ միալն որ և է ձալնաւորի առաջ աւարժել կարելի չէ, այլ ապացուցանում է նաև, որ լինն աղպիտի տեղերում ևս բաղաձալն է: Ո՞ր բանասիրին չէ պատահած, որ երբ ուղեցել է աղ կարգի բառերը տողադարձ անել, չի իմացել թէ ինչպէս լաւ կը լինի անել, արդիօք խօսուել չինէ, թէ խօսուել, գործուում, թէ գործուում, օրուալ, թէ օրուալ: Խոստովանեցէք, որ ասածս սուտ չէ: Եւ ինչ է դրա պատճառը, եթէ ոչ ալն, որ ալք տեղ չը կալ ձալնաւոր աւ, այլ մալրու բաղաձալն ա, ինչպէս օրուալ, դրուել, խօսուում:

Նթէ վանկական օրէնքը մի պակաս բան է թողնում, մենք ալ պակասը կը լրացնենք չեւտական օրէնքով:

Շեշտը պահանջում է ամփոփ որոշ, և սուր ձալն: Երկու պարզ ձալնաւոր միասին մի չեշտի տակ տեղաւորուել չեն կարող: Ղարաբաղի բարբառում չեշտն ալեքան զօրաւոր է, որ իր նախորդ ձալնաւորներին կուշ է ածում, սղում, լուցնում, որ միայն ինքը ձալն հանէ: Օրինակ. վարթաբեղ, (կոչական) մին վրթաբեղ.—մէկ ալբը կտրաւ. վրթըբեղին. երկրորդ ալբը սղեց. վրթըբէ: Կորան բոլոր ձալնաւորները: Կուզէք մի կորցնէք, գրեցէք վրթըբըբէ, բայց ալբ բոլոր ըթերը սուղ են և ոչ իրանց բնական մեծութեամբ: Արդ ինչպէս պէտք է չեշտենք ուտ, ուտ, վանկերի վերայ, որ ալբ ձալնաւորները մէկին մի վրաս չը հասնի: Նթէ չեշտը դնենք ուր վերայ, ջոկ վանկ կը կազմէ, եթէ դնենք ալի վերայ, ուն կը դառնալ: Փորձեցէք հետեւեալ բառերի վերայ. գրուելով, դործուում է, խօսուեցաւ, աղատուել: Միայն չեշտեցէք ամուր...

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Նթէ ա, վ և տառերը իրար հետ հնչական մերձաւորութիւն չունենալին, ալ ևս ալս չափ չիոթութիւն չէր կարող չառաջ դալ: Խամ մարդիկ տեսնելով, որ մեր գրերում մէկ ձալնի համար երեք տառ կալ, չեն կարողացել դրանց ծագման և էութեան պատճառն իմանալ: Բայց ինչ որ ներելի էր խաւար դարերում, ներելի չէ ներկալ լուսաւորեալ դարում, երբ ամեն ինչ հետազոտուում, ամեն ինչ քննադատուում և ամեն ինչ կատարելագործուում է: Մենք մինչև հիմա օտարներինք ենք սովորել մեր լեզուն, աշուհետե թող օտարները մեզանից սովորեն գոնէ ալն լեզուն, որ պարզ կենդանի է, որի մէջ ապրում և որով խօսում ենք մենք: Պարոն Տոմսօնը գրաբառի ոն նոյն լակ բառադիւղներում շինում է օ. հաւասանք: Նթէ Միթթարեանների արտաբերելուն ականջ դնենք, պէտք է որ հաւատանք, բայց միթէ հալ աղգ ասածը Միթթարեաններն են: Մի և նոյն Տոմսօնը Թիֆլիսի բարբառում չի գտնում ա: Ոչ մի բնիկ հալ, թէկուզ թիֆլիսցի լինի, միայն թէ լեզուն կտրցրած չը լինի, կարող չէ նուառից առաջ ք հնչել, ալ ոչ ա: Գրոց լեզուում նուառից առաջ չը կալ բ, և ալս կանոնը առանց բացառութեան է: Ղարաբաղի բարբառը ալս կալմանէ գերազանցում է գրոց լեզւին: Ամենաբարակ բնէն էլ հենց որ ընկնում է նուր մօտ, իսկոյն դառնում է ա, օրինակ՝ տարէ, տանէ, հերու, հունէ, փօր, փուրըռնէն հօր, հօռն անէ: Միով բանիւ, ինչպէս տեսնում էք գրաբառից մի տասն աստիճան էլ բարձր է. գրաբառում դիմորոշ նուառի մօտ բէն ա չի դառնում գոնէ գրութեան մէջ, իսկ գրաբառից ին կարող չէ ասել ք: Մեր բարբառներով գրողները ուշ չեն դարձնում հնչական տարբերութիւններին, որ շատ կարևոր է: Որքան ևս

լսել ևս ականջովս, Արատեան ճիւղի բարբառներումն ևս թէն մեզմ քան Ղարաբաղումը, նուից առաջ չըկալէր, այլ աս: Ասում են՝ օրինակ՝ ցորեն և ցորենի, ցորենումը, արին (արին) և առնի, առնուլ, թորոն թռռումը, տորոն, տորնով, բերան բեռնի, և այլն: Թիֆլիսի բարբառում արդարև ունի դառել է ր, բայց դա իր գոյութիւնը ցոյց է տալիս նու տառից առաջ: Այսպէս ականջովս ևս բանը չառ լաւ է իմացել և աղպիսի տեղերում գրել է ու: Ներկայ տերունդը Թիֆլիսի բարբառին հմուտ չէ, և համարեա չը կալ սալ ևս Թիֆլիսի բարբառ: Մենք մեր հասակում զրան տեսանք անարտո, ակա- նատես ևղանք փոփոխութեան աստիճաններին և վերջին անկմանը: Պէտք էր արդեօք սպասել, որ միւս բարբառներն էլ անհետանան առանց գրի առնելու: Արդարև մեծ կորուստ կը լինի, բայց ում հասկացնես: Հոգեւոր իշխանութիւնը աշխարհիկ լեզւին նշանակութիւն չի տալիս, և մինչև անգամ թշնամաբար և արհամարհանքով է վերաբերում դէպի նոր գրական լեզուն, իսկ աշխարհականներն էլ անհոգ են այդ մասին: Ուր որ հասկանում է բարբառներ ժողովելու կարեւորութիւնը, նիւթական հնար չունի այդ գործով պարագլուհ, իսկ ուր նիւթական հնար ունի, չը գիտէ լեզւի ար- ժէքը: Ինչո՞վ պէտք է կենդանութիւն և կանոնաւորութիւն տանք մեր աշ- խարհիկ լեզւին, եթէ ոչ բարբառների հոգւովն ու անսխալ կանոններով: Բայց ում հասկացնես:

Մենք պէտք է շնորհակալ լինինք մեր պապերից, որ մեզ աւելի քան թէ պակաս տառեր են տուել: «Աւելի պատառը, ասած է, փոր չի ծակիր»: Բայց թէ ի՞նչ կը լինէր մեր լեզուն, գրական լեզուն, եթէ միւս արեւելեան ազգերի նման պակաս տառեր ունենայինք: Պէտք է շնորհակալ լինինք նմանապէս, որ մեր նախնիք գրել են հնչական եղանակով,—ուր պէտք է եղել տառ փոխել՝ փոխել են, ուր պէտք է եղել սղել՝ սղել են, մէկ խօսքով պահպանել են լեզւի բնական ընթացքը պատմական շրջաններում: Եւրոպացոց նման չեն ասել, թէ որովհետեւ այս ինչ բառը այն ինչ բառից է ծագում, որովհետեւ դենդերձնում կամ պարսկերէնում այսպէս է, պէտք է այնպէս էլ գրել: Մենք այսօր կարգում ենք այնպէս, ինչպէս որ գրած է իսկ եւրոպացիներից շատերը այն չեն կարգում, ինչ որ գրած է, այլ գրում են ուրիշ, և կարգում ուրիշ: Այս անշարմարութեան դէմ բողոքում են նրանց մանկավարժները և պահանջում են հնչական, այլ ոչ գաղափարական լատագրութիւն, իսկ մերոնք, ընդհակառակն ինձ ասում են,—եթէ նրանք մի հնչիւնի համար մի քանի տառ են գրում հին ուղղագրու- թիւնը պահպանելու համար, ինչո՞ւ մենք ևս չենք կարող գրել ուրիշ և կարգաւ լում: Այս թէպէտ կը նշանակէ մի լիմարութիւն միւս լիմարու- թեան օրինակով պաշտպանել, բայց քանի որ նրանց լեզուն այլ հնչիւնա- գրութեամբ է լաւաջ գնացել, բայց դարձեալ կանոնաւոր, և մերն այլ, ինչո՞ւ չեղէինք մեր նախնեաց բռնած աւելի ուղիղ շաղկիչ, պարզ և բնական ուղղագրութիւնից, որպիսին չարականինն է, որ բուն հաշկական է: Ինչո՞ւ

չը գրենք բուն հայկական հոգւով, պարզ, բնական և անպաճուճ առանց խելքներին գօռ տալու, թէ աչտեղ պէտք է գրել առ, աօ, օա, որովհետև լատիններէնում կամ լուեարէնում աչպէս է: Ո՞րտեղ է լուած, որ հալը վանկէ հաւ—ով, բալց ալդպէս են խորհուրդ տալիս մեզ զրելու լատինահալերը, և գիտէք ինչու. որովհետև, ասում են, աւ երկբարբառ է, ալդ երկու տառերը միմեանցից բաժանել կարելի չէ: Ի՞նչպէս թէ կարելի չէ, ահա քեզ—հա—ւով: Վանկը ժողովրդինն է, չէտը ժողովրդինն է, վերջապէս լեզուն ժողովրդին է: Մենք թնչ ենք, եթէ ոչ սոսկ պատկերազրոյ և ոչ ստեղծող, հնարող որ և է բառ կամ հնչիւն: Ասել են քերականութիւնը, աչսինքն՝ գիրքը՝ արւեստ է, աչսինքն սովորելու բան է, բալց ով է ասել, որ լեզուն, ժողովրդի լեզուն արւեստ է, և ոչ բնական մի երեւթ, որ աճում և զարգանում է լատինի և օրինաւոր կանոններով:

Թող պօլսեցիք և Մխիթարեանք, որոնք հալերնի հողից զրկած են, հալ ժողովրդից հեռու, մեզ համարեն միջնորդ ժողովրդի և իրանց մէջ, մեզնից սովորեն աշխարհիկ լեզու, ինչպէս մենք նրանցից ենք սովորել գրոց լեզուն: Նրանք մեզ սովորեցրել են արւեստակալ կանոններ և օտարամուտ ուղղագրութիւն և սխալներ, իսկ մենք փոխարէնը կը տանք բնական և կենդանի կանոններով: Իսկ սրա համար մեզ զրոյներին հարկաւոր է միակերպ ուղղագրութիւն ունենալ: Նախ տառերը միակերպ գրենք, չնայել կը դառնանք բառերին և նախադասութիւններին:

Թէ Մխիթարեանք և պօլսեցիք հայկական հնչիւնները սխալ են հնչում, ալդ մասին ոչ ոք ալ ևս տարակուս չունի աշտմ: Արդէն զրանց միջից էլ դուրս են գալիս առողջամիտ մարդիկ, որոնք խոստովանում են իրանց սխալը, բալց ժամանակի բերմունք համարելով՝ իրանց սխալը չտկելու չափ եռանդ չունին: Միթէ ապացուցանել պէտք է, որ եթէ մի մասունահորի և մանաւանդ մի գրամատիկոսի արտաբերութիւնը սխալ է, սխալ ուղղագրութիւն և սխալ կանոններ էլ պէտք է աւանդէ իր փառնորդներին, որոնք դպրութիւնը հաւատով սովորելով՝ պիտի սովորեն սխալ գրել: Սրինակ մեր հչմունքով, ինչպէս առաջ էլ ակարկեցինք, փառնաճախ տառերը նու առաւից չետոյ դառնում են մետաղաճախ: Այս երեւթը մեր բոլոր բարբառներում և նոյն իսկ գրոց լեզւի մէջ առանց բացառութեան է: Ղաւարաղի բարբառում, ուր մեր բ, գ, դ, ճ, ջ տառերը իրանց մետաղական ճախը չինել են փառնականից էլ նուրբ իբրեւ չիւղական, նու առաւից չետոյ հնչում են դանդակի ձախով, ինչպէս զրընգ, հանգ, հունգ, տունգ: Կարդում են՝ ծունգ, վանգ, ըզունգ, խունգ, տանձ, խնձոր, ինձ (Մխիթարեանք ինծ, ինծի) գինձ, սանձ, աճն, պանձ, հանգ, բանգ, և բանրոյ, սանդ և սանրա, գինգ, հանրարք և համրարք, Սերաթ և Սմբատ, թամբ ու թունր, ռումբ, ամբ, շամբ և անբ, շանբ և ալլն: Այս կանոնը պահպանում է և մեր բոլոր միւս բարբառներում: Ուրիմն ոչ թանկ, ալ թանգ, թանգութան, ոչ թագուն, ալ թաքուն, ոչ զանկակ, ալ զանգակ, ոչ արձագանք,

ալլ արձաղանդ. ոչ անկիւն, ալլ անգիւն, ոչ տանձ, խնժոր, ալլ տանձ, խնժոր և ալլն և ալլն:

Միևնոյն Միսիթարեանք ըստ իւրի հնչելով իւրի հա, առաջին ձևը ան-
ւանել են բռնաբարբառ, իբր ըստ ձողնը բռնութեամբ է մտնում
մեր լեզու մէջ: Ի հարկէ բռնութեամբ կը մտնէ, երբ որ բռնութեամբ զուրս
մղես իր մարտիկ և ժառանգական տեղից և ուղենաս նորա տեղը մի լա-
տինական հա զնել: Ուրեմն ոչ թէ ըստ, որ բռն հաղկական է, ալլ հա է
բռնաբարբառ:

Մենք ասացինք մերը, որքան որ կարելի էր բաղմամբալ մի մտած-
մունք ասի լատիւ արտաւախել, թող մեր հակառակորդները բաղմալեզ-
ւեան բառերով մի նախշուն պատասխան գրեն: Մենք ամենի բերանը
ծեփելու համար չաղախի ահագին թումբեր ունինք ի պաշտպանութիւն մեր
մարտիկ սուրբ և անարատ լեզուի:

ՊՐՈՓԵՍՈՐ ՐՈՔԵՐՆ ԿՈՒՒԻ ԳԻՒՏԸ ԹՈՔԱԽՏԸ ԲԺՇԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԲԺՇԿ. ԳՐԻԳ. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻ (ՂԶԼԱՐՑՈՒ)

Յառաջ քան թէ այդ զիտի մասին խօսելը, մենք պէտք է մեզ պարզենք թէ ինչ է թոքախտը և ինչ է այդ հիւանդութեան պատճառը և ինչ փոփոխութիւններ են տեղի ունենում թոքերի մէջ այդ ժամանակ:

Դեռ 1794 Բաիլլի և Բայլ 1810 թւականներին մատնանիշ արին այն երևոյթի վերայ, որ թոքախտով հիւանդների թոքերում երևում են մանր բշտիկներ զորը գոյնով և մէկ կորեկահատի մեծութիւնով և անուանեցին այդ բշտիկները տուբերկուլ: Այդ փոքրիկ տուբերկուլի կենսական ընթացքը հետզհետէ ուսանելով դասն, որ զորը գունաւոր թափանցիկ տուբերկուլը ժամանակով իւր կենտրոնի մէջ փոխում է, սպիտականում է, կաթնադոյն է դառնում կամ սպիտակ դեղնադոյն և աւելի պանրի կերպարանք է ստանում, և այդ փոփոխութիւնը ընդունեցին և ընդունում են իբրև տուբերկուլի մահւան նշան. այդ փոփոխութիւնը կենտրոնից տարածւում է դէպի մակերեւոյթը, այնպէս որ ժամանակով ամբողջ տուբերկուլը ընդունում է պանրի փշրանքի կերպարանք, ասելէ թէ մեռնում է:

Քանի որ տուբերկուլը կորեկահատից մեծ չէ՝ անուանւում է միլիարտուբերկուլ: Բայց շատ անգամ տուբերկուլները մեծ քանակութեամբ միմեանց մօտ են դոյանում, միմեանց հետ միանում են և կազմում են տուբերկուլի կոյտեր, այնպէս որ երբեմն աղաւնիի ձուլի մեծութիւն են ունենում, որոնց կենտրոնը լինում է դեղնադոյնսպիտակ, իսկ մակերեւոյթը զորը թափանցիկ, Երբեմն, պանրանսլուց չե-

տոյ, այդ կոյտերի մէջ կրի աղերը խառնելով՝ քարացնում են դոցա. մի քանի դէպքում այդ տուբերկուլների կոյտերը երկար ժամանակ, մինչև անգամ տարիներ անփոփոխ են մնում, ասել է թէ շեն պան-րանում. երբեմն էլ այդ անփոփոխ կոյտերը ծծւում են և շրջակայ գործւածները սպիի (рыбень) կերպարանք են ստանում: Բայց ամենաշատ անգամ այդ պանրացած կոյտերը կակղում են, քայքայւում են այնպէս, որ եթէ այդ կոյտը մորթի տակն է, մորթը ծակելով վերք է առաջ բերում, ինչպէս դալակեղ (լուպուս) անուանած մորթի հիւանդութեան ժամանակ, երբեմն գողեաց թաղանդի տակ գտնելով՝ ինչպէս աղիքների մէջ, ծակելով աղիքների վերք է առաջ բերում: Եթէ գործւածի խորքի մէջն է գտնւում ինչպէս թոքերի մէջ, այն ժամանակ տուբերկուլ-կոյտի կակղելով՝ թոքերի մէջ խոռոչներ (կաւերն) են զոյանում: Այդ խոռոչների մէջ գտնւում են պանրացած և քայքայւած գործւածի կտորները, թարախ. վերջինիս արտադրողը այն բորբոքւած գործւածն է, որը խոռոչի շուրջն է գտնւում: Այդպիսի խոռոչներ գոյանում են մորթի տակ, երբ մորթը տուբերկուլողով հիւանդ է ինչպէս դալակեղի (լուպուսի) ժամանակ, այդպիսի խոռոչներ գոյանում են մկանունքների մէջ, ոսկորների մէջ, երիկամունքների (պրոնիկների) մէջ, թոքերի մէջ, աւիշի խուլերի մէջ, ուղեղի մէջ: Բայց ամենից շատ պատահում են թոքերի մէջ և կարող են ահաղին մեծութեան հասնել: Եթէ մի քանի խոռոչներ միմեանց մօտիկ են գտնւում և երբ նոցա միջի գործւածները կակղում են և քայքայւում են, այդ խոռոչները միանում են և այդպիսի ձևով մեծանում են:

Տուբերկուլողը տարիներ, մինչև անգամ տասնական տարիներ կարող է տևել և միևնոյն ժամանակ միմիայն տեղական մնալ, ասել է թէ, մի տեղից միւս տեղ չը տարածւել, մի գործարանի միայն մի մասի մէջ տարածւել և այնտեղ էլ մնալ. զորօրինակ դալակեղ (լուպուս) հիւանդութիւնը, որ միմիայն մորթի տուբերկուլող է. կարող է տասնական տարիներ մորթի մի սահմանափակ տարածութեան վերայ մնալ՝ մնաւ չը բերելով մարդու ընդհանուր առողջութեան և չը տարածւելով միւս գործարանների մէջ: Շատ անգամ միւս գործարանների տուբերկուլողը ևս, զորօրինակ թոքերինը, կարող է տարիներով սահմանափակ մնալ, մինչև անգամ բաւորովին ծծւել և

առողջութիւնը կատարելապէս վերականգնել: Տարաբաղդաբար վերջինս շատ հազիւ է պատահում: Սովորաբար, եթէ մի գործարանի մէջ, գործինակ թոքերի մէջ, մի տեղ գոյացաւ տուբերկուլը, նա սխտւմ է տարածւել առաջ նոյն գործարանի մէջ աւշեայ (Lymphbahnen) խողովակների միջոցով, և ապա միւս գործարանների մէջ խաչափողի, աղիքների, երիկամունքների մէջ և այլն:

1882 թւականին Բոբերտ Կոխը գտաւ, որ տուբերկուլի յառաջ բերողը մանրասունգեր են, որոնք իւր մշակած մեթոդով ներկած և 300—400 անգամ մեծացնող մանրադէտով դիտելուց երևում են իբրև փոքրիկ ձողիկներ (տուբերկել-բացիլլեն) և շատ անգամ փոքր կորուծիւն ունին:

Ներկած բացիլների մէջ երբեմն երևում են փայլուն չը ներկած մասեր և կարծում են այդ որ մասերը սպորներն (սերմերը) են: Այս բացիլները ցանւում են աբեան շիճուկի վերայ, ուր նոքա մարմնի ջերմութեան ազդեցութեան տակ բազմանում են: Բայց 28° ցածր և 42° բարձր ջերմութեան մէջ չեն աճում: Եթէ այդ բացիլները անխառն պատւաստել կենդանիներին կամ կաշւի տակ, կամ փորի մէջ, կամ աչքի մէջ, կամ երակի մէջ կամ վերջապէս ներշնչել տալով, այն ժամանակ կենդանին հիւանդանում է տուբերկուլով: Մարդը և կենդանիները հիւանդանում են տուբերկուլով՝ ընդունելով բացիլները կամ նոցա սպորները թոքերի մէջ, աղիքների մէջ և մարմնի վերքի վերայ:

Մեր շրջակայքի մէջ տարածւում են բացիլները և նոցա սպորները խորխի և այլ արտաթորութիւնների միջոցով, և որովհետև սպորները շատ դիմացկան են, ուրեմն նոքա արտաքին աշխարհի մէջ աւելի երկար կը մնան և կը խառնւեն ներշնչելու օդի հետ, կերակուրների և ըմպելիների հետ. երբ բացիլները մոնում են մարդու մարմնի մի որ և իցէ գործւածի մէջ, այնտեղ նոքա աճում են և բազմանում են և նոյն իսկ գործւածի մէջ զանազան փոփոխութիւններ պատճառելով՝ յառաջ են բերում տուբերկուլը, որը հասնելով մի որոշ զարգացմանը, մեռնում է, ընդունելով պանրի կերպարանք:

Վերջին հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ պանրացած տուբերկուլի մէջ բացիլները ապրում են և թէ այդ պանրացած մասերը ուրիշ կենդանիներին պատուաստելով, ըստ մեծի մասին կարելի է տուբերկուլող յառաջ բերել:

Ինչպէս յայտնի է, կովերը ևս հիւանդանում են տուբերկուլոզով և վերջին հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդ կովերի կաթը ուրիշ կենդանիների մարմնի մէջ մոցրած՝ նոյնպէս տուբերկուլոզ է յառաջ բերում, ուրեմն և մարդիկ էլ կարող են հիւանդանալ, եթէ այդպիսի կովի հում կաթը խմեն:

Նորերումս պրոֆեսոր Կոխը հրատարակեց մի յօդած Deutsche Medicinische Wochenschrift-ի մէջ այն նիւթի մասին, որով նա սկսել է տուբերկուլոզով հիւանդներին բժշկել, ի միջի այլոց և թոքախտով հիւանդներին, որոնց թիւը ահագին է:

Ինչ կը վերաբերի իւր գործածած դեղին, նա ասում է, որ դեռ ևս նորա դիտողութիւնները վերջացած չեն, ուստի և չի կարող յայտնել, թէ ինչիցն է գոյացած այդ դեղը: Սակայն ասում է, որ դա մի թխագոյն (բրաուն) հեղուկ է, որը ինքն ըստ ինքեան չէ փշանում: Բայց գործածելու համար հարկաւոր է ջրով նոսրացնել և այդ զրութեան մէջ շուտով պղտորում է և նորա մէջ բազմանում են մանրասունիեր: Եթէ այդ նիւթը մոցնել ստամոքսի մէջ, նա ոչինչ ներգործութիւն չէ ունենում, իսկ եթէ մորթի տակ ածել, այն ժամանակ նա ազդում է և սորա համար հարկաւոր է մէջքի մորթի տակը ածել:

Կոխը առաջ կենդանիների վերայ է փորձել իւր հեղուկի զօրութիւնը և ապա իւր վերայ, մոցնելով իւր սեպհական մորթի տակ մի քառորդ գրամ: Ահա ինչպէս է նկարագրում նա դորա ազդեցութիւնը. երեք կամ չորս ժամից յետոյ ձեռքերը և ոտները սկսում են ցաւել, մարդ զգում է յոգնածութիւն, սկսում է հազալ, շնառութիւնը դժւարանում է մի ամբողջ ժամ, միւսնոյն ժամանակ սիրաը խառնում է մարդ, սկսում է փոխել, մարմնի ջերմութիւնը հասնում է մինչև 39,60, տանեւերկու ժամից յետոյ այդ բոլոր երևոյթները անցնում են, մարմնի ջերմութիւնը միւս օրը հասնում է բնականին. իսկ ծանրութիւնը և յոգնածութիւնը շարունակւում են մի քանի օր. այդ բոլոր ժամանակը մորթի ծակած տեղը մնում թեթեւ կարմրած և քիչ էլ ցաւում է:

Ինչպէս բազմաթիւ փորձերը ասացուցանում են, ամենափոքր քանակութիւնը, որը կարող է ազդեցութիւն ունենալ, մէկ հարիւրերորդ գրամն է: Նատերը այդ փոքր քանակութիւնը մորթի տակ

մոցնելուց յետոյ, ստանում են թեթեւ ցաւ ձեռքերում և ոտներում և յոգնածութիւն, որը շուտով անցնում է, մի քանիսի մարմնի ջերմութիւնը բարձրանում է մինչև 38° և երբեմն աւելի ևս: Նթէ միւսնոյն քանանակութիւնը մոցնենք այնպիսի հիւանդների մորթի տակ, որոնք տուբերկուլոզ շուշին, նոքա ևս միւսնոյն երկույթներն են ունենում, ինչպէս առողջները: Բայց բանը ուրիշ կերպարանք է ստանում, երբ այդ միւսնոյն քանակութիւնը մոցնենք տուբերկուլոզով հիւանդի մորթի տակ: Այն ժամանակ շորս կամ հինգ ժամից յետոյ սկսում է դող, մարմնի ջերմութիւնը բարձրանում է մինչև 39° իսկ շատ անգամ մինչև 40 և երբեմն մինչև 41°, ձեռքերը և ոտները ցաւում են, հիւանդը ցանկութիւն է ստանում հազելու, ամբողջ մարմնի զօրութիւնը թուլանում է, շատ անգամ սիրտը խառնում է և հիւանդը փոխում է: Մարմնի մորթը երբեմն դեղնում է, երբեմն կարմիր բծեր են դուրս տալիս մորթի վերայ ինչպէս կարմրուկի ժամանակ: Այդ բոլորը շարունակում է 12-ից 15 ժամ: Բացառութիւնով նա կարող է ուշ սկսել և այն ժամանակ աւելի թեթեւ է անցնում: Նշանաւորը այն է, որ այդ ամենը շոտ քիչ է թուլացնում, ընդհակառակը դորանից յետոյ հիւանդը իրան աւելի լաւ է զգում:

Տուբերկուլոզի փոփոխութիւնը աւելի լաւ է երևում, երբ մորթն է հիւանդ տուբերկուլոզով՝ զորօրինակ զայլակեղի (լուպուս) հիւանդութեան ժամանակ, որը բոստ մեծի մասին երեսի վերայ է լինում և որի փոփոխութիւնը մարդ աչքով կարող է տեսնել: Մորթի հիւանդ տեղերի վերայ այնպիսի փոփոխութիւններ են յառաջ գալիս, որոնք ուղղակի ապացուցանում են, որ այդ հեղանիւթը առանձին ազդեցութիւն ունի տուբերկուլոզի վերայ: Մէջքի մորթի տակ դեղը ածելուց մի քանի ժամ յետոյ, երեսի հիւանդ մասերը սկսում են ուռել և կարմրել և այդ ամենը մարմնի ջերմութիւնը բարձրանալուց առաջ: Ձերմի ժամանակ ուռուցքը և կարմրութիւնը աւելանում են և վերջի վերջոյ կարող են շատ սաստկանալ, այնպէս որ այդ մասերը ունենում են թուխ կարմիր գոյն: Նթէ զայլակեղի կոյտը որոշ սահմաններ ունի, այն ժամանակ ուռած և կարմրած տեղը շրջապատած է լինում սպիտակ շրջանակով՝ որ մի սանալիմեարի լացնութիւն ունի. սրա շուրջը պատած է լինում կարմրացած մորթով: Ձերմի վերջանալուց յետոյ

Հիւանդ տեղերի ուռուցքը փոքր աւ փոքր նստում է և սովորաբար երրորդ կամ չորրորդ օրը բոլորովին անհետանում է: Գալակեղի կոյտերը ծածկում են կեղևով, որոնք թափւում են երկու երեք շաբաթից յետոյ և նոցա տեղը մնում են կարմիր սպիներ: Բայց միանգամ միայն մորթի տակ այդ դեղի ածելը բաւական չէ, այլ հարկաւոր է մի քանի անգամ կրկնել, որ գալակեղի գործւածը կառարելապէս առողջանայ: Գլխաւորն այն է որ միայն մորթի հիւանդ տեղերն են այդ փոփոխութեան ենթարկւում, իսկ առողջ տեղերը մնում են անփոփոխ: Այդ իսկ փոփոխութիւնները ցոյց են տալիս տուբերկուլոզով հիւանդ խուլերը, ոսկորները, յօդերը, ուր նկատւում են ուռուցք, ցաւ և երբեմն կարմրութիւն:

Թէ ինչ է կատարւում թոքերի մէջ՝ մենք այդ դիտել չենք կարող, թէև այդ ժամանակ հազը սաստկանում է, խորխը սկսում է աւատութիւնով դուրս գալ, բայց ընդհանուր փոփոխութիւնը, այն է ջերմը և միւս երևոյթները առաջին տեղն են բռնում: Սակայն պէտք է մտածել, որ այստեղ էլ այնպիսի փոփոխութիւններ են յառաջ գալիս, ինչպէս գալակեղի ժամանակ:

Եւոր չիշած ընդհանուր երևոյթները՝ ջերմը, ձեռքերի և ոտքերի ցաւերը, յոգնածութիւնը և այլն ամեն անգամ յառաջ են գալիս, երբ մէկ հարիւր երրորդ գրամ քանակութիւնով դեղը ածւում էր մի որ և իցէ հիւանդի մորթի տակ, որի մարմնի մէջ տուբերկուլոզական ախտ կար թէ մորթի վերայ, թէ թոքերի մէջ կամ թէ ոսկորների մէջ, ուստի կասկածաւոր դէպքերում այդ դեղի միջոցով կարելի կը լինի փորձել, թէ հիւանդը տուբերկուլոզ ունի թէ ոչ, եթէ հետազօտութեան միւս միջոցները մեզ զրական պատասխան չեն տալիս:

Կոխի կարծիքով նորա գտած դեղը ոչ թէ տուբերկուլոզացիւններին է սպանում այլ տուբերկուլոզական կենդանի գործւածը, ինչպէս գալակեղը բժշկելուց երևում է, ուռուցքը, կարմրութիւնը ցոյց են տալիս որ արեան շրջանառութիւնը գործւածի մէջ խանգարւում է և ապա կանդ է առնում և վերջապէս գործւածը մեռնում է:

Ուրեմն, կրկնում է Կոխը, իմ դեղը չէ սպանում բացիներին, այլ տուբերկուլոզ գործւածը և այն ևս միայն կենդանի գործւածը բայց ոչ մեռածը, զորօրինակ՝ պանրացած տուբերկուլոզական կոյտերը:

Մեռած գործւածի մէջ կարող են կենդանի մնալ տուբերկուլ բացի-
ները, որոնք կամ մեռած գործւածի հետ դուրս կը թափւեն կամ
նայելով հանգամանքին կը թափանցեն դրացի առողջ գործւածի
մէջ:

Սորանից պարզ երևում է, որ եթէ մի հիւանդ իւր թոքերի
մէջ կենդանի տուբերկուլներ ունէ և միւսնոցն ժամանակ և մեռած-
ները, այն է՝ պանրացածները, որոնց մէջ բացիւները կենդանի են
մնում և երբ մենք Կոխի զեղով կենդանի տուբերկուլները կ'ոչնչաց-
նենք, սակայն այն պանրացած տուբերկուլները իւրեանց բացիւներով
անխորտակ կը մնան և հիւանդը այդ պանրացած տուբերկուլներից
միշտ կարող է նորից վարակել, այդ իսկ պատճառով և Կոխը խոր-
հուրդ է տալիս իւր զեղով բժշկելը ժամանակ առ ժամանակ կրկնել:

Ինչ որ կը վերաբերի այդ զեղով թոքախտով հիւանդներին
բժշկելուն, Կոխը ասում է որ այդ հիւանդների վերայ իւր զեղը
աւելի մեծ ազդեցութիւն ունի, ուստի նա սկսում է բժշկել ածելով
մորթի տակ մի հազար երորդ զրամ և երբ այդ քանակութիւնը
զաւարում է ազդել հիւանդի վերայ, այն ժամանակ նա ասում է
մորթի տակ երկու հազար երորդ և այլն և հասնում է մինչև մէկ
հարիւր երորդ դրամի և մինչև անգամ մի քիչ էլ աւելի: Կեղի
ազդեցութիւնը երևում է նրանից, որ մորթի տակ զեղը ածելուց
յետոյ հազը և խորխի քանակութիւնը աւելանում են և յետոյ կա-
մաց կամաց պակասում են և մի քանի յաջող դէպքերում անյայտա-
նում են: Խորխը իւր թարախոտութիւնը կորցնում է և դառնում է
շողիաւոր: Բացիւների թիւը խորխի մէջ այն ժամանակն է պակա-
սում, երբ որ խորխը շողիաւոր է դառնում: Ապա նոքա անյայտանում
են և յետոյ երբեմն նորից երևում են մինչև որ հազը ոչնչանում է:
Միւսնոցն ժամանակ զիշերւայ քրտինքը կտրւում է, արտաքին տեսքը
լաւանում է, մարմնի կշիւը աւելանում է: Այն հիւանդները, որոնք
թոքախտի սկզբնական շրջանում են գտնւում, վեց-եօթը շաբա-
թում առողջանում են: Նոյնպէս այն հիւանդները, որոնք ոչ շատ
մեծ խոռոչներ ունեն իրանց թոքերի մէջ, համարեա առողջանում
են: Բայց մեծ խոռոչներ ունեցողները այնքան մեծ օգուտ չեն
ստանում, թէև նոցա խորխնէլ պակասում է և իրանց լաւ են զգում:
Այդ իսկ պատճառով, ասում է Կոխը, ես կարող եմ եզրափակել, որ

սկսող թոքախտը այդ դեղով կ'բժշկուի և այն ժամանակ միայն այդ դեղը մարդկութեան համար մի բարերարութիւն կը դառնայ, երբ թոքախտը իւր ժամանակին կը բժշկուի, ասել է թէ նոյն իսկ սկզբում:

Գրանշէ և Մարտէն Ֆրանսիացի բժիշկները նոյեմբերի 19-ին 1889 թ. ուղարկեցին Ֆրանսիական Ակադեմիային մի փակած նամակ թոքախտի բժշկելու մասին և նամակը առժամանակ պէտք է փակած մնար: Բայց երբ Կոսը այս տարի օգոստոս ամսի սկզբում միջազգային կոնգրեսում յայտնեց, որ նա թոքախտի դէմ դեղ է գտել, այն ժամանակ յիշեալ բժիշկները օգոստոսի 18-ին 1890 թ. դիտութեանց ակադեմիայի նիստին հետեւեալը հաղորդեցին:

Եթէ ճագարի ականջի երակի մէջ մոցնենք մաքրած ջրի մէջ խառնած տուբերկուլբացիլները, այն ժամանակ տուանց բացառութեան չորս շաբաթից յետ մեռնում են և նոցա փայծաղը, լեարդը և թոքերը տուբերկուլոգով վարակւած են լինում: Ընդհակառակը, եթէ բացիլները երակի մէջ ածելուց յետոյ, նոքա սկսում են բժշկուել իրանց գտած ձևով, այն ժամանակ ճագարները երկար են ապրում՝ 100 և մինչև անգամ 200 օր. մարմնի միջի փոփոխութիւնները շատ անշշան են, փայծաղը փոքր է, լեարդը ըստ երևոյթին առողջ, բայց լեարդի մէջ երևում են հետքեր տուբերկուլոգի, որը առողջանալու վերայ է:

Պաշտպանող պատաստումը նոքա պատրաստում են այնպէս, որ № 1-ը սպանում է ճագարին 14 օրից մինչև երեք շաբաթում, № 2-ը և 3-ը դեռ ճագարի համար մահաբեր են, 4-ը և 5-ը, նայելով կենդանու գիմնականութեան, կամ սպանում են նորան կամ ոչ, մինչդեռ 7—10-ը անմիջապէս են ճագարի համար: Թէև առաջի փորձերը շատ յաջող չեն եղել, սակայն վերջին փորձերը ապացուցանում են, որ նոցա յաջողել է ճագարներին մի որոշ գիմադրութիւն հաղորդել տուբերկուլոգով վարակւելու դէմ: Ցասնեմէկ ճագարներին ութը շաբաթուայ ընթացքում պատւաստել են բացիլներով № 6, 5, 4, 3 և 2-ով և 14 օրից յետոյ պատւաստել են այս 11-ին և երկու ուրիշ առողջ ճագարներին № 1-ը. վերջինները, պատւաստելուց, 23 և 30 օր յետոյ մեռել են, իսկ յիշած տասնեմէկից առաջինը մեռել է 65-րդ օրը, իսկ երեքը դեռ չորս ամսից յետոյ կենդանի են:

Պ. պ. բժիշկները այն կարծիքն են յայտնում, որ Կոխը ուրիշ ճանապարհով է բժշկում քան թէ իրանք:

Եւ իսկապէս, Կոխի խօսքերից երևում է, որ մի որ և իցէ քիմ իական մարմին է գործածում իւր հիւանդներին բժշկելու համար, որը մի առանձին յարաբերութիւն ունի զէպի տուբերկուլի զործածը, զուցէ և քաղցկեղի (բակ) գործածը. որովհետեւ միմիայն քիմիական մարմիններն են, որոնք թանձր հեղուկ ժամանակը՝ չեն փչանում, իսկ նօսրացնելուց յետոյ սկսւմ են պղտորւել և մանրասունկերով լցւում են: Ընդհակառակը, եթէ պ. պ. Գրանշէ'ին և Մարտէն'ին յաջողի հիւանդ մարդկանց վերայ իրանց զաղափարը իրագործելու, այն ժամանակ նոցա զիւտը աւելի գերազանց կը լինի, որովհետեւ նոյն իսկ բացիլների վերայ կ'ազդի՝ որոնք և են տուբերկուլոզի իսկական պատճառը:

ԿՈՒԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ա ԲԱՐԵԼԵԱՆԻ

Նոյեմբերի 14-ին (նոր տոմար) լոյս տեսաւ „Weitere Mittheilung über ein Heilmittel gegen Tuberculose von Koch“ (Տուբերկուլոզի դէմ մի առողջարար միջոցի մասին ևս մի հաղորդագրութիւն Կոխի) որի մէջ պրոֆեսոր Կոխը յայտնում է թէ իւր դիտաւորութիւնն էր իսկապէս նախ ամբողջ հետազոտութիւնը վերջացնել, մանաւանդ բաւականաչափ փորձեր ունենալ պրաքտիկայիմէջ և դեղը մեծ քանակութեամբ պատրաստելու համար, նախ քան որ և իցէ բան աչդ մասին կը հրատարակէր: Բայց որովհետեւ, չը նայած բոլոր զգոյշութեան՝ դորա մասին շատ է խօսւում, մանաւանդ թէ խեղաթիւրւած և չափազանցացրած կերպով, աչդ պատճառով Կոխը տալիս է հետևեալ բացատրութիւնները գործի դրութեան մասին, որ կեղծ զաղափարներ չը կազմեն, թէև կարեւոր խնդիրներ կան, որ նա պէտք է բաց թողնէ:

Կոխի ղեկավարութեամբ Ալբերթը և Պիտուհը զոքորների արւած փորձերը մասամբ դեռ չեն վերջացել: Կոխը դեռ վերապահում է միջոցի (դեղի) բաղադրութեան և պատրաստութեան մասին խօսելը, քանի որ գործը դեռ չի վերջացած: Դեղը մի թխագոյն հեղուկ է, որը դիմանում է առանց նախազգուշական միջոցների և դործածութեան համար պէտք է նորան անօտաւանել (verdünnen). Բայց անօտաւանները լուծւում են և այն ժամանակ նոքա անպէտք են: Ստամոքսի միջոցով դեղը չի ներգործում այլ սա պէտք է կաշւի տակով (subcutan) ներս մտցնել: Իբր գործադրելի տեղ ընտրեց Կոխը: Ուրիշ տեղեր փորձեր անելուց յետ, մէջքի կաշին (Rückenhaut)

ուսի թիակներին մէջ տեղը և մէջքի մէջ, որովհետև այստեղ թէ ամենա-
քիչ տեղական բէակցիւ ա է երևում և այստեղ ներմուծութիւնը
(ինկելցիօն) գրեթէ առանց ցաւի է անցնում: Ինչ վերաբերում է
նորան, թէ ինչպէս է դեղը ներգործում մարդու վերայ, շուտով
երևաց, որ մի շատ կարևոր կէտում մարդս այլ կերպ է քան ծովի
խողերը: Մարդը շատ աւելի զգացուն էր այդ դեղի համար, քան
ծովի խողերը: Իւր սեղհական անձի վերայ 0,25 խորանարդ սան-
տիմետր ներմուծութիւնից յետոյ, վերին բազուկի վերայ, Կոխը երեք
ժամից յետոյ զգացել է քաշքշոց անդամների մէջ, [թոյլութիւն,
հազի հակումն, շնչառութեան ծանրութիւն, որոնք տրագ աւելա-
նում էին. հինգերորդ ժամում նա զգացել է մի արտասովոր դող-
դողոց (Schüttelfrost, ознобъ), որը գրեթէ մի ժամ էր տևել. միև-
նոյն ժամանակ վատ է զգացել ու փսխել է և մարմնի տաքութիւնը
բարձրացել է մինչ 39.6 աստիճան: Սօտ 12 ժամ յետոյ այդ բոլոր
ցաւերը սկսել են անցնում, տաքութիւնը իջել է և մինչ հե-
տևեալ օրը կրկին սովորական բարձրութեանն է հասել: Անդամների
մէջ ծանրութիւն զգալը և [թոյլութիւնը դեռ մի քանի օր էլ պահ-
պանւել են, նոյնքան ժամանակ էլ մնացել էր ներմուծութեան տեղը
մի քիչ կարմրած: Առողջ մարդու նկատմամբ դեղի ներգոր-
ծութեան համար ստորին սահմանն է մօտ 0.01 խորանարդ սանտի-
մետր (կամ 100 անգամ անօտարացած դեղի համար մի խորանարդ
սանտիմետր). մարդկանց մեծամասնութիւնը դորան ընդդիմադործեց
(reagirte, реагировалъ) անդամների [թոյլ ցաւերով և արագանցնող ջու-
նութիւնով: Եթէ այդդեղի նկատմամբ (մարմնի քաշի վրայ հաշւած)
փորձական անասունի և մարդու մէջ մեծ զանազանութիւն կայ,
սակայն մի քանի ուրիշ յատկութիւնների կողմից երևում է կրկին
բաւականին լաւ համաձայնութիւն: Այդ յատկութիւններից կարե-
ւորագոյնն է այն յատուկ ներգործութիւնը, որ նա ունի [թոքախ-
տային պրոցեսների վերայ (tuberculose Processe), ինչ տեսակի էլ
նոքա լինեն:

Անցնելով փորձնական մարդուն, Կոխը ասում է. առողջ մարդը
ընդդիմադործում 0.01 խորանարդ սանտիմետր ներմուծութեանը
կամ ամենեւին և ոչ կամ շատ աննշան չափով: Նոյնը վերաբերում
է հիւանդ, բայց ոչ [թոքախտային (տուբերկուլոզ) մարդուն: Բայց

տուբերկուլոզ (թոքախտային) մարդու մօտ ընդհակառակը՝ 0,01 խորանարդ սանտիմետր ներմուծութեամբ լինում է թէ ընդհանրապէս ուժեղ և թէ նաև տեղային (örtliche, местный) ընդդիմագործութիւն: Ընդհանուր ընդդիմագործութիւնը (Reaction, реакция) կայանում է ջերմի մէջ, որ մեծ մասամբ դողացնելով է սկսում և որի միջոցին մարմնի տաքութիւնը 39-ից անցնում և յաճախ մինչ 40, անգամ մինչ 41 աստիճանն է հասնում: զորա հետ լինում են անդամացաւեր, հազելու ցանկութիւն, մեծ յօգնութիւն, յաճախ նաև վատառողջութիւն և փսխումն: Այդ լինում է մեծ մասամբ 4 մինչ 5 ժամ ներմուծութիւնից յետոյ՝ և տևում է 12 մինչ 15 ժամ: Հիւանդները զորանով շատ քիչ են վնասւում (werden wenig angegriffen) և, հենց որ ցաւերը անցնում են, համեմատապէս իրանց առաջանից աւելի լաւ են զգում: Տեղային ընդդիմագործութիւնը (die örtliche Reaction, местная реакция) ամենից լաւ նկատւում է լուպուս հիւանդի մօտ: Այստեղ դեղի հակա-տուբերկուլոզային (antituberculose) ներգործութիւնը միանգամայն զարմանալի կերպով յայտնւում է: Ներմուծութիւնից մի քանի ժամ յետոյ լուպուսային տեղերը սկսում են ուռչել և կարմրել: Ջերմի ժամանակ ուռուցքը և կարմրութիւնը աւելի ու աւելի աճում են և այն էլ այնքան նշանաւոր չափով, որ լուպուսի հիւսւածքը (Lupusgewebe) տեղ-տեղ թուխ-կարմիր և նեկրոտային է դառնում: Ջերմի դադարելով ուռուցքը սկսում է պակասել: Գոյացած վէրքի տեղերը յետոյ դառնում են բեկորներ, որոնք 2—3 ժամից յետ վաչր են ընկնում և երբեմն մի անգամ ներմուծութիւնից յետոյ մի հարթ կարմիր վէրքի սպի են թողնում: Սովորապէս մի քանի անգամ ներմուծութիւններ են պահանջւում, որ լուպուսային հիւսւածքը հեռացնելի: Իբր մանաւանդ կարևոր բան պէտք է չիշել, որ նկարագրւած փոփոխութիւնները կատարւում են միայն լուպուսով հիւանդացած գլխաւոր տեղերի վերայ: Մինչև անգամ ամենափոքրիկ և աննկատելի՝ սպիի հիւսւածքի մէջ թաքկացած հանգոյցները նոյն պրոցեսներն են կատարում և ուռուցքի ու գոցնի փոփոխութեան պատճառով նկատելի են, մինչդեռ իսկական սպիի հիւսւածքը, երբ լուպուսային փոփոխութիւնները բոլորովին անցած են, անփոփոխ են մնում: Այս պրոցեսը այնքան ուսանելի է և դեղի բնաւորութիւնը այնքան որոշող, որ բոլոր փորձերը պէտք

է սկսւեն լուսուսով հիւանդացածներով: Ներքին օրդանների մէջ գերիշխում է բնականապէս ընդհանուր ընդդիմադործութիւնը: Բայց պէտք է ընդունել, որ նաև այստեղ նոյն փոփոխութիւններն են կատարւում, ինչպէս և լուսուսի վերայ նկատուում են:

Նկարագրւած ընդդիմադործական երևոյթները առանց բացառութեան երևան են գալիս, երբ մարմնի մէջ կայ մի որ և է տուբերկուլոզային (թոքախտ-բարակացաւի) պրոցես, գործադրելով Օ. 10 խոր. սանտիմետր: Կոխը այդ պատճառով կարծում է, որ իւր դեղը ապագայում անհրաժեշտ միջոց է լինելու դիագնոզի (ցաւը ճանաչելու) համար: Նոր սկսող բարակացաւի (ֆոիզիս) կասկածաւոր դէպքերում կարելի է այդ դեղով նաև այն ժամանակ դիագնոզի անել, երբ հնարք չը լինի՝ բացիլները գտնելով՝ ցաւի բնութիւնը ճանաչել: Խոլերի, թաքնւած ոսկորային տուբերկուլոզներ, կասկածաւոր կաշւի տուբերկուլոզներ և այլն հեշտ և ճիշդ կերպով կարելի է ճանաչել:

Բայց դիագնոզի (ցաւը ճանաչելու) միջոցից աւելի նշանաւոր է Կոխի դեղը, որպէս առողջացնող դեղ: Յայտնաւորութիւնները հաստատուում են որ դեղով պատճառւած լուսուսային կաշւի փոփոխութիւնների ժամանակ՝ ոչ թէ հիւսւածքի մէջ եղած տուբերկուլային բացիլներն են մեռնում, այլ միայն հիւսւածքն է բռնւում դեղով, այն հիւսւածքը, որի մէջ են բացիլները: Հիւսւածքի մէջ շրջանառութեան նշանաւոր հոսանքներ են տեղի ունենում, որով երևի բացիլների սնւելու մէջ մեծ փոփոխութիւններ են լինում, որով նայած թէ դեղը ինչպէս են ներգործել տալիս՝ հիւսւածքը շատ թէ քիչ արագ մեռցնւում է: Դեղը ուրեմն մեռցնւում է ոչ թէ տուբերկուլոզային բացիլներին, այլ տուբերկուլոզային հիւսւածքը: Պորանով արդէն ասւած է, թէ մինչ որ սահմանն է ներգործում դեղը: Նա կարող է միայն ազդել կենդանի տուբերկուլոզային հիւսւածքի վերայ, բայց արդէն մեռած, օրինակ մեռած պանրային մասսաների վերայ, մեռած ոսկորների վերայ և այլն՝ նա չի ներգործում, որպէս չի ներգործում նաև այն հիւսւածքների վերայ, որոնք հէնց նոյն այդ դեղով մեռցրած են: Այդպիսի մեռած հիւսւածքների մէջ կարող են դեռ մնացած լինել կենդանի տուբերկուլոզային բացիլներ:

որոնք հիւսւածքից դուրս են վաճառուած, բայց որոնք կարող են անցնել հարեան և դեռ կենդանի հիւսւածքի վերայ: Ուրեմն պէտք է նախ մեռցնել դեռ ևս կենդանի տուբերկուղային հիւսւածքները և յետոյ ամեն ջանք գործ դնել, օրինակ՝ խիրուրգական միջոցով, որ մեռած մասերը հեռացնեն. բայց ուր որ այդ անկարելի է, պէտք է դեղի շարունակ գործածելովը վտանգւած կենդանի հիւսւածքը պաշտպանել այն բանից, որ նորա մէջ նորից չը մտնեն բացիւններ:

Վերոյիշւածը բացատրում է միաժամանակ դեղի մի ուրիշ բնասորոշ յատկութիւնը, որ նորան կարելի է շատ արագ մեծացրած չափերով (զոզաներով) տալ հիւանդին: Այդ չի կարելի բացատրել նորանով, թէ հիւանդը սովորեց դեղին, եթէ իմանանք, որ երեք շաբաթում չափսը կարելի է 500 անգամ աւելացնել: Այդ երեւոյթը պէտք է այսպէս բացատրել, որ սկզբում շատ կենդանի հիւսւածք կայ և դորա համապատասխան էլ դեղի մի փոքր զոզան էլ բաւական է, որ մեծ ընդդիմագործութիւն (րէակցիա) լինի. բայց ամեն մի ներմուծութիւն (ինֆեկցիժ) մեռցնում է ընդդիմագործութեան ընդունակ (կենդանի) հիւսւածքի մի մասը. ուրեմն յետոյ հարկաւոր է աւելի մեծ չափերով դեղ, որ առաջւայ չափ ընդդիմագործութիւն լինի: Եթէ անհասկած տուբերկուղային մարմինները, մեծացրած զոզաներով ներգործելուց յետ, այնքան քիչ են ընդդիմագործում, որպէս ոչ տուբերկուղայինները, այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ ընդդիմագործութեան ընդունակ բոլոր տուբերկուղային հիւսւածքները սպանւած են: Թէ այդ բացատրութիւնները և եզրակացութիւնները — ասում է Կոխը — ճիշդ են, այդ ապագան կ'ասէ, իսկ առայժմ զոքա նորա համար կարեւոր էին:

Կոխը ի վերջոյ հետեւեալն է հաղորդում՝ դեղի մինչ այժմեայ գործադրութեան մասին: Բոլոր լուպուսային հիւանդներին ներս է սրսկել (կաշւի տակով ներս է մտցել) Օ.₀₁, յետոյ թող է արել որ ընդդիմագործութիւնը վերջանայ: Մի կամ 2 շաբաթից յետոյ կրկին Օ.₀₁ տրւել է և այսպէս շարունակել, մինչև որ ընդդիմագործութիւնը թուլացել է և դադարել: Երկու երեսի լուպուս-հիւանդների մօտ մէկին 3, միւսին 4 ներմուծութիւններով լուպուսային տեղերը սպիացան, միւս լուպուս-հիւանդների դրութիւնը, համեմատ բժշկւելու աւոզութեան՝ լուսացաւ: Բոլոր այս մարդիկ ուրիշ տեղե-

րում երկար տարիներ բաց առանց յաջողութեան բժշկել էին: Բորովին նմանը եղաւ և խոլերի, ոսկրային և յօդային տուբերկոլոզների (բարակացաւոտներ) մօտ: Յաջողութիւնը նոյնն էր, ինչպէս և լուպուսի դէպքում՝ արագ առողջանալը թարմ և թեթեւ դէպքերում, ծանր կերպով առողջանալը՝ ծանր դէպքերում:

Թոքերի զարգացած տուբերկոլոլ (բարակացաւ) ունեցողները ցոյց էին տալիս իրանց շատ աւելի զգայուն դէպի դեղը, քան թէ նոքա, որոնք խիւրդական տուբերկոլոլային աֆեկցիաներ ունէին: Թոքախտ-բարակացաւոտները (Փտիզիս ունեցողները—Phthisiker) ընդլիմագործում էին զրեթէ կանոնաւորապէս դեռ ուժեղ կերպով, երբ նրանց տրւում էր շատ քիչ զոզաներով՝ 2 հազարերորդ (0,002) և մինչև անգամ 1 հազարերորդ (0,001) խորանարդ սանտիմետր: Այս ամենաստոր սկզբնական զոզաներից յետոյ կարելի է հասնել այն զոզաներին, որ միւս հիւանդները հեշտութեամբ տանում են: Թոքախտ-բարակացաւոտները (Phthisiker) զորա համեմատ ընդունում էին սկզբում 0,001, յետոյ, երբ մարմնի տաքութիւնը բարձրանում էր, նոյն զոզան ամեն օր այնքան շարունակւում էր, մինչև որ այլ ևս ընդլիմագործութիւնը դադարում էր: Յետոյ միայն տրւում էր 0,002 (2 հազարերորդ), մինչև որ ոչ ընդլիմագործութիւն չէր լինում, և այսպէս համարեա միշտ միայն 0,001 կամ շատ շատ 0,002 բարձրացնելով մինչև մի հարիւրերորդականը և աւելի: Այսպիսով կարող է հիւանդը համարեա առանց ջերմի և նորա համար զրեթէ աննկատելի կերպով շատ մեծ զոզաների հասցնել: Վեռ բաւականի ուժեղ բարակացաւոտները հասան մեծացրած զոզաներին աւելի շուտ և յաջող հետևանքը երևում էր համապատասխան արագութեամբ:

Ընդհանրապէս հազը և խորխը (Auswurf) առաջին ներմուծութիւնից յետոյ մի փոքր աւելանում էին, յետոյ կամաց-կամաց պակասում և ամենաչաժող դէպքերում ի վերջոյ բոլորովին անկատանում էին: Նաև խորխը կորցնում էր իւր թարախային յատկութիւնը և դառնում էր շողիաւոր (schleimig). զուրս նետած բացիլների թիւը սովորապէս այն ժամանակ պակասում էր, երբ խորխը մատոգատոր տեսք էր ընդունել. յետոյ բացիլները առ ժամանակ բոլորովին կորչում էին, բացի երբեմն-երբեմն կրկին երևում էին, մինչև

որ խորխը բոլորովին դադարում էր: Միաժամանակ գիշերւաց-
քրտինքը դադարում էր, տեսքը լաւանում և մարմնի քաշը աւելա-
նում էր:

Թոքախտ-բարակացաւորներից նոքա, որոնք դեռ սկզբնական
շրջաններումն էին, բոլորն էլ 4 մինչ 6 շաբաթում ազատուցին բո-
լոր հիւանդական նշաններից և նկատուում էին որպէս բուժւածներ:
Նաև ոչ շատ մեծ խոռոչներ (caverne) ունեցող հիւանդները նշա-
նաւոր չափով լաւացան և զրեթէ բուժուցին: Միայն երբ թոքերը
շատ և մեծ խոռոչներ ունէին, թէև խորխը նւազում էր և հի-
ւանդը իրան լաւ էր զգում, բայց մի իրական (օբեկտիւ) բարեւա-
ւութիւն չէր նկատուում: Դորա համեմատ Կոխը պէտք է ընդունէր,
որ սկսւող թոքախտ-բարակացաւը իւր դեղով հաստա-
տապէս բուժելի է: Որքան որ մինչ այժմեայ փորձերը թոյլ են
տալիս մի եղրակացութեան գալու, թէ արդեօք բուժուելը վերջնա-
կան է թէ ոչ, Կոխը կարծում է, որ մի հիւանդութեան կրկնելը
(Recidiv) ի հարկէ դեռ անկարելի չը պիտի նկատուի. բայց կարելի
է նաև, որ մի անգամ արդէն բուժւածները տևողապէս ազատուում
են: Մեծ խոռոչներով բարակացաւորները միայն բացառական դէպ-
քերում տևողական օգուտ կը ստանան դեղից, բայց անցողական կեր-
պով նոքա ևս մեծ մասամբ կը լաւանան: Դորանից պէտք է եղրա-
կացնել—ասում է Կոխը—որ նաև այդպիսի հիւանդների տուրեր-
կուլովը դեղից ազդում է, որպէս և միւս հիւանդներինը, բայց որ
սովորապէս անհնարին է հեռացնել մեռցրած հիւսւածքների մաս-
սաները երկրորդական թարախային պրոցեսների հետ: Ակամայց այստեղ
միտք է չղանում, թէ կարելի չէ արդեօք այդ կատարել մի կոմբի-
նացիայով այժմեայ դեղի՝ խիրուրգիական գործողութեան կամ ուրիշ
դեղերի հետ:

Կոխը ստիպողապէս խորհուրդ է տալիս, որ իւր դեղը անխափր
կերպով չը գործադրեն ամեն տուրբերկուղներին. այդ պատճառով
նա կ'ուզենար, որ դեղը օրէի միայն յատուկ հիմնարկութիւններում,
ուր խնամքով կարելի է դիտողութիւն անել և խնամք տանել, քան
եթէ շրջագայելով և կամ հիւանդի տանը բժշկեն: Նա կարծում է,
թէ մինչ այժմեայ մեթոդները՝ սարի կլիման, ազատ օդում բու-
ժելը (Freiluftbehandlung), յատուկ սնունդը, շատ անգամ, մանա-

ւանդ բարձի թողի արած ծանր դէպքերում, այս նոր դեղով բու-
ժելու ժամանակ էլ օգտակար են լինելու, երբ հիւանդը կը լաւանայ:
Նոր դեղով բժշկելու համար կարեւորը այն է, որ բու-
ժելը սկսւի որքան կարելի է վաղ: Ֆարակացաւի սկզբնա-
կան շրջանում դեղը լիակատար կերպով ներգործում է: Աոխը այդ
պատճառով յորդորում է բժշկներին, որ նոքա դիագնոզը շուտով կա-
տարեն, մանաւանդ պէտք է, աւելի քան ցայժմ եղած է, սպու-
տումի հետազոտելովը տուբերկել բացիլլզներն վերայ՝ բարակացաւը
որքան կարելի է շուտ վիպելի (konstatiren), կասկածաւոր դէպքե-
րում փորձնական ներմուծութիւններով իմացել՝ կա՞յ արդեօք տու-
բերկուող թէ ոչ: Երբ այսպէս բոլորը օր առաջ կատարւած կը լինի
և հիւանդութիւնը չեն թողնիլ որ ծանր կերպարանք ստանայ, այս
նոր դեղը դառած կը լինի մի իսկական բարերարութիւն հիւանդ
մարդկութեան:

Աոխը ի վերջոյ նկատում է, որ նա զիտմամբ բաց է թողել
թւանշաններ և նկարագրութիւններ հիւանդութեան մասնաւոր դէպ-
քերի նկատմամբ, որովհետեւ այն բժիշկները, որոնց հիւանդների
թուումն էին փորձերի ենթարկւած հիւանդները, իրանք են յանձն
առել դէպքերի նկարագրութիւնը և ինքը չի կամենում նոցա
օրէտկիւ նկարագրութեան առաջն առնել:

ՐՈՒԲԵՐՏ ԿՈՒ

Ա. ԲԱՐՆԵԼՅԱՆԻ

Աչն մարդը, որի անունը ներկայումս ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում մարդկութեան մեծ բարերարներից մեկի անունն է լինում, երկար և ծանր ջանքերի տակ է անցել ճանապարհը դէպի այն փառքը, որ նա պարտական է բժշկականութեան մէջ արած իւր գիւտերին: Մեւած որպէս հանքային վերակայութիւն, լստուջ հանքային խորհրդականի որդի, հանձնովեան լեւնային Կլաուսթալ քաղաքում 11 դեկտ. 1843 թ., աշմ նա տղամարդու ուժեղ հասակումն է և կարող է արդէն լստ նալել իւր շատ նշանաւոր ծառայութիւնների վերալ: Իւր բժշկական ուսումը ստացաւ Գյոտտինգենի համալսարանում 1862-ից մինչ 1866 թ.: Գոքտորութիւնը ստացած, նա մի առժամանակ օգնական բժիշկ էր Համբուրգի ընդհանուր հիւանդանոցում. գորանից լստ նա գործեց որպէս գործնական բժիշկ Հաննովերի մի փոքրիկ քաղաքում, լստու Պոզենի պրովինցի Ռակելից քաղաքում. 1872-ից նա նշանակեց վիճակային ֆիզիկոս, և ալդ պաշտօնում նա փոքրիկ քաղաքներում իւր ուսումնասիրութիւնը մեծ լրջութեամբ և եռանդով շարունակեց, ալնպէս որ կամայ-կամայ նա ճանապարհ լացող հետեանքների հասաւ: Հակառակ Պատեօրի, որը սկզբից հէնց քիմիկոս է, Կոխը իւր հետազօտութիւնները բուսաբանութիւնից սկսեց: Բերլինի «Պոստ» լրագրի մի կենտադրական ուրաղից երեւում է, որ Կոխը երկար ժամանակ աշխատն է Բրեսլաւի բուսաբան պրոֆեսոր Ֆերդինանդ Կոհնի լաբորատորիաում, ուր նա հետեից Կոհնի հալեացքներին՝ բուսական պարազիտների պարարեութիւնների մասին դէպի վարակիչ հիւանդութիւնները: Կոխի առաջին հաստեոցած աշխատութիւնն էր «Բերանի վարակիչ հիւանդութիւնների միկրօօրգանիզմների մասին», որնա 1878 թ-ին Կասսել քաղաքում ժողոված ընադէտների ժողովի բժշկական սեկցիաում դասալսուեց (այն ժամանակ դեռ բախտերիօլոգիա չը կար և առողջաբանութիւնը դեռ պաշտօնական գիտութիւն չէր): Արդէն ալս աշխատութեան մէջ լաւ նկատուեց Կոխի գլխնական հետազօտութեան ձևն ու եղանակը: Նորա մտքերի

ընթացքը և եղրակացութիւնները խիստ տրամաբանական են և վկայում են սրամտութիւն. նորա հետազոտական մեթոդները, որ նա ինքը երկար տարիների ընթացքում ստեղծել էր, աչնքան հետևողականութեամբ, ճշտութեամբ և չրջանկատութեամբ մշակւած են, որ նոքա զինւած են ամեն հակաճառութեան դէմ. ալդ պատճառով էլ նորա հետազոտութիւնների հետևանքները մինչ ալժամ գիտութեան կողմից ընդունւել են ուղղակի որպէս անկասկած փաստեր:

Կոխի հետազոտութիւնների նշանակութիւնը մասնագէտներից խսկոյն հակացւեց և դժահատւեց: Յովսէփ Լիստէր, Էրենելի անգլիացի խիրուրգը և վէրքերի խնամելու անտիսեպտիքական մեթոդի ստեղծողը, խսկոյն անգլիերէն թարգմանել տւեց Կոխի աչն առաջին աշխատութիւնը:

Իւր բակտերիօլոգիական գործունէութեան առաջին տարիներում Կոխի հետազոտութիւնները տարածւեցին սեպտիցեմիայի վերայ (Septicaemie, արւենի նկիտութիւն) և փայծաղի բորբոքման վերայ: Մանաւանդ վերջինիս նկատմամբ նոքա շատ արդիւնաւոր եղան. նոքա նոր լոյս գցեցին փայծաղի բակտերիաների վերայ: Գորան չաջորդեց ջերմի նորոգւելու (febris recurrens) փոխադրւելու գիւտը, որպէս նաև թէ ալդ հիւանդութիւնը գրգռում է ալպէս կոչւած Օբերմայերերան սպիրիլլուս (Obermeyerscher Spirilius):

Իւր գիւտերի համար Կոխը պարտական էր մանրադիտական առարկաները, մանաւանդ բակտերիաները ներկելու իւր արւեստական մեթոդին, որով նոքա աչքին տեսանելի և որոշ են դառնում: Գլխաւորապէս ալդ ներկելու մեթոդին պէտք է վերադրել աչն զարգացումը, որ ստացաւ բժշկականութեան ալդ ամենանոր ձիւղը վերջին տասը տարիներում: Հէնց բակտերիաները ներկելու ալդ մեթոդը տարաւ. Կոխին դէպի աչն գիւտը, որը բժշկական հետազոտութեան մեծագործութիւն կը համարւի բոլոր ժամանակների համար, աչն է՝ գիւտը տուբերկէլ-բացիլի, որպէս զրոյն տուբերկուլի, իւր արտաշատւելու բոլոր ձևերով մարդկային և կենդանական մարմինների մէջ: 1882 թ. 24 մարտի (նոր տոմար) կապացաւ Բերլինի Ֆիզիօլոգիական ընկերութեան նշանաւոր նիստը, ուր Կոխը դատախօսեց «Տուբերկուլոզի էտիօլոգիայի մասին» (Ueber Aetiologie der Tuberculose): Այդտեղ նա ապացոյց բերաւ, որ թոքերի բարակացաւը, կաշւի, ոտկորների, չօղերի և ալլն տեղալին տուբերկուլոզի զանազան տեսակները՝ բոլորն էլ հառաջանում են տուբերկէլ-բացիլի զարգացումից:

Արդէն ալս գիւտը, որը սկզբում ալ և ալ կասկածների հանդիպեց, մեծամեծ հետևանքներ ունեցաւ բժշկական ըմբռնողութեան համար բարակացաւի էտիւն մասին. իւր լիտազալ զարգացումով ալդ գիւտը տարաւ դէպի չալոնի պրօֆիլակտիկական միջոցները՝ տուբերկուլոզի տարածման դէմ: Տուբերկէլ-բացիլի գիւտի ժամանակ Կոխը արդէն չալոնեց, որ կարելի պիտի լինի միջոց գտնել, որը անվնաս կը դարձնի հիւանդութեան ալս զրգողին:

Իբր գնահատութիւն իւր առաջին բակտերիօլոգիական աշխատութիւններէ, դ-ր Կոխը 1880 թւականին կանչւեց Բերլին, որպէս կարգաւոր անդամ կալսերական-ստողջապահական վարչութեան: Նորա աշխատասիրութիւնը տուբերկէլ-բացիլի մասին դուրս եկաւ ալդ հիմնարկութեան միջից: 1883-ին Կոխը նշանակւեց զաղտնի խորհրդական և իբր ղեկավար գերմանական խոլերական մասնախմբի, դ-ր Գաֆկի'ի ու դ-ր Ֆիշեր'ի հետ ուղարկւեց Նգիպոտս, ուստից նա փառք գնաց խսկերալի հալրենիքը՝ Հնդկաստան: Նաև ալստեղ հանձարեղ և բաղդաւոր հետազոտողի աշխատանքը անհետևանք չանցաւ: Հնդկաստանից նա վերադարձաւ չաղթութեան ճաշնով՝ «Էւրիկա» և ներկայացրեց իբր չաղթանակ այն, ինչ իւր ձևի պատճառով կոչւեց ստորակէտ-բացիլ: Նաև այս գիւտը մեծ զարկ տւեց հսկայցքներին՝ խոլերալի հիւանդութեան զարգացման, տարածման և էութեան մասին: Խոլերալի ճանաչելը դուրսնով չատ հեշտացրեց, և որքան շուտով նա ճանաչուեմ է՝ նոյնքան կարեւորութիւն է տրուեմ նորա առաջն առնելու:

Պրուսական պետութիւնը, այնքան մեծ քանքերով և անձնւիրութիւնով ձեռք բերած հետեանքների համար՝ պարգևեց հետազոտողին 100.000 մարկ (կամ մօտ 33.000 ռուբլի ոսկով) և հիմնեց համալսարաններում ամբիօններ առողջաբանութեան համար (հիգիեն), որոնցից Բերլինի համար նա նշանակեց կարգաւոր պրոֆեսոր, ստանալով զաղտնի բժշկական խորհրդականի տիտղոս: Միաժամանակ հիմնեց առողջաբանական ինստիտուտ, որը նորա ղեկավարութեանը լանձնւեց, ուր նա պատրաստեց այն առողջաբանների սերունդը, որոնք ալժմ համապատասխան ամբիօններ ունին գերմանական համալսարաններում, որպէս Վոլֆհիլդէլ (Գծտտինգէն), Եօֆէր (Կրայֆսլալդ), Գաֆկի (Գիսէն), Կրեանէր (Ննա), Ֆրենկել (Եօնիգսբերգ), Ֆիշեր (Կիլ):

Կոխի արած ծառայութիւնների պատկն է ալժմ նորա դտած միջոցը, որով մեռցնում են տուբերկէլ-բացիլներից վարակած մարմնի հիւսւածքները, թէև գեռ ոչ բացիլները իրանք, և որով նոր սկսւած թոքախտ բարակացաւտները տևողապէս բժշկւում են: Գիւտի մանրամասնութիւնների մէջ ալստեղ աւելորդ ենք համարում մտնել, քանի որ «Մուրճ»-ի սույն իսկ համարում կը սպաղրւեն անշուշտ թէ Կոխի նորադոյն հրատարակութեան մանրամասն ղեկուցումը և թէ նշանաւոր գիտնականների վկայութիւնները ալդ առիթով, որի մասին բոլոր քաղաքակրթւած երկիրներից լսւում են գար. մացման և ողևորութեան ճաշներ: Զի կարելի սակայն բութեան տալ նաև ալս հանգամանքը, որ գերմանացի Կոխի այս նորադոյն գիւտի առիթով լաճախ կրկնւում է ֆրանսիացի մեծ գիտնական Պաստիօրի անունը, որին մանաւանդ ֆրանսիացիք համարում են իսկական աղբիւր Կոխի նորադոյն գիւտի: Ալդ խնդիրը երեի շուտով կը պարզւի, երբ Կոխի պատրաստած հեղուկի զաղտնիքը ինքը հեղինակը կը հրատարակի: Առ ալժմ թող միայն տեղ տրւի շնորհակալութեան անխառն զգացմունքի բարեխիղճ և հանձարեղ հետազոտողին, որի գիւտը, որպէս երևում է, կոչւած է մարդկութեանը սովեհատարածւած և սովեհանբութեւլի համարւած ցաւի դէմ աջողութեամբ մարտնչելու:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ, Վ.—ԹՈՓԱԼ, ութածալ, 44 երես, տառ № 12,
Թիֆլիս, տպ. Արօր, 1890, գինն է 5 կոպէկ:

Քաղաքակրթած տէրութիւնները գործեր պաշտպանելու իրաւունքը տալիս են աշխարհի մարդկանց, որոնք ստացել են ընդհանուր և մասնագիտական — իրաւարանական կրթութիւն և որոնց կեանքը չէ ներկայացնում մի որ և է նշանաւոր բարոյական արատ. նոյն խակ աշխարհիւնների վերաջ հաստատում է մի որոշ հսկողութիւն: Իսկ ուր բացակայում են սրա նման հոգսեր, ուր կառավարութիւնը չէ մտածում իւր պարտաւորութիւնների մասին, աշխտեղ առաջ է գալիս փաստարանների մի աշխտեղակ զատակարգ, որը նոյնքան վնասակար ազդեցութիւն է ունենում հասարակութեան բարոյակոն որքան և տնտեսական կեանքի վերաջ: Այս վերջին տեսակի փաստարաններից մէկի գործունէութեան հետ ծանօթացնում է մեզ պ. Փափազեանը իւր «Թոփալ» գրքով:

Գործը կատարում է վանում: Վանի նման մեծ քաղաքը չունի վկայական ունեցող մի փաստարան.

դրա փոխարէն նա ունի մի դաս մութ անցեալով մարդիկ, որոնք չաճախ յրանց գիտութիւնը ձեռք են բերել սեփական փորձով, երբ զանազան լանցաւոր գործերի համար դատի են եղել և նիթարկւած. նրանց աջողութիւնը հիմնւած է դատաւորների և քննիչների հետ ունեցած բարեկամութեան վերաջ, որին նրանք հասել են կեղծաւորութիւնով և ալ անբարոյական միջոցներով: Այլախփներեց մէկն է և «Թոփալ» (կաղ) Այօն: «Ժամանակին Թոփալը մանրախճառ էր, բայց աւելի զբաղւած էր մուրհակներով փող տալով, քան վաճառականութեամբ. մի օր էլ փորձեց կեղծ մուրհակ չինել, բայց բռնուց, զատի տակ ընկաւ, մի տարի բանտ հասեց, տարիներով դատ վարեց, վերջապէս ազատուց բանտից, բայց երբ զուրս եկաւ, նրան արդէն չափնի էր, թէ ինչ բան է նախակառ, վճռաջինջ, ևսեռական և ալ ստեանները, ինչ նն օրէնքները և ինչ միջոցներով կարելի է ալ օրէնքների առաձգականութիւնից

օգտուել»... Այս կերպով ձեռք բերած զիտութիւնը նա լրացրեց, կարգաւորով տաճկական օրէնսդրքերը: Գործի աջողութեան համար նա ծանօթացաւ ղատաւորներին հետ և այս բոլորից չետոյ սկսեց իւր գործը: Ահա և նրա գործերից մէկը: Մի օր անգաւակ, Կուռուպաշայ Մելիքը, մտնում է թողնելով տեղական հանգամանքների համեմատ բաւականի մեծ ժառանգութիւն. նրա օրինաւոր ժառանգներն են կիներ և եղբոր որդիքը, Մելքոնը, Կարապետը և Մարգարը, ժառանգները ձգտում են իրար զրկել, համադիւղացիները ուզում են նրանց հաշտեցնել, բայց իզուր: Նրանք վճռում են դատարանին դիմել. մէջ է մտնում Թովալը, նա առանձին առանձին խօսում է թէ Մելքոնի, թէ Մարգարի և թէ ալրիի հետ, ամեն մէկի համար լանձն առնելով միաժամանակ գործ վարել ընդդէմ միւսներին: Հրապուրելով ապագայ հարստութիւնով, վիճողները իրանց ունեցած չունեցածի մեծ մասը ծախսում են գործի համար. Մարգարը գրաւ է զնում տունը, ալլին և այս բոլորը ժառանգութեան մի մասի հետ մտնում է Թովալի զրպանը, իսկ ժառանգութեան միւս մասը «աղիները (բանից դուրս եկաւ) պատկանում է եղել ոչ թէ մեռնողին, այլ մի տաճիկ բէգի, որը թափու դէլրէսին միւղիրն էր, դատը դեռ ևս չարունակւում էր, սակայն Թովալը մեղր ուտելուց չետոյ սրբել էր չըթուքները, քաշուի մի կողմ և իրան դիմողներին մի անդամ ընդ միշտ չափակել, որ ալ ևս ինքը չէ խառնելու ալլ գործին»:

Տեսնելով, որ տաճիկը ժառանգութեան մեծ մասը զաֆթեց, եղբայրները հաշտում են և բացի Մարգարից, որը սարսափած էր եղած փորձովը, վհուում են շարունակել գործը Պոսում. ալլ հաշտութիւնից «երեք օր չետոյ Կուռուպաշայ Մելիքի դատը գնում էր Պոլիս... գնում էր անգաւակ, գնում էր գլուխը դնելու Թամիլի դատարանի պատերից կախած հաստկէկ տօպրակների վերայ և քնելու չաւիտեան...» Նոյն քաղաքն է դիմում և Մարգարը. նա առնում է պանդխտական ցուպը, գնում է դառն քրտինքով ազատելու գրաւ դրած իւր հողերը, նա երկար մնում է Պոսում և ուլ գիտէ, դեռ որքան պիտի մնայ, որովհետև «պարտքը տոկոսներ էր ծնում և ալլ տոկոսները ուրիշ մանր տոկոսներ»:

Վերև նկարագրած չարիքը մի մասնաւոր չարիք չէ, նա ընդհանուր հասարակական է Տաճկաստանում և «Թովալ»-ի գլխաւոր արժանաւորութիւնը կալանում է հէնց նրանում, որ նա ուշք է դարձնում մի հասարակական չարիքի վերայ:

Հարկ ենք համարում ցոյց տալ գրքի և մի երկու թերութիւնները: Հեղինակը ներկայացնում է մեզ, որ Կուռուպաշայ Մելիքի ժառանգները, ազահութիւնից դրդւած, ձգտելով իրար զրկել, չը կամենալով գործը վերջացնել հաշտութեամբ, դիմում են Թովալի նման մի անձնաւորութեան և քանդում են: Կը սլտտահեն ընթերցողներ, որոնք կը դատեն ալսպէս. «Ի՞նչ ալլ ժառանգները ազահ չը լինէին, եթէ նրանք չը ձգտէին իրար զրկել և գործը իրանց մէջ հաշ-

տուժեամբ վերջացնէին, նրանք հարկաւորութիւն չէին ունենալ Ղիմել թոփալին, ուրիմն իրանց անբաղտութեան գլխաւոր պատճառը իրանք են», Հեղինակը և ցոյց է տալիս աչդպիսի մտածողները մէկին՝ Մարգարին. «իմ մեղքս, իմ ագահութիւնս էր պատճառը, ասում էր նա»... և զգալով, որ կարող են Մարգարի նման ընթերցողներ լինել, ինքը հեղինակը իւր կողմից ասում է. «քեզ թոփալ Ակոն կողոպտեց, քեզ վախառուն բռնաւորեց»: Այսպիսի թիւրիմացութիւնները առաջնաւոր համար, հարկ էր թոփալի գործունէութիւնը դտել աչդպիսի խառնուրդից, հարկ էր ներկայացնել աչդպիսի հանգամանքներ, երբ դատ ունեցողները բարեխղճաբար համոզւած լինելով իրանց իրաւունքների արդարութեան մասին, ստիպւած են զիմել թոփալի միջոցով դատարանին: Այն ժամանակ պարզ կը լինէր, թէ որ կողմում պէտք է համարել մեղքի ծանրութիւնը:

Մի երկրորդ նկատութիւն ևս: Կեղծ կլասիկները նկարագրելով մի բարոյական հրէշ, ներկայացնում էին հրէշ նրան և ֆիզիքական կողմից. նույն է ասում և

պր. փափագեանը. ահա ի՞նչ գծերով է նա ներկայացնում իւր հերոսին. «նորա անունը թոփալ էր, որովհետև կաղ էր և ոչ միայն մի ոտքով՝ ալ երկու. դորա համար իսկ, երբ ման էր գալիս, նմանում էր մի փքւած բադի: Կարճահասակ էր, մինչև իսկ թզուկ, խորշոմապատ պղնձադուռ դէմը, փոքր խոր ընկած շարժուն բերրով աչքեր, հաստ շրթունք, հաստ ընչաքց, գերծած ծնօտ, կոշտ կարճ մատներով ձեռքեր» (11 եր.): Նույնպէս Նկարագրում է և Վանի փաստաբանների ամբողջ դասակարգը. Վանը «ունի մի դաս անվկայական կաղ, կուր և երբեմն իսկ թոթովախօս իրաւաբաններ» (1 երես): Սակայն այսպիսի ձևեր ցանկալի չեն մի զուտ բնական գրւածքի մէջ, որովհետև դրանք արհեստականութեան սուեր են զցում գրւածքի վերայ, դրանով թուլացնելով տպաւորութիւնը:

Առաջ բերած թերութիւնները սակայն չեն ոչնչացնում գրքոյի գլխաւոր արժանաւորութիւնը, և մենք խորհուրդ են տալիս մեր ընթերցողներին կարդալ աչդ գրւածքը:

B.

ՂԱԶԱՐԵԱՆՅ, ՅԱԿՈԲ.—«ԳԻԻԼԷ»։ Մի արկած քիւրդերի կեանքից, Թիֆլիս, 1890 թ. տպար. «Արօր», Նաղարեանցի. 60 երես, գինն է 15 կոպէկ: Հրատարակութիւն «Աղբիւր» և «Տարաղ» պատկերազարդ հանդէսների:

Հեղինակը լաւ ծանօթ է երևում քրդերի կեանքին, նա տալիս է նոցա կենցաղավարութեան մասին մի քանի

հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Գրւածքը իւր մէջ պարունակում է մի վէպիկի համար հարկաւոր նիւթեր:

Չը նախելով Նիւթի Կարմարութեան և հեղինակի լաւ ծանօթ լինելուն ալն կեանքին, որ նկարագրում է, ինքը վէպիկը, իբրև հեղինակութիւն, անկատար է և միայն մասամբ չաջողւած:

Գլուխն սրտոտ քրդուհի է, որ իւր նշանածին կորցնելուց չետոյ, վճռում է նորա վրէժը առնել նորան սպանողներէրից և իսկապէս առնում էլ է, կատարելով համարձակ արշաւանք թշնամիների վրանը և ղեկավար անելով զլիւստր թշնամուն: Պատմւածքի բարոյականը ալն է՝ թէ մարդիկ պէտք է իրանց պատիւը կարողանան պաշտպանել, չը վախենան և երբէք ստրկաբար չը տանեն վիրաւորանքներ:

Հեղինակը իւր գրածքին առանձին անուն չի տուել, ալ անուանել է նորան «մի արկած քիւրդերի կեանքից»: Անշատ է մնում ընթերցողի համար թէ ի՞նչ է դա, եղած գէպը, թէ ախպական մի նկարագրութիւն:

Եթէ դա իսկապէս տեղի ունե-

ցած մի անցք է, ալն ժամանակ հեղինակը պէտք է և բոլոր գրւածքին տար ճշգրիտ պատմութեան կերպարանք: Եթէ դա մի տեսակ ստեղծագործութիւն է, հիմնւած քրդական կեանքի ծանօթութեան վերաջ, ալն ժամանակ պէտք է վիպական ձևը լաւ պահպանւած լինէր և վէպի դանաղան մասերը համաշարժութեան բերւած լինէին:

Հեղինակը դժարացել է օգուտ քաղելու իւր Նիւթից: Նա իւր տեղեկութիւնները մոցրել է գրւածքի գանաղան խորշերը ոչ ցանկալի հրմտութեամբ և փոխանակ ճոխացնելու պատմւածքը՝ բռնաւորել է նորան և դարձրել ծանր ընթերցանելի:

Պատմւածքի երկրորդ կէտը, սկսած վեցերորդ գլխից, աւելի չաջող է և կարդացում է համեմատաբար բաւականին հեշտութեամբ, իսկ մի քանի տեսարանները և հաճութեամբ:

Իբրև ժողովրդական գիրք՝ նա կարող է ընթերցողներ գտնել:

ՔԼ.

«ԱԶՕ-ՄԱՐՈՒՆ». Ս. Պետերբուրգ, տպարան Սկորոխոգովի. 1890 թ.,
փոքրադիր 22 երես. գինն է 3 կոպէկ:

Գրքուկի Նիւթը հետաքրքրական է, իսկ նորա բովանդակութիւնը ժողովրդական ընթերցանութեան համար նպատակաւարմոր: Գրւածքը սակաւ կիսակատար է մշակւած և կրում է մի քանի տեղերում թույլ մտածմունքի կնիք իւր վերայ:

Նիւթը առնւած է Զուլամերիկցի

ասորիների կեանքից, որոնք Կապի են իբրև քաջ և ազատասէր ժողովուրդ: Այդ ասորիները կալողացել են իրանց լեռներում պահպանել իրանց ժողովրդական իրաւունքները: Այդ ասորիների և թուրքերի մէջ սուղն ունեցած մի մեծ ընդհարումի նկարագրութիւնը կազմում է գրքուկի

բողանդակութիւնը: Ընդհարումի մէջ Ազո-Մարուն ասորուհին կատարում է միծ քաջագործութիւններ:

Դրքուկի զլիաւոր պակասութիւնը ալն է, որ նա սկզբում խելօք չէ զուրս բերել ասորիներէ վերաբերմունքը դէպի թուրքը: Այդ վերաբերմունքը չը պէտք է ցեղական անկութեան կնիք կրի: Նի՞ք ալդ տե-

սակ վերաբերմունքը իրականութիւնից է առնւած՝ նա պէտք է կամ զաղափարական հիմունքով բացատրուած լինէր կամ եթէ ալդ չը կալ, ալն ժամանակ նա՝ իբրեւ ոչ կրթիչ մի հանգամանք՝ պէտք է ամենին զործ չը դրէր ժողովրդական գրքի համար:

Ք.

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ. ՊԻՂԵՅՈՅՑ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՇԵՐԱՍԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ. ԹԻՖԼԻԶ, տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի. 93 երես. գինն է 40 կոպէկ: Հրատար. Թիֆլ. Ընկեր. հայերէն գրքերի հրատարակութեան № 27:

Ուղեցուցը ալն գրքուկներէ մէկն է, որոնք ալնքան ցանկալի են մեր ժողովրդի համար: Նա տալիս է շերամապահութեան մասին հասկանալի լեզուով խրատներ և ծանօթացնում է մեզ իւր արած երեք տարւալ փորձերի հետ Անդրկովկասի զանազան տեղերում:

Շերամապահութեան մէջ ինչպէս և ուրիշ արդիւնաբերութիւնների մէջ՝ երկու կողմ կալ. մէկը առարկան է և նորա կատկութիւնը, միւսը՝ ինքը արհեստն է: Հեղինակը չեչտելով զանաղանում է ալդ երկու կողմը և իւր գրութեան մէջ պահպանում է նոցա համապատասխան քննութիւնը: Այդ պատճառով նա շերամապահութեան արհեստից շինել է առանձին բաժին:

Հեղինակը, սկսելով շերամորդնի ձուի քննութիւնից՝ քալ առ քալ նկարագրում է որդնի մեծանալը, չալիլ փոխելը և նորա կանոնաւոր և

անկանոն զարգանալու առանձնապատկութիւնները:

Յաջանի է, որ շերամորդնի հիւանդութիւնները մեծ վնաս տւին շերամապահութեան զարգանալուն և մի քանի տեղ կանգնացրին նորան: Այդ հիւանդութիւնների ուսումնասիրութեան նւիրեցին իրանց շատ գիտնականներ, որոնց մէջ աչքի է ընկնում հուշակաւոր ֆրանսիացի Պաստեօրը, որ ոչ միայն ուսումնասիրեց հիւանդութիւնների պատճառը, ալ և գտաւ դոցա առաջն առնելու հնարները: Այժմ խելացի և չաջող շերամապահութեան զաղտնիքը մասամբ կապացած է ալն ճշգրութեան մէջ, որով շերամապահը հետեւում է Պաստեօրի առանդած խրատներին: Պ. Մելիք Շահնազարեանցը ալդ պատճառով նւիրել է առանձին գլուխներ թէ հիւանդութիւնների նկարագրութեանը և թէ դոցա ճանաչելու ու դո-

ցանից ազատ մնալու միջոցներին.

Հեղինակի շերամապահական փորձերը կատարած են Սագուրամո գիւղում 1886 թւականին, Աղղումում 1887-ին և Չիլի գիւղում 1888-ին. Այդ փորձերի նկարագրութեան ընթերցումից մնում է մի սպաւորութիւն, որ գիտութիւնը, շերամապահութեան արհեստին հմուտ լինելը, մի՞ զեր ունի կատարելու մեր երկրում. Այդ փորձերից երևում է, որ մեր տեղական ժողովուրդը՝ այն ինչ լաւ է, շահաւետ, եթէ ոչ սկզբից, գոնէ կամաց կամաց գնահատում է:

Աղղումում թուրք ժողովուրդը, ուր գործել է գրքովի հեղինակը, սկզբում ծիծաղով է վերաբերել դէպի նորութիւնները. բայց երբ նկատել է իւր և պ. Մելիք-Շահնազարեանցի պահածի մէջ առաջացած տարբերու-

թիւնը, երբ տեսել է, որ իւր խնամած որդն պերբին և Ֆլաշրի հիւանդիւններով հետզհետէ կոտորւում է, մինչդեռ Մելիք-Շահնազարեանինը հաւասար զարգանում է և վաղահասութեմէ է շինում, այն ժամանակ սկսում է օտարիկ հետաքրքրել հեղինակի խնամելու եղանակով:

Գրքովի վերջում զետեղւած են աստիճանաբար մեծացող որդնի և նորան պահելու գործիքների նկարները:

Հեղինակը մի քանի տեղ անուշադիր է եղել դէպի իւր գործածած լեզուն, և նախադասութիւնները միմեանց հետ կապել է անկանոն կերպով:

Բայց առհասարակ գիրքը լաւ սպաւորութիւն է թողնում և ցանկալի է, որ նա տարածւի մեր շերամապահական շրջաններում:

Քլ.

ԳԵՐԲԵԼ, ԱԴՈԼՖ. — Շեքսպիրական պրոբլեմներ. Պլանը և միութիւնը «Համլետի» մէջ 1890 թ. (գերմաներէն):

Յայտնի է, թէ ինչ ահադին գրականութիւն կալ Շեքսպիրի «Համլետ» ողբերգութեան նւիրւած. Բայց դորա մասին սովորական ընթերցողները միայն լսել են և միմիայն մասնագէտ-գրականագէտները իսկապէս գաղափար ունին այդ գրականութեան մեծութեան մասին: Անթիւ հատորների կան զրւած այդ ողբերգութեան վերաբերմամբ, որոնք բոլորն էլ աշխատում են լուծել այս խնդիրը, թէ ինչ է ներկայացնում այդ դանիական պրինց Համլետը, որը այդքան

և այդքան տատանւում է վրէժխնդիր լինել իւր հօրեղբորից, որը սպանել էր Համլետի հօրը, սորա գահը ձեռք բերելու համար: Եւ որովհետեւ «Համլետը» նույնքան քննադատւել է, որքան և հիացւել, պէտք էր կարծել, թէ նոր ալ ևս ոչինչ չի կարելի ասել այդ մասին: Աղուֆ Գելբելը սակայն հանդէս է գալիս մի նոր հսկացքով և խնդրին մի նոր լուծումն է տալիս, որը մեղթերիս զարմացնի իւր պարզութիւնով:

Բաճը սա է, որ մենք ամենքս նախապաշարած ենք քննադատում Համլետին. մենք ամենքս աչքան լսած ենք դանիական պոլնցի անվճռողականութեան մասին, որ չենք կարողանում ազատ մնալ մեր կարգացածից ու լսածից:

Ամենազլիաւոր խնդիրը, որ ամեն ձեռքով նոր-նորից առաջադրւած է եղել մինչ արժամ, այս է եղած ինչու է տատանւում Համլետը:— Գեղեցիկը սակայն, փոխանակ այդ խնդրով զրազելու, ուղղակի պատմում է ողբերգութեան գործողութիւնը և, կարող էք երևակայել, որ նա ոչինչ չի գտնում, որ կարողանար մեզ համար մի խնդիր լինել: Սուրբ, ինչ է պատահում «Համլետի» մէջ: Սուրբապէս, կարճ և պարզ լինելու համար, մենք աչքս ենք սկսում՝ «Մի մարդաստանութիւն է կատարւած»... և այլն: Ի հարկէ, երբ աչքս սկսեմք պատմել, մեզ աւելորդ ֆիլոսոֆաշութիւն կը թւանայ բոլոր խօսքերը, ինչ փառք արտասանում է դանիական պոլնցը. զարմանում ենք, որ մի մարդ, որ աչքս կատարած է իւր հօրեղբոր նենգութեան վերադիմանակ ուղղակի նպատակին գիմնու՝ նորան սպանելու, դեռ տատանւում է: Բայց բանն էլ հէնց նրանումն է, որ հանդիսատեսը այդ սպանութեան մասին միայն աչքս գիտէ, որքան աչք ցուց է տրւում բնութիւնը. մի չը նախապաշարած հանդիսատես խելոյն կը պատասխանէր, թէ ոչ թէ սպանութիւն է կատարուել, այլ «մի ուրական երևաց, որը մեզ պատմեց, թէ մի սպանութիւն է կատարուել»: Չանաղանու-

թիւնը մեծ է և պարզ, որովհետեւ զորան լաջորդում է այս հարցը՝ «ուրականի ձայնը լսելուց փառք, ինչն է Համլետի պարտականութիւնը»: Դուրս պատասխանը այս պէտք է լինի, թէ Համլետի պարտականութիւնն է համոզուել աչքս բոլորի մէջ, ինչ նա լսեց: Ահա, երբ աչքս խնդիրը զրած կը լինենք, մենք կը տեսնենք, որ աւելորդ է եղած Համլետի տատանման մասին աչքս խօսելը, քանի որ Համլետը ամենին չի տատանւում. նա ապացուցներ է որոնում և երբեք ապացուցներով համոզում է իւր վճիռը գործադրում է:

Աչքս սով մենք տեսնում ենք, որ աչքս հանդիմանութիւնը, որ մինչ արժամ կրիտիկոսները արել են Շեքսպիրին «Համլետի» աւելորդ, մտացածին է և որ ինքը «Համլետը» ամենին տեղիք չի տալիս աչքս խնդրին, որ մինչև արժամ աչքս զբաղեցրել է կրիտիկոսներին, որոնց անվերջ վիճաբանութիւններին արժամ անդամ ընդ միշտ վերջ է տրւում:

«Համլետի» քննադատութեան համար այս նոր ճանապարհը բացել են ամենից առաջ Կլայն Կերդեր և Կարլ Կերդեր եղբայրները, բայց Ադոլֆ Գերբերը, իւր ներկայ գրքով ամենից հեռուն է գնացել աչքս ճանապարհի վերայ: Քաջ առ քաջ հետեւելով Շեքսպիրի ողբերգութեան, նա ապացուցանում է, որ Համլետը ամեն մի վայրկեան աշխատում է հաւատարիմ մնալ իրան, որով և ջնջւում է մինչ արժամ մեր ունեցած գաղափարը թող իշխանադէմի մասին, որը իջր թէ աչքս մեծ է խօսքերով և աչքս թող գործերով: Մենք

ալժմ տեսնում ենք Համլետին իւր իս- | կան ողբերգական լինելը:
կական տեսքով, և միայն ալժմ չալտ-
նագործում է նորա վիճակի իսկա-

ն.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) ՇԻՐԻԱՆՋԱԴԵ.—«ԶՈՒՐ ՅՈՅՍԵՐ» (վէպ): Արտատպւած պատկերազարդ «Արձագանք-ից»: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոս-անցի, գինն է ր.
- 2) ԽԱԼԱԹԵԱՆ, ԳՐ.—«Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի թարգմանութեամբ» (քննադատութիւն): Արտատպւած «Արաքս» պատկերազարդ հանդիսից: Ս. Պետերբուրգ, տպարան Սկորոխոգովի, 1890 թ., գինն է 25 կոպէկ:
- 3) ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»: Մոսկւա, տպարան Մ. Բարխուդարեանցի, 1890 թ., գինն է 35 կոպէկ:
- 4) ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»: Հրատարակութիւն մի խումբ համակրողներու: Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանցի, 1890 թ., գինն է 1 ր. 50 կոպէկ:
- 5) ՀԵՂԻՆԱԿ ?.—«ԴԵՊԷՂԻՍԻՍԻՍԱՅԻՆ ԳԼՈՒԽ»: Թարգմանեց հ. Մետրոպ. վ. Ծաղիկեան, Մխիթարեան ուխտէն, վիեննա, Մխիթարեան տպ. 1890 թ., գինն է 35 սանտիմ (15 կոպ.):
- 6) ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.—«ԱՐԲԵՅՈՂ ԵՒ ՏԱՔ ՍԷՐ», պատկեր իրական կեանքից: Հրատարակութիւն Նիկող. Աբրահամեանցի, Բագու, տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1890 թ., գինն է 30 կոպէկ:
- 7) ԳԱՐԴԵԼԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.—«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ»: Հրատարակութիւն Թիֆլիսի ընկեր. հայերէն գրքերի հրատարակութեան, № 28. Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկորոխոգովի, 1890 թ., գինն է ?:
- 8) ԱՂԱՆԵԱՆՅ, ԳԻԻՏ քահ.—«ՊԱՏԻ ՕՐԱՅՈՅՅ» 1891 թ. համար, տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, գինն է 75 կոպէկ:
- 9) ԶԱՔԱՐԵԱՆ, հայր ՊՕՂՈՍ.—«Գործնական քերականութիւն դերմաներէն լեզուի, ըստ Օթթուլի, առաջին մասն»—բառագիրութիւն, վիեննա, ի վաճառք պաշտպան Ս. Աստուածածնի, 1890 թ., գինն է 3 ֆրանկ:
- 10) ՀԵՂԻՆԱԿ ?.—Թարգմ. հայր ԳՐԻԳՈՐԻՍ վ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ, Մխիթարեան ուխտէն: «Ուսումնասիրութիւնը լեհացւոց» հատաստանադրոյն: վիեննա, Մխիթ. տպար., 1890 թ., գինն է 1.25 ֆրանկ:
- 11) ՄԷՆԵՎԻՇԵԱՆ, հ. ԳԱՐԻԷԼ, կրօն. Մխիթ.—«Աղգարանութիւն աղնուական զարմին Տիւղեանցի: վիեննա, Մխիթարեան տպար. 1890 թ., գինն է 1 ֆրանկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Դրականապէս ամբողջ քաղաքը, այս րոպէին որ գրում եմ այս տողերը, զբաղւած է քաղաքալին ինքնավարութեան անդամների ընտրութեան խնդրով: Անցեալ քրօնիկում ես իմ ընթերցողներին արդէն կարճաժամ կերպով ծանօթացրի այդ ընտրութիւնների մեխանիզմի հետ: Բայց ես հարկ եմ տեսնում ասածս կրկնել, բայց մանաւանդ լրացնել:

Քաղաքալին ինքնավարութեան անդամներ թիֆլիսում 72 հոգի պէտք է լինեն: Դոցա ընտրում է քաղաքի հարկատու ժողովուրդը, որը, երեք կոպարի է բաժանւում. առաջին կոպարին պատկանում են ամենաշատ հարկ տուողները, որոնց անունները եւ անցեալ անգամ լինել էին: Երկրորդ կոպարին պատկանում են մի քանի հարիւր մարդիկ. զոքա միջակ հարկ տուողներն են. վերջապէս երրորդ կոպարին պատկանում են հաղարից անց մարդիկ, որոնք փոքր հարկ են վճարում քաղաքին: Առաջին կոպարի հարկատուները ընտրում են քաղաքալին ինքնավարութեան համար 24 հոգի ձայնաւորներ, երկրորդ կոպարինը՝ նույնպէս 24 հոգի, երրորդները՝ նմանապէս 24 հոգի: Եւ այդ ընտրութիւններն էլ կատարւում են առանձին-առանձին, մի օր նշանակւում է առաջիների համար, մի ալ օր՝ երկրորդների եւ մի երրորդ օր էլ՝ երրորդների համար: Ուրեմն ընտրութիւնները պէտք է վերջանալին երեք անգամով, եւ որովհետեւ մի ընտրութիւնից մինչ հետեւեալ ընտրութիւնը—կիրակիից կիրակի—մի շաբաթ միջոց է տրւում, ամբողջ օպերացիան պէտք է վերջանար երեք շաբաթեալ մէջ: Բայց իրողութիւնը այս է, որ նոյեմբերի 4-ին կատարւեցին առաջին կոպարի ընտրութիւնները, նոյեմբերի 11-ին եղան երկրորդ կոպարինը, մինչդեռ երրորդ կոպարի ընտրութիւնները, որ պէտք է կատարւէին նոյեմբերի 18-ին, ոչ միայն այր օրը չը վերջացան, ալ չը վերջացան նոյն իսկ չաջորդ կիրակի օրը՝ նոյեմբերի 25-ին եւ ոչ իսկ մի շաբաթ էլ անց՝ դեկտեմբերի 2-ին:

Մինչ անժամ ընտրւած են 24 հոգի առաջին կողարից, 24 հոգի երկրորդից և 10 հոգի երրորդից, անպէս որ 14 հոգի էլ պէտք է ընտրւեն:

Ստորև դնում եմ ընտրւածների անունները, նշանակելով թէ իւրաքանչիւրը որքան սպիտակ և որքան սև քւէներ է ստացել և դասաւորելով ընտրւածներին համաձայն սպիտակ քւէների թւին:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՊԱՐ

Քւէ տւողների թիւը 44.

Մեծամասնութիւն . 23

	Սպիտակ	Սև
1. Թամամչեան, Միքայէլ (Թիֆլիսի առևտրակ. բանկի կառավ.)	39	13
2. Փիթոյեան Իսահակ	38	8
3. Ծովհանեան Իսահակ	37	9
4. Փրիգոնեան Ալեքսանդր	37	9
5. Մանթաշեան Ալեքսանդր	34	12
6. Թամամչեան Գէորգ	34	12
7. Ռօտինեան Յովհաննէս	33	13
8. Ալիխանեան Կոնստանդին	33	13
9. Խալաթեան բժիշկ	33	13
10. Վէլսենհօֆ, ֆոն, Ստանիսլաւ	32	14
11. Նիկողաձէ Նիկողայ	31	15
12. Անանեան, բժիշկ	31	15
13. Սարաջև	31	15
14. Մաչաբեկի, Իւան, իշխ.	31	15
15. Ղորղանեան, Գրիգոր	31	15
16. Իւանենկօ, Ապրիլ	29	17
17. Զելոկաեւ Ալեքսանդր, իշխան	29	17
18. Տէր-Ասատուրեան Գէորգ	28	18
19. Ծուրինեան, Արտեմ	28	18
20. Միքելաձէ Վլադիմիր, իշխան	27	19
21. Յիւստաձէ, ուսուց.	27	19
22. Ալազեան Ալեքսանդր	27	19
23. Իզմայլեան Պաւլոս	26	20
24. Քարթլեկով Գէորգի	26	20

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՊԱՐ

Քւէ տւողների թիւն է 152

Մեծամասնութիւն . . 77

1. Օրբելի բժշկ	124	27
2. Նարալեան Գրիգոր, ինժեներ	124	27
3. Մատինեան Ալեքս. (Ներկայ քաղաքագլ.)	116	38
4. Նւանգուլեան Գէորգ	116	38
5. Կապուանով Վլադիմ. (պետական բանկի թիֆ. լիսի բաժնի կառավարիչ	111	41
6. Փրիգոնեան Գրիգոր	107	45
7. Կարապետեանց Նիկիտա, ինժեներ	106	46
8. Գլաւացկի, Պլատոն	102	50
9. Մալինին, բժշկ	99	53
10. Բաբեան Նազոր, բժշկ	97	55
11. Դորդանեան Դաւիթ	96	56
12. Դաւթեան Նազոր	95	57
13. Յովհաննիսեան, Աբգար	95	57
14. Աղելխանեան (Թիֆլ. փոխար. վարկի ընկ. կառավարիչ)	96	58
15. Շահբուղաղեան (Թիֆ. առևտ. բանկի ղրբեկ.	93	59
16. Վերմիշեան Նիկ., բժշկ	93	59
17. Վերմիշեան Քրիստափոր	93	59
18. Զուբալով Նիկիտա (հայտ. դատ.)	93	59
19. Շահարոնեանց Միքայէլ, բժշկ	92	60
20. Մեղեղլեւ Նալով	92	60
21. Փրիգոնեան Նիկողայոս	91	61
22. Դորդանեան Իւան	89	63
23. Անանեան Ալեքսանդր	86	66
24. Ստասկովսկի, Բուկալա	82	70

ԵՐՐՈՐԳ ԿՈՊԱՐ

Չալն տուղների թիւը 578

Մեծամասնութիւն . . 290

Ընտրւած են առ աւժմ միայն 10 հետեւեալ անձերը՝

1. Մաչարելի, Միխայիլ, իշխան	380	198
2. Կարաբանսկի Կոնստ.	363	215
3. Զօրջաձէ, Զախար, իշխան	352	226
4. Մաչարելի, իշխ. Վ.	325	253
5. Սունդուկեանց, Գաբրիէլ	310	263
6. Կալթմազեան, Նիկ.	304	274
7. Շահաղիդեան, Ալ.	302	278
8. Անդրոնիկով, իշխ. Նիկ.	296	282

9. Կանգոտրալեան, Վասիլ	296	282
10. Քարտուկով, Գեորգի	292	286

Այս երրորդ կարգի ընտրութիւնները, որ դեռ չեն էլ վերջացել, տեղիք աւին աշնայի տեսարանների և տղմունքների, որ ցաւով տեսնւած չէր, Ընտրողները բաժանւած էին կուսակցութիւններին ևս հետաքրքրուցի իմանալ թէ արդեօք ինչ պաղտութիւններ կան ալի իրար դէմ կատաղի կերպով կուտղ կուսակցութիւնների հիմքում, և գտաւ միայն մի բան, որը հետեւեալն է. քաղաքային ներկայ վարչութիւնը, աշխնքն զխաւորապէս քաղաքագլուխը իւր օգնականով, նոր դումայից իրանց պաշտօններում վերընտրուելու համար, իբր թէ ամեն ջանք են դրած դնում աղիւ ընտրող ժողովուրդի վերաջ, որ վերջինս ձախաւոր ընտրի միմիայն աշնայիներին, որոնց վերաջ վարչութիւնը վստահութիւն ունի՝ թէ նոքա քաղաքագլխի և նորա օգնականի պաշտօնում ալժմեայ քաղաքագլխին և սորա օգնականին կ'ընտրեն, Որպէս տեսնում էք՝ մի բնական ցանկութիւն. բայց բոլոր խնդիրը նորանումն է, որ ալի իրանց գուցէ բնական ցանկութեանը հասնելու համար, նոքա իբր թէ դիմում են աշնայի միջոցների, որոնք մատչելի չեն ուրիշներին, ալ մատչելի են միմիայն նրանց, որոնք ալս բոլորին իշխանութիւն ունին իրանց ձեռքերում: Ինչ միջոցներ են դոքա արդեօք: Ահա ինչ: Երրորդ կարգի ընտրողները ամենամեծ մասամբ մանր վաճառականներ են, արհեստաւորներ, մասլաճառներ են, մրդալաճառներ են, զուխանչիներ, որպէս նաև աշնայի տնատէրեր, որոնք հալիւ իրանց քաղաքային տնահարկը կարողանում են վճարել: Միւս կողմից՝ դոքա մեծ մասամբ ալն մարդիկ են, որոնց վերաջ մեծ աղիւցութիւն ունի քաղաքային վարչութիւնը իւր ազնւանքով, որոնք են բաղարի վերականգններ և քաղաքի հարկահաններ: Գլխաւոր մի անկարող տնատէր ուղում է խնդրել քաղաքային վարչութեան, որ նորա հարկը բաշխի կամ իջեցնի: Քաղաքային վարչութիւնը ալի դէպքում ում պէտք է դիմէ խնդրատուի կարողութեան մասին տեղեկութիւն ստանալու համար?—Նա դիմում է քաղաքի հարկահան ալն ազնւորին, որը անձամբ ճանաչում է խնդրատուին: Եթէ ալի ազնւոր կը վկայէ որ իրօք խնդրատուն խեղճ է՝ քաղաքային վարչութիւնն էլ կը չարգէ խնդրատուի խնդիրքը, թէ ոչ՝ չի չարգիւ: Այժմ երևակայէք, որ ներկայ քաղաքագլուխը իւր օգնականով և վարչութեան երկու միւս անդամներով, ուղեւալով վերընտրուել իրանց տաշտօններում, քաղաքային վարչութեան բոլոր ազնւանքի միջոցով կամենան ձնչում դրած ազնւանքից կախումն ունեցող բոլոր մարդկանց վերաջ, թեւադրելով սրանց, որ սոքա ընտրեն ալս ու ալն ինչ մարդկանց որպէս ապագայ դումայի անդամներ: Բնական է, որ ալի կարող են անել նոքա շատ աւելի մեծ հեշտութեամբ, քան նոքա, որոնք կը կամենալին ուրիշ մարդկանց ձախաւոր ընտրել:

Այժմ, ինչ հիմք կար կառկածելու թէ ներկայ քաղաքային վարչութիւնը

ղիմել է մի ալդպիսի միջոցի իւր թեկնածուներին ձաւնաւոր ընտրելու համար, ուրեմն ինչ հիմք կար ներկալ վարչութեան դէմ նույնմբերի 18-ի ընտրութիւնների ժողովում ալն անհաճու խօսքերը արտասանելու և բողոքները անելու, որոնք պատճառ եղան նիստի ընդհատման և ընտրութիւնների լետաձգման:

Ահա ինչ հանգամանքը հիմք ծառայեց ալդպիսի կասկածանքներին: Որպէս ասացի, երրորդ կարգի ընտրողները մի մեծ մասով՝ քաղաքային վարչութիւնից ալսպէս կամ ալնպէս կախումն ունեցող մարդիկ են: Բնական է ալդ պատճառով, որ նույնմբերի 18-ի մեծամասնութիւնը առաջարկել էր ընտրել ալն 24 մարդկանց, որոնք ցանկալի են ներկալ քաղաքային վարչութեան: Բալց ներկալ վարչութեան հակառակորդներն էլ առաջարկել էին իրանց մարդկանց, ալնպէս որ բոլոր առաջարկածների թիւը 120-ից անց էր: Դէ ալժամ երեակալեցէք, որ երրորդ կարգի ընտրողները մեծամասնաբար ալն գրագէտ է: Եթէ դիցուք 120 տուփ առանց որ ոչ կարդի դարսւած լինէին մէկը միւսի կողքին, ինչ հասկանալ անգրագէտ ընտրողը թէ ալս ինչ տուփի մէջ, որի վերալ դիցուք գրւած է իրաւկոսով՝ սպիտակ քար պէտք է գցի թէ սև: Բալց եթէ մեծամասնութիւնը առաջարկել էր 24 որոշ մարդկանց և ալդ բոլոր 24 հողու տուփերը մէկը միւս կողքին, ալն էլ սկզբում շարւած լինեն, իսկ հակառակորդների առաջարկածները թուով դիցուք 100 տուփ՝ ալն 24-ից չետոլ դարսւած լինէին, ալն ժամանակ, գործը չաջողցնելու համար, վարչութիւնը կարող էր ալսպիսի մի բան անել. իւր կուսակից բոլոր ժողովականներին կարող էր ասել՝ պարոններ, երբ կ'սկսւի քաւարկութիւնը, մօտեցէք տուփերին և, նոլն իսկ առանց իմանալու թէ ում տուփերն են, առաջին բոլոր 24 տուփերի մէջ սպիտակ քաւ տէք, իսկ մնացած բոլոր տուփերում սև քաւ գցեցէք: Եւ որովհետև ալդ առաջին 24 տուփերը վարչութեան թեկնածուների տուփերն են, ուրեմն նոլն իսկ քօռ-քօռ՝ վարչութեան հաճելի բոլոր մարդիկ ընտրւած կը լինէին: Եւ իրօք, երբ հարկաւոր եղաւ տուփերը դարսել, քաղաքալլուխը կարգադրեց, որ նոքա դարսեն ալն կարգով, որքան որ առաջարկւաները ձալն են ստացել, որ ասել է թէ սկզբում դարսեն վարչութեան կանգիդատները տուփերը և չետոլ ուրիշներինը:

Տեսնելով ալդ քանի մէջ մի ճարպիկ մանուր վարչութեան անդամների օգտին, հակառակորդները խողքեցին, պահանջելով, որ տուփերը դարսեն կամ առաջարկւած մարդկանց աղղանունների ալս-բենական կարգով, կամ վիճակահանութեամբ: Ալսպիսով հակառակորդները չոլս ունէին, որ անգրագէտ ընտրողները կը չփոթեն և, խառնի խառն՝ դարսած 120 տուփերի մէջ, չեն իմանալ, թէ որի տուփում սպիտակ քաւ պէտք է գցեն, որի տուփում՝ սևը:

Քաղաքալլուխը չամառեց և չուղեց կատարել բողոքողների առաջարկը և ալդ չամառութիւնիցն է, որ գործը ստացաւ բարդ կերպարանք, որով՝

հետև քաղաքագլխի ցանկութիւնը՝ անպատճառ տուփերը ասածին համեմատ դարսել՝ կարծես արդարացրեց հակառակորդների կասկածը թէ քաղաքացին վարչութիւնը երրորդ կարգի ձախաւորների ընտրութիւնը սարքովի է կամեցել կատարել տալ, աչսինքն այն ձևով, ինչպէս ես վերը նկարագրեցի:

Մտնել աւելի մեծ մանրամասնութիւնների մէջ այդ առիթով համարում եմ ես հետաքրքրութիւնից զուրս մի բան: Յիշատակելու արժանի է թերևս միայն այս, որ եթէ սկզբում խնդիրը ալ և ալ պարագլուխների մրցման մէջ էր հաջ մեծամասնութեան սահմաններում, երրորդ կարգի թերի ընտրութիւններով մրցումը իւր սկզբնական բնաւորութիւնը կորցրեց՝ դառնալով մի մրցում հաջ մեծամասնութեան և վրացի փոքրամասնութեան մէջ, փոքրամասնութիւն, սակայն, որը իւր աւելի հաւաք ուժերով կարողացաւ իւր շարքերից աւելի մարդիկ առաջացնել, քան երկպառակտած մեծամասնութիւնը: Պէտք է ցաւել, որ խնդիրը ստացաւ ազգային բնաւորութիւն, քանի որ քաղաքացին գործերում տարբերի խտրութիւնները բոլորովին անտեղի են, և հաջ հասկացող ու շիտակ մարդը նոյնքան պէտք է պաշտպանւի վրացուց, որքան վրացին՝ հայից:

Զմեռալ զեղոնը իւր հետ բերում է կոնցերտներ, ներկայացումներ և պերերեկութիւններ, զլիաւորապէս ալ և ալ ընկերութիւնների օգտին: Պարոն Ամիրջանեանի կոնցերտը ապա և օր. Գենջեանի կոնցերտը և լիտոյ ճաւ իրան դը Ռուբինի անւանող տիկնոջ կոնցերտը — ահա առաջիմ համադումարը նոյեմբերին տրւած կոնցերտների, որոնցից դեռ ոչ մինը իւր վերալ լարւած ուշադրութիւն չը դրաւեց: Աւելի հետաքրքրական էր հայոց թատերասէրների ներկայացումը, մասնակցութեամբ զլիաւորապէս տ. տ. Քալանթարեանի, Աւիթանդիլեանի և պոլ. Մանգինեանի, Ալահվերդեանի և ուրիշների: Ես այս ներկայացման մասին մի առանձին բան ասելու չունիմ. բայց որպէս չաջողակ թատերասէրների ներկայացում, ես կ'ուզեմ մի անգամ անցեալ տարի արդէն չախնած միտքը նորից ալստեղ կրկնել: Անցեալ տարի, նոյն ալդ խմբի մի ներկայացման առիթով ես ցախեցի, որ թատերասէրների ներկայացումները իմ աչքում չունին պատահական երևոյթի բնաւորութիւնը, ալ, որ հէնց թատերասէր խմբերի զարգանալովն է, որ մենք ունենալու ենք այն, ինչ սովորաբար անւանում են հալոց թատրոն: Ես գտնում եմ, որ բուն դերասաններից բազկացած մի խումբ շան չունի մեզանում երկարատև գոյութիւն ունենալու և ես կարծում եմ, որ օրինակ, ի զուր է պ. Տէր-Պետրոսեանը (Օրդուրաթեան) դիմում լրագրի միջոցով հաջ մօտ ու հեռու հասարակութիւններին, խորհրդելով որ բնական տաղանդ զգացող օրիորդներ ու պարոնները գան ու խմբեն իւր շուրջը մշտական խումբ կազմելու համար:

Ամեն ինչ, որ չարատեսութիւն պէտք է ունենալ, պէտք է նաև օրդանապէս կապուած լինի կեանքի հետ: Նա ես գտնում եմ, որ սիրողների ներկայացումները մեզանում ոչ թէ կապրիլի ծնունդ են, այլ ծնունդ են մեր կեանքի պահանջներին Գուցէ, ալո՛, ժամանակով հաշտարակութիւնը պէտք կ'ունենալ աչսպէս ասած՝ փեշաքաւոր դերասանների. բայց, ամեն բան կշռած, ես վերջ ի վերջոյ դալիս եմ աչս եզրակացութեան, որ փեշաքաւոր դերասանների մի չարատես խումբ մեզանում ղեռ ես չանս չունի գոյութիւն ունենալու: Սիրողների ներկայացումների մէջ, ընդհակառակը, ես նշմարում եմ իսկ և իսկ այն, ինչին որ մենք առաջիմ պէտք ունինք, միայն դոքա աւելի զարգանան և աւելի չաճախ կրկնեն: Թիֆլիսը աչ կողմից համարձակ կարող է առաջնակութիւն ունենալ մեր ընդմիջ միւս քաղաքների առաջ, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ աչգտեղ կան շատ աչնպիսի նպատաւոր հանգամանքներ, որոնց մէջ կարող է բնատուր սաղանդը սնել և արեւստի կատարելութեան մօտե՛նալ, նաև առանց աչ արեւստը իւր մշտական փեշակը դարձնելու:

Թատերասէր խմբերը, ըստ իս, ներկայումս հալկական թատրոնի խնդրում մի պատմական դեր են կատարում: Աչ խմբերի շնորհիւն է, որ հաշտարակութիւնը ամենաբնական ճանապարհով ծանօթանալու է թատրոնի հետ և սիրելու է թատրոնական գործը: Աչ խմբերի շնորհիւն է միայն, ըստ իս, որ հաշտարակութիւնը թատրոնական գործը սկսելու է իւրը համարել և, իբր իւր ջանքերի ծնունդ՝ սկսելու է փաշփաշել նորա գաղափարը: Նա կ'աւելացնեմ նաև, որ թատերասէրների ձեռքով պահպանող թատրոնով աւելի, քան դերասանական ուժերով պահպանածը՝ կը տալ գործին ժողովրդական բնաւորութիւն, առանց որի ոչ մի հասարակական հիմնարկութիւն տևողականութիւն ունենալ կարող է: Թատրոնն էլ հէնց հասարակական հիմնարկութիւններից մէկն է:

ԼՈՒՍԻՆԻ

P. S. Նոր հաղորդում է մեղդեկտ. 9-ին կատարւած քաղաքալին լրացուցիչ ընտրութիւնների հետևանքը: Ընտրւած են համեմատական մեծամասնութեամբ, մասնակցութեամբ 452 ընտրող անձերի:

11 Վասիլեւ, Պ.	264	ուպիտակ քէ
12 Բոլղարսկի, Վ.	256	»
12 Վեցել, Ֆ.	256	»
14 Դոլինսկի, Ի.	255	»
15 Պաւլենով, Իշխ. Դ.	253	»
16 Բուղղանեան, Ի.	252	»
17 Բարատով, Իշխ. Դ.	242	»
18 Բաքրաձէ, Ա.	237	»

19 Սարաջև, Վ.	237	»
20 Սարաջև, Ա.	237	»
21 Պաշկեւիչ, Ա.	236	»
22 Յիցիանով, Գ.	227	»
23 Արջևանիձէ, Ն.	226	»
24 Մամաջեւ, Լ.	225	»

Քաղաքային նոր դումայի համար ընտրած 72 հոգուց 38 հոգի (52.7%) հայեր են, 22 հոգի (30.5%) վրացիներ են, 11 հոգի (15.2%) ռուսներ են, 1 հոգի գերմանացի:

Պարապմունքների համեմատ 72 հոգուց հաշւել են որ՝

Վաճառականներ և կապալառուներ են՝ 8 հոգի, բժիշկներ՝ 8 հոգի, քանկիրներ ու բանկի ծառայողներ՝ 8 հոգի, եկամուտով ապրողներ՝ 8 հոգի, ինժեներներ՝ 7, օֆիցերներ՝ 6, տէրուական ծառայողներ՝ 5, զործարանատէրեր՝ 5, գրողներ՝ 4, ուսուցիչներ՝ 3, դատաւորներ կամ նախկին դատաւորներ՝ 3, զիւղատնտեսներ և անտառագէտներ՝ 3, փաստաւրաններ՝ 2 հոգի:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

ՏԻԳՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑԻ

II

Անցեալ նամակումս ես խօսեցի Ալեքսանդր II-ի ընթորմների մասին, բայց ոչինչ չ'ասեցի թէ ինչպէս էր վերաբերում այդ ընթորմներին այն ժամանակեայ ռուս հասարակութիւնը:

Ճիշտ է, այդ հասարակութիւնը-իբրեւ նոր, անզարգացած, քաղաքական աւանդութիւններից-տրադիցիաներից զուրկ հասարակութիւն՝ շատ փոփոխական և դիւրաթեք է, նորա մեծամասնութիւնը չ'ունի քաղաքական դաւանանք և շատ ենթարկւում է զօրեղ ազդեցութիւնների, ուրեմն և մեծ ընդդիմադրութիւն չէր կարող ցոյց տալ Կայսրի նորամուծութիւններին. բայց այդ ընթորմները հասարակութեան միջոցով, նորա օժանդակութեամբ պէտք է իրազօրծւէին. եթէ հասարակութիւնը անընդունակ լինէր ըմբռնելու այդ ընթորմների շարժառիթ նոր սկզբունքները, եթէ նա չը տար արժանաւոր գործիչներ այդ վսեմ գաղափարները կեանքի մէջ մտցնելու համար, այն ժամանակ կայսրի բարի ցանկութիւնը կը մնար «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Ի՞նչպէս կարող էր վերաբերւել այդ ընթորմներին եւրոպական լուսաւոր գաղափարներով տոգորւած ռուս ինտելլիգենցիան, որ այնքան ժամանակ սպասում էր փառաւոր ապագայի այդ գեղեցիկ արշալոյսին, որ ինքը մինչև այդ ժամանակ՝ որքան հանգամանքները ներում էին՝ աշխատում էր փարատել զիշերւան թանձր խաւարը և աւետում էր արեւազալը: Ինտելլիգենցիայի մեծամասնութիւնը՝ աղատամիտները ցնծում էին. վաթսուս թւականների սկիզբը նրանց համար տօն էր, նրանց երազածը կատարւում էր: Գո՛չ էին նոյնպէս

և արմատականները, թէև նրանք ազատամիտների ցնծութիւնը միամիտ, չափազանց էին համարում. արմատականների կարծիքով այդ ընթերցանքը լիակատար չէին, սլաքունակում էին հակասութիւններ, որոնք՝ նրանց ասելով՝ կարող էին չեղփայտել ընթերցանքի լաւ կողմերը, կարող էին ապագայ քայքայման սերմեր դառնալ: Ուրախ էր նոյնպէս և Ռուսաստանում նոր զարգացող երրորդ դասակարգը. ընթերցանքը մօցնում էին Ռուսաստանը արեւմտեան եւրոպական երկիրների շարքը, պատւաստում էին Ռուսաստանին եւրոպական կուլտուրան. հին, ճորտական կազմակերպութիւնը արգելք էր կապիտալիստական արդիւնազորութեան համար:

Բայց շատ շատերը տփզոհ էին կեանքի այդ նոր հոսանքից: ճորտատիրութեան մէջ ծնւած ու կրթւած կալաճատէրերն՝ մեծամասնութիւնը շուտով չէր կարող հրաժարւել իւր սովորութիւններից: Դրանց մէջ կային ճորտատիրական սկզբունքներով խմբաճանկեղծ պահպանողականներ, որոնց կարծիքով ռուս ժողովուրդը անպատրաստ էր նոր ընթերցանքի համար, չէր կարող ապրել առանց կալաճատէրերի հովանաւորութեան ու խնամակալութեան. նոքա զոռում էին, որ, ընթերցանքը մօցնելուց յետոյ, սանձարձակ ժողովուրդը, որ նրանց կարծիքով մի վայրենի ամբոխ էր, տալիս ու վրայ կ'անի ամեն բան, Ռուսաստանում կը սկսւի բաբելոնական խառնակութիւն: Պատմութեան տւած խրատը նրանց համար անօգուտ էր անցել: Կարծես նրանք բոլորովին մոռացել էին Սեւաստոպոլի պատերազմը (1853—55), որ, չը նայելով ռուս զօրքի կատաղի քաջութեանը՝ վերջացաւ ռուսների համար ցաւալի կերպով, որ կայծակի պէս ցնցեց ռուս հասարակութիւնը, բաց արեց բոլոր առողջամիտ ռուսների աչքերը ու ցոյց տւեց նրանց թէ որքան իրանք յետ են ընկել Ներսիսից, ապացուցեց նրանց որ ազգերի զոյութեան կռում քաղաքակրթութիւնը և լուսաւորութիւնը, կուլտուրան ու ցիւլիլիզացիան նոյնպիսի զէնքեր են, ինչպէս կենդանական աշխարհում ֆիզիքական ոյժը, ոտների արագութիւնը և այլն: Անկեղծ պահպանողականները այդ անընդունակ էին հասկանալու, իսկ մեծամասնութիւնը ազգի մասին սկի չէր էլ մտածում՝ նա մտածում էր իւր շահերի մասին: Ի՞նչպէս, նա էլ այսուհետեւ չէր կարողանալու հայհոյել, ծեծել, առնել-ծախել այդ Սենկա — Վանկաներին, այդ

Դունկա-Մատրեօնաներին, որոնց Աստուած՝ նորա կարծիքով՝ հենց նորա քմահաճութիւնները և կամքը կատարելու համար էր ստեղծել, սկսած անմեղ կապրիզներից մինչև վավաշոտ կրքերը: Ինչպէս, այդ ճորտերը, այդ խօլօքները, որոնց նա աւելի ստոր, անբան անասունի հաւասար ջինս էր համարում, պէտք է այսուհետև իրան հաւասար մարդիկ համարւեն, պէտք է իւր եղբայրները կոչւեն և՛ որ ամենասարսափելին է՝ պէտք է իւր հետ նստեն զեմսկից ժողովներում, իրան դստեն իբրև երդեալ դասուորներ. և աշխարհը չի՝ կործանւի...

Բայց ինչ կարող էին անել պահպանողականները Վայսեր կամքի դէմ. նրանք ուրախ էին որ կարողացել էին զոնէ մի քանի կէտեր մոցնել նոր օրէնսդրութեան մէջ, որոնք յարմար դէպքում կարող էին զարգանալ, փոփոխել օրէնսդրութեան ուղղութիւնը: Վաթսունական թւականների սկզբում կառավարութիւնը՝ վստահանալով ռուս ժողովրդի առողջ դատողութեան, նորա բարոյական ոյժի, նորա հարուստ ընդունակութիւնների վերայ՝ հրաւիրեց նրան մասնակցելու տեղային վարչութեանը և դատավարութեանը, տւեց նրան տեղային ինքնավարութիւն և եւրոպական դատաստան երդւեալ դատաւորներով, ընտրողական հաշտարար դատաւորներով: Ռուս ժողովուրդը արդարացրեց՝ կառավարութեան վստահութիւնը: Մի ակնթարթում՝ կարծես գետնի տակից՝ դուրս եկան հազարաւոր աղնիւ, լուսաւորւած, անշահասէր գործիչներ: Ո՛ւր էին դրանք նախարեֆորմեան կաշառակեր միրզաների, կամայական աստիճանաւորների ժամանակ: Միամիտ հարց: Ո՛ւր են գնում ծիծեռնակները ձմեռը, ո՛ւր են թագնւում հրաշալի ծաղիկները, երբ ձիւնն ու սառուցը շղթայում են երկրի երեսը, ո՛ւր են անհետանում սիրուն թիթեռները. ո՛րտեղից են յայտնւում նրանք ողջունելու բնութեան յարութիւնը երբ որ սառնամանիքը տեղիք է տալիս քաղցրաշունչ զարունքին...

Ռուսաստանը, կարծես մոզական դաւազանի շարժումից, բոլորովին կերպարանափոխւեց. կատարւեց բարոյական յեղափոխութիւն: Առանց ողւորութեան չի կարելի կարդալ այդ շրջանին վերաբերեալ յիշողութիւնները, չի կարելի չը յափշտակել այդ մեծ պատմական րոպէով:

Նոր դատաստանը գրաւեց ժողովրդի վստահութիւնը դէպի դատարանը. սովորեցրեց նորան զիմեւ (հաշտարար) դատաւորին հաստատ յոյսով որ նա անաչառ և արդար կը վճռի գործը: Վաշտակերութիւնը համարեա վերացաւ: Նոր դատաստանը մտցրեց ռուս ժողովրդի մէջ օրինականութեան զգացմունքը (ЧУВСТВО ЗАКОННОСТИ), իրաւական սկզբունքը (ПРАВОВОЕ НАЧАЛО), որ յատուկ է եւրոպական հասարակութիւններին և որից դժբաղդաբար զուրկ է կամայական, բաշիբուզուկ Ասիան: Նոր դատաստանի քսանհինգամեակը լրանալու առիթով անցեալ տարի կատարւած հանդէսներն ու արտասանւած ճառերը պարզ ցոյց տւեցին, թէ որքան խորը արմատ է գցել նա ռուս ժողովրդի ու հասարակութեան գիտակցութեան ու սրտի մէջ: Այն բաղմաթիւ խնդիրները, որ, ընտրողական հաշտարար դատաւորների խնտխուտը ոչնչացնելուց յետոյ, ուղարկում էին քաղաքային խորհուրդները և զեմսկիյ ժողովները արդարադատութեան մինիստրին խնդրելով, որ իրանց էլ տրւի ընտրողական հաշտարար դատաւորներ ունենալու արտօնութիւնը, ինչպէս այդ տրւած էր մայրաքաղաքներին ու Սզեսային և կարող է տրւել մի քանի մեծ քաղաքների՝ արդարադատութեան մինիստրի տնօրինութեամբ, — այդ խնդիրները մի տեսակ պատուաւոր վկայականներ էին գործիչների և ամբողջ ինստիտուտի համար:

Անցնենք զեմսովօին: Անհնար է կարճ նամակում յիշատակել այդ հաստատութեան բոլոր արածները: Դորա համար հարկւեւոր են ամբողջ զրբեր, երկար ուսումնասիրութիւն: Յանկացողները կարող են կարդալ Абрамовъ-ի «Что сделано земство» գիրքը, որ դեռ շատ քիչ է զեմսովօյի բոլոր գործունէութիւնը գնահատելու համար: Զասել ոչինչ նոյնպէս չի կարելի: Բաւականանանք հարեանցի ակնարկով:

Իմանալու համար թէ ինչ է արել զեմսովօն, պէտք է զեմսկիյ նահանգների այգիմեան դրութիւնը համեմատել մի կողմից այն դրութեան հետ, որի մէջ նրանք գտնւում էին րեֆորմից առաջ և միւս կողմից տեղային ինքնավարութիւնից զուրկ թէկուզ սահմանակից նահանգների այգիմեան դրութեան հետ (զեմսովօից զուրկ են Ռուսաստանի ոչ միայն Եւրոպայից դուրս գտնւող նահանգները, այլ և եւրոպական Ռուսաստանի շատ նահանգներ. միայն 34 նահանգ ու-

նին զեմսովօ): Աէաք է աչքի առաջ ունենալ և այն, որ զեմսովօն ունի իւր իրաւասութեան շրջանը, որից դուրս նա ոչինչ չի կարող անել:

Զեմսովօյի գործունէութիւնը կարելի է չորս ճիւղի բաժանել՝ ժողովրդական կրթութիւն, ժողովրդական առողջապահութիւն, ժողովրդի տնտեսական-վիճակագրական ուսումնասիրութիւն և նորա տնտեսական դրութեան բարեօքումն: Գործունէութեան մնացեալ կողմերը վերաբերում են ժամանակաւոր կամ մասնաւոր թէև նոյնպէս անհրաժեշտ կարիքներին:

Ինչ է արել զեմսովօն ժողովրդի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու համար: Քող խօսեն թւանշանները: Մոսկուայի նահանգում զեմսկից հիմնարկութիւնները մօցնելու ժամանակ կար 270 ուսումնարան 9,411 աշակերտով, 1889 թւին Մոսկուայի նահանգն ունէր 713 գիւղական դպրոցներ 43,727 աշակերտով, և ընդամենը 769 ուսումնարան 48,889 աշակերտով: Մինչև 1870 թիւը բոլոր զեմսովօները ծախսում էին ժողովրդի կրթութեան վերայ 1 միլիոնից պակաս, 1874-ին — 2,952,226 ռ., 1879-ին — 4,595,666 ռ., 1885-ին 6,887,000 ռ. (ամբողջ բիւջէի 16⁰/₀-ը): Համեմատենք զեմսովօների գործունէութիւնը Պետերբուրգի քաղաքային խորհրդարանի գործունէութեան հետ, որ համարում է օրինակելի քաղաքային խորհրդարան՝ մանաւանդ այդ կողմից: Պետերբուրգի քաղաքային խորհրդարանը, ընդունելով ներքին միւնիստրութիւնից (քաղաքային ինքնավարութիւնը մօցւել է 1870 թւին) ընդամենը 16 տարրական ուսումնարան աշակերտների աննշան քանակութեամբ, 1887 թւին ունէր 230 դպրոց 11 հազար աշակերտներով: Այժմ այդ մայրաքաղաքի օրինակելի խորհրդարանի հետ համեմատենք զեմսկից ժողովները, որոնցից շատերը շատ հեռու են մայրաքաղաքների քաղաքակրթող ազդեցութիւնից: 2ը մոռանանք նիւթական միջոցների տարբերութիւնը: Պետերբուրգի բիւջէն (1887 թւին) միջին թւով 9 րուբլի էր մի բնակչի վերայ, իսկ զեմսովօներում միջին թւով 70 կ. մի բնակչի վերայ: Պետերբուրգում մի քաղաքային դպրոցին ընկնում էր 4,000 բնակիչ և մի աշակերտին 80 բնակիչ. զեմսկից զաւառների համարեա 2/3 մասը 1887 թւին համեմատաբար աւելի ուսումնարաններ ունէին քան Պետերբուրգի քաղաքային խորհրդարանը:

և զեմակից զաւառների $\frac{9}{10}$ մասում ուսումնարաններում համեմատաբար աւելի աշակերտներ կային քան Պետերբուրգի քաղաքային ուսումնարաններում ¹⁾։ — Ժողովրդի կրթութեան համար, բացի ուսումնարանների ու աշակերտների թւից, մեծ նշանակութիւն ունի և ուսուցիչների զարգացման աստիճանը, առաջւայ ազէտ, թերուս ուսուցիչների տեղ գիւղացիները զեմավոյօր շնորհիւ այժմ ունեն մասնագիտական-մանկավարժական և միջին կամ բարձրագոյն ուսում ստացած ուսուցիչներ։ Բայց ուսումնարանը մենակ բաւական չէ ժողովրդի մասսայի մէջ գրագիտութիւն ու լուսաւորութեան ուրիշ բարիքները տարածելու, մանաւանդ արմատացնելու համար։ Գիւղացի երեխան, դուրս գալով ուսումնարանից ու սկսելով պարապել երկրագործութեամբ (հէնց այդ տեսակների կրթւած լինելը ամենամեծ նշանակութիւնն ունի մի որ և է ազգի համար), կարող է մոռանալ ուսումնարանում ձեռք բերածը, եթէ ուսումնարանից դուրս գալուց յետոյ դրքեր չը կարդայ, չը շարունակի կրթւել։ Սիմբիրսկի գաւառի ուսուցչական խորհուրդը փորձ է արել որոշելու թէ որքան հաստատ է արմատանում զեմակից ուսումնարանների տւած գիտութեան պաշարը գիւղացիների մէջ։ Խորհուրդը այդ նպատակով հրաւիրել է գաւառի զեմակից ուսումնարաններում աւարտած բոլոր հասակաւոր գիւղացիներին և քննել է նրանց։ Հրաւիրւածներից (չը հաշւելով զինուորական ծառայութեան ու ուրիշ պատճառներով բացաւորներին) չեն եկել քննւելու $\frac{1}{3}$ մասը։ Մնացած $\frac{2}{3}$ մասի 1,676 հոգու քննութիւնը ցոյց է տւել հետեւեալը։ Արօնից բոլոր քննւողների $31,5\frac{0}{10}$ -ը պատասխանել են գերագանց, $38,5\frac{0}{10}$ -ը — շատ լաւ, $26\frac{0}{10}$ — բաւարար և $4\frac{0}{10}$ — միջակ. նոր կտակարանից աւելի լաւ են պատասխանել քան հին կտակարանից։ Ալաոներէնից ու ռուսաց լեզուից. — $29\frac{0}{10}$ — գերագանց, $36\frac{0}{10}$ — շատ լաւ, $32\frac{0}{10}$ — բաւարար և $3\frac{0}{10}$ միջակ։ Թւաբանութիւնից ու գրելուց աւելի թոյլ են եղել։ Հաւաքւած տեղեկութիւններից յայտնւել է, որ այդ քննւող 1,676 հոգուց ուսումնարանից դուրս գալուց յետոյ գիրք ամենեւին չեն կարդացել կամ քիչ են կարդացել $3\frac{1}{10}$ -ը, բացառապէս կրօնական

¹⁾ Абрамовъ. Очерки современнаго земства. Русская мысль. 1889 г., № 3.

բովանդակութեամբ գրքեր են կարդացել 28⁰/₀-ը, համարեա բացառապէս պատմական և մանաւանդ պատերազմական գրքեր են կարդացել 1,5⁰/₀-ը, միայն հէքիաթներ—1⁰/₀-ը, զանազան բովանդակութեան գրքեր են կարդացել—35⁰/₀-ը: Քննողներին 92,5⁰/₀ պարապում են երկրագործութեամբ և զիւղատնտեսութեամբ, միայն 3,7⁰/₀-ն է գրագիր, գործակատար դարձել, մնացածը շարունակել են իրանց ուսումը միջին կամ բարձրագոյն ուսումնարաններում: Ուրեմն զեմակից ուսումնարանը չի հնարացնում զիւղացուն հողին:

Զեմսովօն, աչքի առաջ ունենալով այդ բոլորը, աշխատում է շարունակել կրթել զիւղացի սիրան ու միտքը ուսումնարանից զուրս էլ: Զեմսովօնները շատ տեղեր բաց են անում իրիկնապահի կամ կրկնողական դասեր, կիրակնօրեայ ուսումնարաններ հասակաւորների համար, հիմնում են իրանց ուսումնարաններում գրադարաններ, որտեղից գրքեր տրուում են կարդալու զիւղացիներին և գրքերի պահեստներ զիւղացիների մէջ օգտակար գրքեր տարածելու համար, սարքում են ուսումնարաններում կամ ընթերցարաններում զիւղացիների և աշակերտների համար ժողովրդական դասախօսութիւններ (ընթերցանութիւններ) պատկերներով (ТѢСНОВАЯ КАРТИНЫ) և այլն:

Բժշկական-առողջապահական գործունէութիւնը: Իւր գոյութեան ընթացքում զեմսովօն ժողովրդի առողջութեան վերայ ծախսել է այդ նպատակով 9 միլլիօն ռուբլի, այսինքն իրանց ամբողջ բիւջէի 21⁰/₀-ը: Բժշկական դեպարտամենտի տեղեկութիւնների համաձայն 1887 թւին բժշկական օգնութեան գործը զեմակից և զեմսովօնից զուրկ նահանգներում հետեւեալ դրութեան մէջ է եղել.

զեմակից նահանգներում	զեմսովօնից զուրկ նահանգներում
1 հիւանդանոց 34,000 բնակչի վերայ	40,000 բնակչի
1 մահճակալ 1,200 » »	1,900 »
10,000 բնակչից	

դիմել են բժշկական օգնութեան 2,259 հոգի	729 հոգի
խնամել են հիւանդանոցներում 104 »	52 »

Մոսկւայի նահանգում զեմսովօն մոցնելու ժամանակ եղել է 12 քաղաքային հիւանդանոց և միայն 3 զիւղական բուժարան 45 մահճակալով, իսկ այժմ կայ 54 զեմակից հիւանդանոց, ուր տարին

խնամում են մօտ 10,000 հիւանդներ և դիմում են բժշկական օգնութեան 300,000-ից աւելի մարդ:

Մոսկւայի համալսարանի առողջապահութեան յայտնի պրօֆեսսոր Էրիսման մեծ գովասանքով է խօսում զեմսովօի առողջապահական-բժշկական գործունէութեան մասին:

Պէտք է յիշել նոյնպէս և զեմսկիյ բժշկական ժողովների մասին: Թէ ինչ արել է զեմսովօն ժողովրդի տնտեսական դրութեան ուսումնասիրութեան համար,—համար, բաց շատ պերճախօս վկայ են հարիւրից աւելի «զեմսկիյ վիճակագրական ժողովածուները», որոնք արդիւնք են զեմսովօների վիճակագրական բիւրօների բարեխիղճ, մանրակրկիտ և լուսաւոր աշխատանքի: Մոսկւայի համալսարանի վիճակագրագիտութեան (ստատիստիկայի) ու քաղաքատնտեսութեան պրոֆեսսոր Ձուարով իւր դասախօսութիւնների մէջ խօսելով այդ ժողովածուների մասին, ասում է, որ Ռուսաստանի զեմսկիյ նահանգները տնտեսական կողմից աւելի մանրամասն և աւելի լաւ են ուսումնասիրւած քան Արեւմտեան-Եւրոպայի որ և տէրութեան նահանգները: Բայց ի հարկէ Ռուսաստանի միւս նահանգները ամենեւին համեմատուել չեն կարող Արեւմտեան-Եւրոպայի տէրութիւնների նահանգների հետ, այնպէս որ ընդհանրապէս եթէ վերցնենք և համեմատենք եւրոպական Ռուսաստանը՝ օրինակ՝ Գերմանիայի հետ, կասկած չը կայ որ Գերմանիան աւելի լաւ է ուսումնասիրւած, քան եւրոպական Ռուսաստանը:

Անցնենք ժողովրդի տնտեսական դրութեան բարւոքմանը: Զեմսովօները վերջին ժամանակները աւելի մեծ ուշադրութիւն են դարձնում այդ գործի վերայ: Աշխատելով բարձրացնել հողի արդիւնաբերութիւնը, զեմսովօները գիւղատնտեսական տեղեկութիւններ, գիտութիւններ են տարածում ժողովրդի մէջ, սարքելով գիւղատնտեսական ցուցահանդէսներ, հիմնելով գիւղատնտեսական դպրոցներ. տարածում են գիւղացիների մէջ բարւոքւած սերմեր և կատարելագործւած գործիքներ (մասամբ ձրի են բաժանում, մասամբ ծախում են ապագիկ կամ փող են փոխ տալիս որ իրանք գիւղացիները առնեն), սարքում են սերմերի ցուցահանդէսներ: Մոսկւայի Կլին գաւառի զեմսովօն վճռել է վերջերքս սարքել փորձական դաշտ (опытное поле), որ միջոց կը տայ ուսումնական գիւղատնտեսին

Ժանօթանալու տեղային պայմանների հետ և միւս կողմից օրինակ կը դառնայ շրջապատող զիւղացիների համար, ցոյց կը տայ նրանց ակնյայտնի կերպով զիտութեան այս կամ այն ցուցմունքի ճշմարտութիւնը: Նրկրագործական արդիւնաբերութեան օգտին շինում են էլեւատորներ հացահատիկների համար: Հիմնում են հացահատիկների պահեստներ: Աշխատում են կարգաւորել հացի առևտուրը: Խնդրում են կառավարութիւնից իջեցնել հացահատիկների երկաթուղային տարիֆը: Գիւղացու ամենամեծ ցաւը դարձանելու համար աշխատում են ընդարձակել զիւղացիների հողատիրութիւնը, պարտք են տալիս զիւղացիներին հող գնելու համար, հիմնում են շինական (сельский) բանկեր (նոր երևոյթ է), ինչպէս նաև կառավարութիւնից քչացնել զիւղական (крестьянский) բանկի տոկոսը (աղանականների բանկի փոխառուները այժմ վճարում են 4⁰/₀, իսկ զիւղական բանկի փոխառուները—6⁰/₀): Օգնում են փոխատու-իննաջողական ընկերութիւններին: Աշխատում են զարգացնել տնայնագործութիւնը (кустарная промышленность). էժան փոխատուութիւն են անում տնայնագործներին, հեշտացնում են նրանց արդիւնքների վաճառումը, հիմնում են տնայնագործական արդիւնքների պահեստներ և թանգարաններ (Մոսկւայում земский кустарный музей), տնայնագործական բանկ (Պերմի զեմսովօն), սկսում են սարքել երկրագործական գործիքների մրցումներ-կոնկուրսներ (Մոսկւայի նահանգի մի զաւառում այս տարի զեմսովօն սարքեց գութանների մրցումն. մրցմանը մասնակցում էին ոչ միայն տեղային տնայնագործ վութանաշէնները, այլ և զիւղատնտեսական գործիքների 2 ամենայայտնի ֆիրմաներ „Эмилъ Липгартъ“ և „Работникъ“. 26 գութան են բերել մրցելու, որոնցից 12-ը զիւղացիների շինածն է եղել. երկու մասնաժողով են կազմել էքսպերտիզի համար՝ մէկը զեմսովօի ներկայացուցիչներէից, միւսը զիւղացիներից. երկու մասնաժողովի կարծիքն էլ նման են եղել, 8 գութան օրինակելի են համարւել, որոնցից 6 տեղային տնայնագործների շինածն է եղել. մրցման աւիթով զանազան գիւղերից հաւաքւած է եղել ահագին բազմութիւն): Զեմսովօները շատ ղան են արել նաև զիւղացիների ինչքը ապահովացնելու համար, զեմսկից անասնաբոյժները անասունների տարափոխիկ ախտերի տարածւելու առաջն առնում են. բացի զրանից զեմ-

սովորները մոցնում են անասունների ապահովութիւն (страхованіе) կարիւրութիւն, անասունների ապահովագրութիւն փութերից և այլն:

Իրանց տնտեսական գործունէութեանը աւելի օգտակար զարմանելու համար, զեմսովոնները այժմ սկսել են հիմնել զեմսկիյ վարչութիւններին աջակցելու համար «տնտեսական խորհուրդներ» և «տնտեսական բիւրօներ»։ այդ աւելի սխառեմատիկական կը դարձնի զեմսովօի գործունէութիւնը:

Զեմսովօի տւած օգուտը դնահատելու համար չը պէտք է մոռանալ, որ այդ մի շկոյա է ուրս ժողովրդի համար, որ զարգացնում է նրան քաղաքականապէս, զարգացնում է նորա ինքնաձեռնաշուքութիւնը: Բացի դրանից զեմսկիյ գործիչները, ապրելով ժողովրդի մէջ, մի տեսակ կենտրոններ են դառնում, որոնք տարածում են իրանց շուրջը եւրոպական կուլտուրան:

Անցեալ տարի լրացաւ զեմսովօի առաջին քսանհինգամեակը: Բոլոր զեմսովօները վճռել էին տօնել այդ տարին և աշխատում էին մի որ և է բանով նշանաւոր դարձնել և անմահացնել այդ յոբելեանը, հիմնելով հիւանդանոցներ զիւղացիների համար, ապաստանարաններ որք մանուկների համար և այլն: Առանձին բնաւորութիւն էին կրում անցեալ տարւոյ զեմսկիյ ժողովները: Զեմսկիյ գործիչները ցոյց տւեցին, որ հասկանում են զեմսովօի նշանակութիւնն ու իրանց կոչումը. այդ երևում էր նրանց արտասանած ճառերից: Ռուս հասարակութիւնը ցոյց տւեց, որ դնահատում է զեմսովօի մատուցած ծառայութիւնները. այդ երևում էր լրագիրների և ամսագիրների ստւար մեծամասնութեան մէջ տպւած յօդածներից: Թէ ինչպիսի համակրութեամբ է վերաբերում զեմսովօին ուրս հասարակութեան զարգացած մասը, այդ երևում է թէկուզ նրանից, որ զեմսկիյ բժիշկ, զեմսկիյ գործիչ անունը ամենապատուաւոր, ամենահամակրելի կոչումն է համարւում հասարակութեան մէջ: Վնահատում են զեմսովօի տւած օգուտները և կառավարութեան լուսաւորւած պաշտօնեաները—նահանգապետները, որոնք միշտ գործ ունեն նահանգական զեմսկիյ ժողովների հետ. նրանցից մի քանիսը իրանց ճառերում անցեալ տարի մեծ գովասանքով էին խօսում զեմսովօի գործունէութեան մասին: Վայսը զեմսկիյ ժողովների շատ վճիռներ արժանացրել է «գովելի է» կարծիքի: Վերջապէս կառավարութիւնը իւր վստահութիւնը զեմսովօին ցոյց տւեց նրանով, որ, չը նայելով կատաղի պահպանողականների յորդորներին, չ'ոչնայքեց այդ հաստատութիւնը, այլ միայն փութիտեց: Բայց զորա մասին միւս անգամ:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԻՑ

ԿՈՒԽ ԳԻՒՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

ԲԵՐԼԻՆ, 17 Նոյեմբերի (Նոր տոմար): Երէկ, 16 Նոյեմբերի գաղտնի բժշկական խորհրդական պրոֆ. դ-ր Փոն Բերգման, խորհրդաների «Ազատ ժողով» մէջ, իւր կլինիկայում դասախօսութիւն արաւ Կոխի զեղի մասին: Լսել ցանկացողների թիւը, թէ արտասահմանից և թէ բնիկներից աչնքան մեծ էր, որ լսողների թիւը պէտք էր սահմանափակել: Ներկայ էին լուսաւորութեան միջխտր դ-ր Փոն Գոսէր, գաղտնի խորհրդական պրոֆ. դ-ր Փոն Յիմաէն Միւնխենից, գաղտնի բժշկ. խորհրդական պրոֆ. դ-ր Ֆիրխով և Բերլինի ուրիշ բժշկական պրոֆեսորները, գլխաւոր շտաբի բժիշկ դ-ր Փոն Կոլեր, գաղտնի խորհրդական դ-ր Փոն Կիրչենտալ-Նէր Միւնխենից և ալն: Ներկայ եղող անգլիական բժիշկները իրանց հետ բերել էին մի լուպուս-հիւանդի: Բերգմանը սկսեց իւր խօսքը չալտնելով շնորհակալութիւն և հիացմունք Կոխին: Հիպպոկրատից և Գալէնից ղէս ոչ ոք չի հետազօտել տուբերկուլոզային հիւանդութեան պատճառները և բոլոր և նորա բուժելը ապահովացրել: Կոխը երևում է որ մի բժիշկ է, որին վիճակած է ալդ չաղթութիւնը: Կոխը թուլ է տաւ նրան (Բերգմանին) ալսօր փորձեր ցուց տալ, որ ինքը Կոխը արել է: Ոչ մի հնար չի եղել համոզելու, որ ինքը Կոխը ներկայ գտնւի ժողովին: Բերգմանը ներկայացրեց մի շարք հիւանդներ, որոնք Կոխի եղանակով խնամուել են: Նախ նա ցուց տուեց լուպուս-հիւանդների բժշկելու մի քանի ստադիաների (չրջանների) մէջ: Նոքա բոլորը 10 տարուց ի վեր տուանց հետեանքի և բոլոր միջոցներով բժշկուում են եղել: Կոխի եղանակի կրկնակի ներգործութիւնը՝ ընդհանուրը և չառուկը-իւրաքանչիւր հիւանդի վերայ նկատելի էր, որպէս նաև սկսող և չառաջացող բժշկութիւնը: Յետոյ ցուց տուեց Բերգմանը տուբերկուլոզային սկրոֆուլոզի երկու դէպքեր, 18 դէպք լօղերի և սակորների տուբերկուլոզի և 3 դէպք իւլչալիոզի (կոկորդ) տուբերկուլոզի: Գասախօսութեան վերջում Բերգման նորից չալտնեց պատուական բժիշկների ժողովի կողմից շնորհակալութիւն մեծ հետազօտողին՝ իւր գիւտի համար:

ՎԻՆՆԱ, 14 նոյեմբ. Այսօր ալ իւր դասախօսութեան սկզբում չարոնեց պրոֆ. Նոթնագել ամենափառաքանական կերպով Կոխի նոր՝ բժշկական եղանակի մասին, որը իբր դարուս և բժշկական գիտութեան գոյութիւնից դէս ամենամեծ գործն է՝ Կոխի անունը լինելու է մեր դարու ամենատօնւածներէից մէկը։ Այս խօսքերին չաջորդեցին լսողներէ երկարատես կեցցէները։ Նաև պրոֆ. Բիլրոթ՝ առիթ գտաւ իւր ալս օրուս դասախօսութեան միջոցին՝ Կոխի բժշկական եղանակի մասին ամենաշնորհակալական և գովասանական խօսքերով արտապաշտելու և աւելացրեց՝ «Մի չը սպասուած պերսպեկտիւ է բացուում. բժշկականութեան բոլոր ճիւղերը շահ կը ստանան ալս հանճարեղ գիւտից»։

ՎԻՆՆԱ, 14 նոյեմբ. — Այսօր ալ մի դասախօսութեան մէջ պրոֆես. Նոթնագել ասաց, թէ նա կանգնած է բժշկականութեան ամենամեծ չաղթութիւններէից մէկի առջև։ Կոխի արած դործը կարող է համեմատուել միայն Ջենների ծաղկի պատուաստման հետ։ Նաև պրոֆ. Բիլրոթ խօսեց այսօր Կոխի բժշկական եղանակի մասին։ Չը սպասուած հորիզոն է բացուում։ Խիրուրգի համար ցաւք մը չը լուծւած խնդիր էր՝ թոքերի խողովները բացել։ Նիթէ իրաւ Կոխի ղեկի ներմուծութիւններով բացիւները կը սպանւեն (մի բան, որ Կոխի ասելով չի կատարուում, ծանօթ. խմբ.), ալն ժամանակ խիրուրգը կարող է առանց վտանգի հիւանդի համար խողովները բացել։ Բիլրոթը համոզմունք է չալտնում, որ նաև քաղցկեղի (ռակ) բուժելը միայն ժամանակի խնդիր է։

ԲԵՐԼԻՆ, 17 նոյեմբ. — Երեկ փորձեր կատարեցին 5 լուպուս-հիւանդների վերաջ, որոնք ներմուծութիւններ ստացան, ամենքի մօտ ջերմ և բորբոքումն եղաւ. պրոֆ. Բերգման չալտնեց, որ արդէն ալս անվրէպ ապահովութիւնը, թէ Կոխի ղեկով ջերմ և գողոց է առաջանում, դեղին տալիս է կատարեալ բժշկական նշանակութիւն։ Հիւանդներից երեքը Կոխի եղանակով արդէն խնամուել են. նոքա ամենքը ներմուծութիւններ են ընդունել, որոնք վնասով նազ ընդդիմագործական երևոյթներ էին չառաջացնում։ Դեղը գործ է ածուում մինչև որ ջերմը չը նորոգւի։ Բերգմանը չալտնեց, որ քաղցկեղի (ռակ) վերաջ Կոխի ղեկը չի ներդրում և քանի որ քաղցկեղը խաչափողում շատ հեշտութեամբ տուրերկուղի հետ շփոթել կարելի է, այդ պատճառով Կոխի ղեկը լաւ դիագնոստական միջոց է տուրերկուղը քաղցկեղից (ռակ) որոշելու։ Նիթէ ընդդիմագործութիւն (բէակցիա) չեղաւ՝ նշանակում է քաղցկեղ է և ոչ տուրերկուղը։

ԲԵՐԼԻՆ, 18 նոյեմբ. — Բերլինի լրագիրները մանրամասն տեղեկութիւններ են տալիս պրոֆ. Բերգմանի դասախօսութեան մասին, որ նա կարգաց իւր կլինիկայում «Ազատ ժողով» մէջ։ Ազգեղ 39 պացիենտներ առաջ բերեցին, որոնք մեծ մասամբ լուպուսով, չօդերի տուրերկեղներով և առհասարակ արտաքին հիւանդութիւններ ունէին։ Ներմուծութիւնները (դեղը կաշի տակով ներս սրսկելը) կատարեց դոքտոր Պֆուշը. չալտնաց

հիւանդները աչդ միջոցին իրանց հանգիստ պահեցին, միայն երեխաները գաւնդատաւոր ձաւներ լսեցրին: Բերդմանի ասելով, Առիւ զիւար թու է տալիս որոշել տուբերկիւնների գոյութիւնը: Նաև անկասկած է, որ Առիւ բժշկական եղանակը նաև արտաքին հիւանդութիւնների վերաջ լաւ է ազդում, բայց բուժելու եղանակը ընդհանրապէս և հարկաւոր դիտողութիւնները դեռ վերջացրած չեն: Ինչ վերաբերում է ներքին հիւանդութիւնների, օրինակ՝ թոքերի բուժելուն, Բերդմանը նկատեց, որ դեռ անորոշութիւն կա: Վտանգ կա, որ զեղի գործածութեամբ՝ հիւանդը չը խեղդւի, եթէ բաժանւած թոքի մասերը չնշարժուի և կոկորդի մէջ պինդ նստեն: Խնչարիտում հիւանդին մէկի վերաջ Առիւ բուժելու եղանակը նույնպէս ներգործեց, որպէս արտաքին հիւանդութիւնների վերաջ. ջոկւած կաշին չաջողութեամբ դուրս նետուց հաղալով: Թէ արդեօք նոյնը կը լինի աւելի խորը ներքին հիւանդութիւնների դէպքում, դեռ հաստատ չէ: Փորձերը շարունակեցին:

ԲԵՐԼԻՆ, նոյեմբ. — Պրոֆեսոր Առիւ բակտերիօլոգիական հետազոտութիւնների երկարամեայ աշխատակիցը, պրոֆ. Ֆրենցել (Fräntzel), երէկ բժիշկների մի մեծ աուդիտորիումի առջև դասախօսեց այն փորձերի մասին, որ Առիւ բուժական եղանակով կատարել են թոքերի բարակացաւորների վերաջ, և հաղորդեց, որ ծանր դէպքերում նշանաւոր բարելաւութիւն, միջակ և թեթիւ դէպքերում՝ կատարեալ առողջութիւն է չառաջացել: Պացիենտների զանդատները կամաց-կամաց զտղարում են, սնունդի գրութիւնը լաւանում է և բացիւնները խորիւ մէջ անցնում են:

ԲԵՐԼԻՆ, 18 նոյեմբ. — Առաջին դիկուցումը «Գերտուր Առիւ միջոցի մասին տուբերկոլոզը բուժելու համար» հրատարակելու է վաղը իբր արտակարգ հրատարակութիւն «Deutsche Medicinische Wochenschrift» (գերմանական բժշկական շաբաթաթերթ) թերթի, որ հրատարակում է դ-ր Գուտմանը՝ Գէորգ Թիմէ'ի (Բերլին և Լապցիգ) տպարանում:

ՊԱՐԻՉ, 16 նոյեմբ. — Թերթերը աշխուժով զբաղւում են Առիւ զիւարով: «Soleil» լրագիրը հարցմունք արտ. Գիւլթարդէն — Բօմէյ և Վիւրն և օլլի մօտ: Գիւլթարդէն — Բօմէյ կարծիք չապնեց, որ անկարելի է փչացած ոսկորները և թոքերը վերականգնել: Արդէն զարմանալու արժանի չաջողութիւն է, եթէ մարմնի այն մասերը, որոնք միկրոբներից վտանգւած են, սոցա չարձակումներից պաշտպանւեն: Իւր կարծիքով, Առիւ միջոցը կաշանում է միկրոբներին դատելու մէջ, միացած ոսկուցինարի հետ: Առիւ աչ դէպքում դործ է դնում միայն Պատտօրի մեթոդը, որի վերաջ նա առաջ չարձակում էր:

Eclair լրագիրը առաջ է բերում Աորնիլ, Ժերմէն Սէ և Գրանշէ'ի կարծիքները: Աորնիլ մեծ հաւատ ունի դէպի զիւար և պնդում է որ մինչ աժմեայ հետևանքները խրախուսիչ են, բայց կարծում

է, թէ Կոխի միջոցը միայն վերականգնեցնում է վնասւած հիւսւածքները, բայց չէ սպանում բացիւններին և կարելի է որ բացիլը իւր կործանիչ ներդործութիւնը լիտոյ նորից սկսի: Կոխը, ասում է նա, բաժանում է բարակացաւոտներին՝ նոր հիւանդացածներին, թոքերում դեռ խոռոչ չունեցողներին և մեծ խոռոչներ ունեցողներին: Եթէ, ինչպէս Կոխը հաւատացնում է, նրան չաջողւել է գէթ առաջիններին բժշկել, ապա էլ մինչ ալժամ եղած ամենամեծ գիւտերից մէկը պէտք է համարել: Մինչև ալժամ 100 բարակացաւոտներից միայն մէկին կարելի էր լինում ազատել: Բարակացաւը մինչ ալժամ իմացւում էր առակուլտացիաի միջոցով, բայց միայն քիչ բժիշկներ կան, որոնք կարող են լաւ առակուլտացիա կատարել: Այդ պատճառով եթէ Կոխի եղանակով անվրէպ կերպով ճանաչւեն տուրերկերբացիները, ապա արդէն շատ կարևոր է:

Նաև դր. Սէ ընդունում է Կոխի բժշկական եղանակի նշանակութիւնը, միայն կարծում է, թէ դեռ շատ կէտեր կան պարզելու՝ 1) Կոխը ազատում է միայն վաղորած հիւսւածքը, բայց միկրոբներին չի սպանում, 2) նրան թւում է թէ Կոխի դիագնոզը անքան անվրէպ չէ, ինչպէս Կոխը ասում է, 3) նա վախենում է թէ հիւանդութիւնը կրկին կարող է նորոգւել: Չը նաչած դորան, Կոխի միջոցը կարող է շատ լաւութիւն անել և նորա մեթոդը բացում է հետազոտութեան համար հեռու ճանապարհ, Գ-ր Գ-րան չէ, որը ինքը տուրերկուրդի ուսումնասիրութիւնով զբաղւած է, պնդում է, որ լուպուսը չաճախ բուժւել է, նոյնպէս բուժւել է մի թոքախտ բարակացաւոտ առաջին շրջանում, նոյնպէս լիմֆ-գանգլիաների, ոտկորների և չօղակապերի տուրերկուրդը արդէն խիրուրգիան շատ անգամ բժշկել է: Կատարածելի է թւում նրան, որ Կոխի գիւտը սպասած մեծ չաջողութիւնը ունենալ:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ Դ-Ր ՅԻՄՍԵՆ Դ-Ր ԿՈՒԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ

ԵՂԱՆԿԻ ՄԱՍԻՆ:

ՄԷԼԵԽԷՆ, 19 նոյեմբերի

Կաղանձի խորհրդական պրոֆ. Գ-ր Յիմսեն աչտօր իւր կլինիկում առաջին տնգամ դասախօսեց՝ Բերլինից վերադառնալուց դէս և չաչտեց իւր տպաւորութիւնները Կոխի բուժական եղանակից, որ նա տեսաւ Բերլինում: «Ալդեմաչնէ Յալտունգ» լրագրում տպւած է դասախօսութեան մասին սղագրական հետեւեալ տեղեկութիւնը: Մեր էքսպեդիցիալի ժամանակ, ասաց նա, մենք մի քանի հարիւր հիւանդ տեսանք, որոնք նոր ժամանակներում խնամւած էին: Ամենաերկար ժամանակը 6 շաբաթ էր, որովհետև առաջին փորձերը սկսւել են միայն օգոստոսին: Երկու-երեք շաբաթեր ապա ժամանակւանդից է և աչն էլ զորա խիրուրգիական ղէպքեր են: Աչն ղէպքերը,

որ մեղ նախ և առաջ հետաքրքրում են, ներքիններն են, մանաւանդ թութերինը և զոքա միայն 6 շաբաթւանից են սկսել փորձի ենթարկւել: Առաջին փորձերը պատկանում են դ-ր Ֆրենցելին: Նորա հետ մենք երկուշաբթի երեկոյան խօսեցինք: Այդ դէպքերը մեղ վերայ լաւ տպաւորութիւն են անում: Եթէ բժշկած լինելու մասին դեռ խօսք չը կայ, բայց հիւանդները ջերմից ազատւել են. խորխը, եթէ բոլորովին չի էլ դադարել, գոնէ նշանաւոր կերպով պակասել է: Տուբերկել—բացիլները թիւը և չտակութիւնը փոխւել է, այն, անգամ մի քանի օրերում չը գտնեց ոչ մէկը: Եթէ Կոխը ասում է, թէ իւր հեղուկը ամենեւին չի ներգործում բացիլների վերայ, եւ սակայն տեսաւ, որ բացիլները մի փոքր հիւանդոտ երևացին: Այդ մենք պարզ տեսանք մանրադիտական պրեպարատների վերայ: Բացիլները մասամբ կոտրատւած և լղարած էին, իսկ մի քանիսը բոլորովին ընկած էին. կարճ՝ բացիլները այն տեսքն ունէին, կարծես թէ մի հիւանդութիւն երկար ժամանակ նրանց չաղթահարած լինէր: Հիւանդների մարմնի քաշը 4 ֆուտ աւելացել էր միմիայն 6 շաբաթում: Նշանակութիւն ունի այն, ինչպէս պրոֆ. Ֆրենցելը շեշտեց, որ չառաջացած բարակացաւի դէպքում, մանաւանդ երբ մեծ խոռոչներ են գոյացել, Կոխի հեղուկի ներմուծութիւնը ոչ մի չաջողութեան չափն չունի: Դ-ր Գերհարտը մէկէլ օրը կէս օրից առաջ սկսեց ներմուծութիւններ անել և աչօրւալ տեղեկութիւնների համեմատ՝ նա երէկ ներկայացրել է դէպքերը և, որպէս սովորապէս, նաև աղտեղ ընդդիմագործութիւնը (րէակցիա) տեղի է ունեցել: Ամենադեղեցիկ կերպով տեսնում են հետաքննողները խրուրդիական դէպքերում՝ լուպուսի, խոլերի վերայ և այլն: Ընդդիմագործութիւնը շատ շուտով, սովորապէս 5 մինչ 6 ժամից չէտ տեղի է ունենում: Ընդհանուր երևոյթներից դուրս, որպէս գլխացաւ, փոխումն և ալլը, մենք տեսնում ենք սեղալին երևութիւններ, այն է՝ ուռչել, ցաւ և բորբոքումն այն ամենի, ինչ տուբերկուլոզային է: Այդ տեղալին երևոյթները զիտողին ամենից շատն են վարմացնում: Մենք դէպքեր տեսանք, զլխաւոր շտաբի բժիշկ Կօհլերի մօտ, ուր մարմնի զանազան տեղերում ընդդիմագործութիւն տեղի ունեցաւ: Աչսպէս տեսաւ մի հիւանդուհի երկու սպիներով (Narbe), մէկը ծունկից ներքև (Unterschenkel), անում էր բոլորովին սիֆիլիտական վէրքի տպաւորութիւն, մինչդեռ երկրորդը վզի վերայ էր և ակնշարտի էր, որ տուբերկուլոզային ծագում ունէր: Ներմուծութիւնից չէտ հէնց միայն վզի վրայինը ցոյց տւեց մի ընդդիմագործութիւն (րէակցիա), մինչդեռ միւսը բոլորովին ընդդիմագործութիւնից զուրկ մնաց: Այդ կողմից շատ համոզիչ էր խոչափողի կարցինոմի (Kehlkopfcarcinom) մի դէպք, որ եւ Բերգմանի հետ հետադասեցի: Մենք, այն է Բերգման, Կոխ, երկու անգլիացիք (սոքա իրանց հետ բերել էին մի լուպուս—հիւանդի), գաղտնի խորհրդական Դրաֆ և եւ, որոնք էինք ամենապարմար դէպքերը ներմուծութեան համար Բերգմանի կլինիկում, Կոխը

որոշում էր հեղուկի չափսը իւրաքանչիւր դէպքի համար: Կոխը շատ մատչելի էր և շատ աշխատածի դէմք ունէր: Չափսերը որոշելում Կոխը շատ զգուշ էր, նա տալիս էր միայն շատ փոքր չափսերով: Չէ թէ դէպքեր են եղել, երբ ընդդիմադործութիւնը շատ դժուար է եղել: Այսպէս, օրինակ, Բերմանը ցոյց տուց մի դէպք, ուր ընդդիմադործութեան ջերմը (Reactionsfieber) մինչ 41,5 աստիճանի հասաւ և այն միայն 0,91 խորանարդ սանտիմետրի չափով: Մենք տեսանք լիտոյ ուրիշ հիւանդներ, որոնք բժշկւում էին և արդէն 8—11 ներմուծութիւններ էին ընդունել, և այդ շատ հետաքրքրական էր: Բերգմանի մօտ հետաքրքրական դէպքեր կան և մենք որոնեցինք ու գտանք թոքերի և խոչափողի տուբերկուլոզի երեք դէպք և բացի դորանից՝ վերը փշաժ կատկածաւոր դէպքը: Վերջինս մի 40 տարեկան մարդ էր, որի ձախ ձաշնակալը (Stimmband) հաստացել էր և ներմուծութիւն էր պահանջում: Այդ մարդը կերկրւած և համարեալ առանց ձաշնի էր: Բերգմանը քաղցկեղի (ռակ) տեղ ընդունեց այդ, ես էլ նոյն կարծիքի էի: Բայց կործանման ոչ մի նշույլ չէր երևում: Մենք ներմուծութիւն արեցինք և երեկոյեան նա կրկին մեղ ներկայացրեց: Ընդդիմադործութեան ոչ մի նշույլ չը կար և հիւանդի դրութիւնը ոչնչով չէր փոխւել, մինչդեռ տուբերկուլոզային հիւանդները, չը նպաստէ որ աւելի փոքր չափս էին ընդունել, խիստ երեւոյթներ ցոյց տւին: Մենք հետազօտեցինք վերջիններս և մի շատ մեծ օէդէմ գտանք, մէկը մինչև անգամ ստերիլոր ունէր: Նա տեսաւ, որ 5 միլլիգրամ հեղուկը արդէն զօրեղ ընդդիմադործութիւն է չառաջացնում, և մենք տեսանք Նոյնպէս, որ այդ ընդդիմադործութիւնը ոչ մի վատ հետևանք չի ունենում:

Տարօրինակ թւաց ինձ թոքը: Մինչդեռ խոչափողում ընդդիմադործութիւնը կատարւում էր, թոքի մէջ ոչինչ չէր նկատուի: Պէտք էր կարծել, որ երբ խոչափողը ալոպէս ուռչում է, պէտք է որ բրոնխներն էլ նոյնպէս ընդդիմադործեն. բայց մենք ոչ մի հետք չը գտանք:

Ինձ շատ հետաքրքրեց լուպուսը: Մենք 12 մինչ 13 դէպք տեսանք: Ընդդիմադործութիւնը աղտեղ սաստիկ մեծ էր: Ամբողջ շրջանը ուռչում է, որպէս նաև հարեան մասերը, որոնց մասին կարծւում էր թէ իբր բորովին առողջ էին: Նշանակում է որ Կոխի հեղուկի ներգործութիւնը մտնում է բացիլների բնական ամենախորը ծակ ու ծուկերը: Ուռուցքը ահագին էր: (Մենք աչտուղ բաց ենք թողնում մի քանի տողեր):

Կոխի մեթոդը շատ հասարակ է: Երբ մի անգամ գիտական վերաստուգութեան փորձերը վերջացրած կը լինեն, այն ժամանակ ամեն բժիշկ կարող է անել: Դա մի հասարակ ներմուծութիւն է:

Պրոֆ. Յիմսեն վերջացրեց հետեւի խօսքերով: «Կոխի հեղուկի ընդունակութիւնը՝ միմիայն տուբերկուլոզ հիւսւածքի վերայ ներգործել, պաթօլոգիայում առանց օրինակի է. դա անբացատրելի է և կարող է միայն այն ժամանակ բացատրւել, երբ մենք կ'իմանանք, ինչպէս և ինչ բաղադրութիւնից է պատրաստւում հեղուկը և ինչ չարարեութիւն ունի հեղուկը դէպի բացիլները:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարլամենտական ընտրութիւնները Խաղիւսում և Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում:—Կարդինալ Հաւիթըրի, կղերականութիւնը և Ֆրանսիական հանրապետութիւնը:—Կարնելի և Գլադստոնի խռովութիւնը:

Քաղաքական աշխարհը այս վերջին ամսում զբաղւեց մի քանի դէպքերով, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում զլիսաւորապէս երկիրների ներքին քաղաքականութեան նկատմամբ: Դոքա են՝ պարլամենտական ընտրութիւնները Խաղիւսում և Հիւսիսային-Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, Կարդինալ Հաւիթըրիի արտայայտութիւնները Ֆրանսիական հանրապետութեան մասին և Պարնելի ու Գլադստոնի յարաբերութիւնների խռովութիւնը:

Յիշւածներից արտաքին քաղաքականութեան համար կարևորագոյնն է իտալական ցայժմեայ մինիստր-նախագահ Կրիսպիի կատարեալ յաղթութիւնը պարլամենտական ընտրութիւնների մէջ: Յայտնի է, որ Կրիսպին Գերմանական-աւստրո-ունգարական և իտալական այսպէս կոչւած եռապետեան դաշնակցութեան ջերմ պաշտպաններիցն է և, որպէս նշանաւոր զործիչ, այժմ, երբ եռապետական դաշնակցութեան զլիսաւոր ղեկավար Բիսմարկը հեռացած է ասպարիզից, Կրիսպին, շնորհիւ իւր անձնական յատկութիւնների, մի առանձին կարևորութիւն է ստացած եռապետական դաշնակցութեան խորհրդում: Այժմ, իւր մեծ յաղթութիւնով օպպոզիցիայի վերայ, Խաղիւսի պատկանելը եռապետական դաշնակցութեան՝ վճռւած խնդիր պէտք է համարել նաև յաջորդ տարիների համար:

Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում կատարւեցին, նոյեմբերի սկզբներում, նոր ընտրութիւններ կոնգրեսի համար: Հետեանքները այնպէս էին, որպիսին սակաւ է պատահել նոյն իսկ

այդ երկրում: Երկու կուսակցութիւններ կան այդ երկրում, որոնցից մէկը՝ հանրապետական է կոչուում, միւսը՝ դեմոկրատական: Վերջինս մեծամասնութիւն ունէր նաև 1884-ին, երբ Գրովեր Կլեւելենդ հանրապետութեան նախագահ ընտրւեց, բայց այդ մեծամասնութիւնը Վերկայացուցիչների ժողովում, այն ժամանակ միայն 44 ձայնով էր առաւել: Այժմ, 52-երորդ կոնգրեսի Վերկայացուցիչների ժողովում, այդ մեծամասնութիւնը արդէն 140 ձայների տուակելութիւնն ունի: Նոր ընտրութիւններից առաջ եղածը ընտրւեց 1888 թւականին, երբ հանրապետականները թոյլ մեծամասնութիւն ստացան և նորա միջոցով ընտրւեց այժմեայ նախագահ Հարիսոն: Բայց 1888 թւականին հանրապետականները մեծամասնութիւն կարողացան կազմել վատ միջոցներով: Կլեւելենդի վերընտրութիւնը խանգարելու համար, նոքա նախ ուղեցին սարսափեցնել ընտրող ժողովուրդը նորանով, որ իբր թէ Կլեւելենդը կը մտցնի Վաշատ տուտուրի սիստեմը: Բայց երբ տեսան որ այդպիսով չեն կարող յաջողութիւն ունենալ, դոքա դիմեցին մեծ Փաբլիկանտներին, խոստանալով, որ եթէ իրանք՝ հանրապետականները՝ յաղթեն, այն ժամանակ Եւրոպայի ապրանքների վերայ այնքան մեծ մաքսեր կը դնեն, որ նոքա, Փաբլիկանտները մէկին տասը կը շահեն: Այդ գործարանատէրերն էին, որ պաշտպանեցին հանրապետականներին, ահագին դումարներ տալով՝ ընտրութիւնները հանրապետականների օգտին յաջողեցնելու համար: Եւ իրօք, երբ նոքա դործը յաջողացրին, մոնօպոլիստները և հարուստ կորպորացիաները պահանջեցին հանրապետականների խոստացածը, որոնք և տուեցին որքան կարողացան: Հանրապետականների վերջին մեծ գործն էր Մակ Կինլէյի մաքսային օրէնքը, որով չափազանց դժարացնում է Եւրոպայից ապրանք բերելը Հիւսիս-Ամերիկայի Միացեալ նահանգները, յօգուտ երկրի մեծ գործարանատէրերի:

Հանրապետական փոքրիկ և անհաստատ մեծամասնութիւնը մեծացրեց նրանով, որ, բոլորովին չնչին պատճառներով, մի շարք դեմոկրատների ընտրութիւնը անկանոն յայտարարւեց և նոցա տեղերը տրւեցին հանրապետական հակառակորդներին: Վճռւեց որ տէրութիւնը ամեն ամիս 4.500.000 ունց արծաթ գնի՝ փող կտրելու համար, որ դորանով դործերը կենդանութիւն ստանան և արծաթի

տէրերը շահեն, իբր փոխադարձութիւն նոցա կողմից արած օգնութեան 1888-ի ընտրողութիւնների ժամանակ: Քաղաքացիական պատերազմի վետերանների շատ ազդեցիկ ընկերութիւններին շահեցրին մի օրէնքով, որի զօրութեամբ բոլոր վետերանները (և նոցա այրիներն և որդիքը), որոնք անկարող են իրանց ապրուստը հալթայթել, ստացան կենսաթոշակ: Խնդիրք տւողների թիւը հասաւ 460.000-ի, և այդ տարում կենսաթոշակը հասաւ 150 միլիօն դոլլարի: Յետոյ պէտք եղաւ զոհացում տալ բրդի դործարանատէրերին և այլն:

Բայց այդ բոլորը բաւական չէր: Հանրապետականները գիտէին, որ ժողովրդի կամքի հակառակ են հասել իշխանութեան: Հարկաւոր էր ուրեմն մի օրէնքի միջոցով տէր մնալ նաև այդ կամքի հակառակ: Այդ կարելի էր թւում ընտրութիւնների մասին մի նոր օրէնքով, որը ընդունւեց ներկայացուցիչների ժողովում: Երկար կը լինէր այդ ընտրողական օրէնքի ֆոկլօսաբանութիւնը բացատրել. բայց նորա նպատակը պարզեց ժողովի մի շատ յանդուգն, անգամ անամօթ նախագահի (Րիդ, Reed) այս խօսքերով՝ «Մենք ուզում ենք ինքներս վերահսկել ցուցակագրութեանը, ինքներս քաշել ձայների (քէների) հաշւելու հոգսը և ինքներս ընտրողական վկայագիրներ տալ: Այլ խօսքերով հանրապետականները ուզում էին ընտրութիւնների տէրը դառնալ: Բարեբաղդաբար այդ օրէնքը չ'ընդունւեց սենատից, և հանրապետականները այժմ յայտարարում են, որ նոր տոմարով նոյեմբերի 4-ին կրած պարտութիւնը պէտք է հէնց դրան վերագրել: Թերևս այդ այդպէս էլ է. բայց հասարակաց կարծիքը մի անգամ ևս առանց կեղծի արտայայտւեց ընտրութիւնների հետևանքների մէջ, և ժողովուրդը այս անգամ մի այնպիսի պարզութեամբ խօսեց, որ երկար տարիներ հարկաւոր կը լինեն, մինչև որ կորրուպցիօնիստներն ու մոնօպոլիստները կրկին գլուխ բարձրացնել կարողանան:

Որպէս տեսնում են մեր ընթերցողները, այդ դեռ միայն Մակ Կինլէյի օրէնքը չէ, որ պատասխանատու է հանրապետականների մեծ պարտութեան համար. մեղը ընկնում է հանրապետականների փուչ տարրերի վերայ, որոնք ահագին սոււեր էին զցում իրանց կուսակցութեան վերայ: Այսպիսի դէպքերում ամերիկական հասարակութիւնը միշտ առանց նախապաշարմունքների ահագին մեծամասնութիւններ

րով յարձակել է իւր երկրի հաստատութիւնների թշնամիների վերայ:

Դեմօկրատների յաղթութեամբ պէտք է սպասել արդեօք որ կը փոխել Մակ Կինլէյի մաքսային օրէնքը? Կարծում ենք, որ ոչ: Առանց նախագահի և սենատի համաձայնութեան՝ օրէնք չի կարող փոխել. արդ, այժմեայ նախագահը ղեռ մի տարի էլ ունի կառավարելու, իսկ նախագահ Հարրիսոն բացարձակ պաշտպան է այդ օրէնքի: Իսկ միւս կողմից, այժմեայ ընտրւած ներկայացուցիչները՝ ընտրւելու օրից (4 նոյեմբ. 1890 թ.) 14 ամիս չետոյ միայն պէտք է ժողովւեն, ուրեմն միայն 1891 թւականի դեկտեմբեր ամսի առաջին երկուշաբթի օրը: Մօտ ապագայի համար ուրեմն չը պէտք է սպասել Մակ Կինլէյի օրէնքի վերացումը:

Սկսած քսան տարիներից դէս, երբ հանրապետական կառավարութեան ձևը հաստատուել է Ֆրանսիայում, այս երկրի ներքին քաղաքական խնդիրներից ամենակարևորը եղել է այն, որ այդ կառավարչական ձևը ընդունւի բոլոր Ֆրանսիացիներից, և ոչ միայն հանրապետականներից, այլ և բոլոր Ֆրանսիական քաղաքացիներից: Իրողութիւնը այս է, որ հանրապետութիւնը հաստատւեց Ֆրանսիայում գլխաւորապէս այն պատճառով, որ հին թագաւորական տոհմերը որպէս և կայսերական Նապոլէօնեան տոհմը իրանց դերը կատարեցին վերջացրին, և ազգի քաղաքական ամենավտահալի անձերը, նոցա հետ և երկրի մեծամասնութիւնը դատեցին, որ 1789 թւականից դէս կատարւած քաղաքական փոփոխութիւնները այլ ևս չեն թոյլ տալիս կապել Ֆրանսիայի բազմը նախկին արքայական և կայսերական տոհմերի հետ, որոնցից իւրաքանչիւրի տոհմական աւանդութիւնները այլ ևս անհաշտելի են ներկայիս պահանջների հետ: Բայց իրողութիւն է և այս, որ Ֆրանսիական ազգի մի մեծ մասը, թէև ոչ մեծամասնութիւնը, շարունակեց հաւատարիմ մնալ միապետական սկզբունքին, այնպէս որ Ֆրանսիական հանրապետութիւնը հէնց սկզբից ունեցաւ ներքին թշնամիներ՝ թագաւորականներ և կայսերականներ, որոնք կատաղի կերպով սկսեցին իրանց ընդդիմադրութիւնը հանրապետութեան դէմ: Այսպիսով ներկայ Ֆրանսիական հանրապետութիւնը ունեցաւ երկու ծանր խնդիրներ լուծելու, որոնցից մէկն էր՝ Ֆրանսիան

բարձրացնել բարոյապէս, մտաւորապէս, տնտեսապէս և պատերազմական ոյժի կողմից — իւր նախկին զիրքը վերստին ձեռք բերելու համար, իսկ միւս կողմից՝ յաղթահարել իւր ներքին թշնամիներին, այսինքն նոցա, որոնք հանրապետութեան մասին լսել անգամ չէին կամենում: Բնական է, որ, ինչքան հանրապետութիւնը կարողանար յաջողացնել առաջին գործը, նոյնքան հեշտութեամբ կարող էր նա յաջողել այս երկրորդ գործում: Պէտք էր երկրին համոզել, որ հանրապետութեան կառավարութեան ներքոյ Ֆրանսիան կարող է իւր փառապանքներին հասնել, այդ համոզմունքը մի անգամ որ արմատանար երկրի մէջ, հանրապետութեան թշնամիները իրանց ոյժը կը կորցնէին: Հանրապետութիւնը սակայն ապացուցեց իւր կատարեալ կենսունակութիւնը Ֆրանսիայում, քանի որ այժմ այդ երկիրը ըստ ամենայնի գերազանց է քան մինչ 1870 թուականի Ֆրանսիան և քանի որ նա ոյժ ունեցաւ զիմանալ բոլոր ընդդիմադրութիւններին, անգամ դաւադրութիւններին, որպիսին փորձեց 1877-ին, մարշալ Մակ-Մահոնի նախագահութեան ժամանակ և նորա իսկ ձեռնուութեամբ և որպիսին էր այս վերջին տարիներում փորձաժայն մեծ դաւադրական գործը, որի պարագլուխ հանդիսացաւ զենբալ Բուլանժէն:

Հանրապետութեան յառաջդիմութիւնների հետ միասին զուգընթացաբար մեծ կորուստներ կրեցին ամեն կարգի միապետականները, մէկը միւսի յետևից կորցնելով իրանց պարագլուխներին: 1873-ին մեռաւ Նապոլէօն III նախկին կայսրը, թողնելով ժառանգ. պրինց Լուի Նապոլէօնին, որը երիտասարդ հասակում սպանեց զուլումներից, Աֆրիկայում, 1879-ին: Տոհմի զլուխ անցաւ պրինց Ժերոմը, որը նոյն իսկ իւր կուսակցութեան մէջ չը գտաւ միաձայն հպատակութիւն, այնպէս որ կուսակցութեան մի մասի զլուխ սկսեց ճանաչել Ժերոմի որդի Վիկտորը: 1881-ին մեռաւ Ֆրանսիական արքայական հին Բուրբոնեան տոհմի զլուխը՝ կոմս Շամբոր, որից յետոյ բոլոր միապետականները ճանաչեցին արքայական կուսակցութեան զլուխ՝ Օրլէանեան տան ներկայացուցիչ՝ Պարիզի կոմսին, որը այժմ միանգամայն խայտառակեց, երբ իմացեց որ նա զաղտնի կերպով միացել էր խայտառակ Բուլանժէի հետ:

Մի հանդամանք, որ մեծ ոյժ էր տալիս հանրապետութեան

Թշնամիներին, այդ՝ եկեղեցին էր, այսինքն կաթոլիկ հոգևորականութիւնը, որի մասին յայտնի է, թէ ինչ զորեղ կազմակերպութիւն և պրոպագանդայի ինչ զորեղ միջոցներ ունի բոլոր կաթոլիկ երկիրներում: Դորա վերայ աւելացրէք և այն, որ կաթոլիկ կղերի շարքերում հազադիւտ չեն մեծ տաղանդով և կամքի ոյժով հոգևորականներ, որոնք ընդունակ են ամենածայրայեղ գործերի: Կաթոլիկ եկեղեցու շահերը պատմականապէս կապւած համարելով միապետական կառավարութեան շահերի հետ, նոքա մինչ այժմ ամենայամառ Թշնամութիւն են ցոյց տւած Ֆրանսիայի հանրապետութեան, ոյժ տալով բոլոր հակա-հանրապետական կուսակցութիւններին:

Նորութիւնը այժմ՝ այն է, որ կաթոլիկ կղերի ընդդիմադրութիւնը ֆրանսիական հանրապետութեան՝ սխուժ է կոտրւել: Որ մենք այդ երևոյթին մեծ կարևորութիւն ենք տալիս ֆրանսիական ներքին քաղաքականութեան համար, այդ արդէն երևում է այս բաւականին երկար յառաջաբանից, որ մենք կարևոր համարեցինք տալ մեր ընթերցողներին, նախքան ղէպքի յիշատակելը: Իսկ կատարւած ղէպքը՝ կարգինալ Լաւիժըրի՝ ի նոյեմբերի 10-ին խօսած ճառն է:

Կարգինալ Լաւիժըրի Ալժիրիայի և Կարթագէնի (Տունիսի) կաթոլիկ եկեղեցու թեմի առաջնորդն է, մանաւանդ յայտնի այն մեծ պրոպագանդայով, որ նա յաջողութեամբ կատարում է Աֆրիկայում սարկութիւնը վերացնելու համար, մի պրոպագանդա, որը, ինչպէս յայտնի է, հասցրեց Բրիւսելի «հակա-սորկական կոնգրեսին», սոյն այս 1890 թւականին, ուր Աֆրիկայում կոլոնեաներ ունեցող բոլոր պետութիւնները վճռեցին միաբան ոյժերով ջնջել Աֆրիկայում գերեվաճառութիւնը: Եւ առհասարակ կարգինալ Լաւիժըրի այժմ, համարձակ կարելի է ասել, ամենաժողովրդական և ամենաքաղաքական անձնաւորութիւնն է համայն կաթոլիկ աշխարհում: Ահա այդ կարգինալն է, որ իւր մօտ նախաձաշի էր կանչել Միջերկրական ծովի ֆրանսիական նաւատորմի զֆիցերներին, որպէս նաև տեղական գարնիզոնի բարձր զֆիցերներին և վարչութեան բարձր աստիճանաւորներին, որոնց նա հետևեալը խօսեց.

«Ես շատ ուրախ եմ այն բանի համար, պարոն ծովապետ, որ մեր նահանգապետի բացակայութեամբ, ես կարող եմ հաւաքել Ձեր

շուրջը գուլաճներին, որոնք Ալթիրիայում ներկայացնում են Պրանսիայի իշխանաւորներին: Եւ ինչ որ ինձ ամենից շատ է ուրախացնում, այդ այն է, որ դուք ամենքդ այս ճաշկերութիւն ներկայացել էք հրաւերքով մի հին արքեպիսկոպոսի, որը, որպէս և Գուլք, Պրանսիային աւելի լաւ ծառայելու համար, Ալթիրիան շինել է իւր երկրորդ հայրենիքը: Տայ Ասատուած, որ նոյն օրինակը կրկնւի Պրանսիայում, և որ արտասահմանի զիմաց մեր մէջ տիրող միաձայնութիւնը շուտով իշխէ մայր-հայրենիքի որդոց մէջ: Համաձայնութիւնը այն անցեալի զիմաց, որ դեռ արեան մէջ է, ապագայի զիմաց, որ միշտ սպառնում է, մեր ամենամեծ պահանջն է, և այդ միաձայնութիւնն է, որ, թոյլ տւէք ինձ այդ արտասանելու՝ եկեղեցու և նորա հովիւների ցանկութիւնն է, երարխիայի բոլոր աստիճանների վերայ: Անկասկած է, որ այդ չի պահանջում մեղնից, որ մենք մոռանանք անցեալի փառքի յիշատակը, որպէս և հաւատարմութեան և երախտագիտութեան զգացմունքները, որոնք ամեն մէկին պատիւ են բերում: Բայց երբ որ մի ժողովրդի կամքը պարզ արտայայտւած է, երբ կառավարութեան մի ձև ոչինչ չունի իւր մէջ, ինչ որ, որպէս նորերս Լէօ XIII. յայտնեց, հակառակ լինէր այն սկզբունքներին, որոնք քրիստոնէական և քաղաքակրթական ազգերի հիմքն են կազմում, երբ որ հայրենիքը՝ սորան շրջապատող վտանգներից պաշտպանելու համար՝ պէտք կայ որ կառավարութեան այս ձևին յարենք առանց յետին մոքերի, — այն ժամանակ վերջապէս բոլորն եկած է յայտարարելու, որ կառավարութեան այդ ձևը իւր փորձի շրջանը անցէկացրել. այն ժամանակ մենք պէտք է նրան ամեն բան զոհենք, ինչ մեր խիղճը և պատիւը թոյլ են տալիս, յօգուտ հայրենիքի: Այդ սկզբունքներին ես հետևում եմ իմ թեմի մէջ և ցանկանում եմ, որ հոգևորականութիւնը նոցա ամբողջ Պրանսիայում տարածէ: Այդ հպատակութիւնը և հայրենասիրական անձնւիրութիւնը միակ միջոցն է՝ կարգ ու խաղաղութիւնը պահպանելու, աշխարհը ողորդական վտանգից ազատելու համար, այդ, նոյն իսկ այն կրօնը ազատելու համար, որի ծառաներն ենք մենք:»

Այսպիսի խօսքեր մի կաթովիկ բաբձր հոգևորականից զեռ ևս լսւած չէին երբէք, քանի որ գոյութիւն ունի Փրանսիական հանրապետութիւնը: Պապական լրագիրների խօսելու եղանակից երևաց,

որ Լաւիժըրին, իւր բռնած դիրքով, հետեւել է պապի թելադրութիւններին: Բայց թէ որքան Լաւիժըրի՛ի բռնած դիրքը յեղաշրջում պիտի առաջացնէ կաթոլիկ կղերի մէջ Ֆրանսիայում առհասարակ, այդ մասին դեռ ևս շատ է կանուխ հաստատ խօսք ասելը. առայժմ Լաւիժըրի կարդինալի հետ միացել է Աննեսի՛ի եպիսկոպոսը, բայց նոքա, որոնք Ֆրանսիայի կղերականութեան իսկական առաջնորդներն են, որպէս են սրբազաններ՝ Ֆրեպպել և Րիշար, կարդինալներ Լանթենիէօ, Թոմաս և ուրիշներ, նոքա դեռ քաշած դիրք են պահպանում: Անկասկած է, որ Լաւիժըրին աշխատելու է, որ դպրոցական և զինւորական օրէնքները, որքանով որ նոքա վերաբերում են եկեղեցուն և հոգեւորականութեան, փոփոխեն. բայց և այս անկասկած է, որ այդ նրան չը պիտի յաջողէ: Յամենայն դէպս Լաւիժըրի՛ի արտայայտութիւնները այն տեսակի են, որ մեծ կապ կարող են ունենալ Պապի արտաքին քաղաքական դիտաւորութիւնների հետ և երևի այդ դէպքը կարևոր դեր է խաղալու մօտ ապագայի քաղաքական անցքերի մէջ Ֆրանսիայում:

Մենք այժմ դիմում ենք Պարնելի դէպքին, որը ամուսնայ առկանստեանսացիօնական դէպքն է: Մենք մի այլ՝ աւելի յարմար առիթի ենք թողնում խօսել իրլանդական խնդրի մասին այն ընդարձակութեամբ, որին նա լիապէս արժանի է: Այսքանը միայն պէտք է առայժմ իմանալ, որ Իրլանդիան Մեծն Բրիտանիայի մի մասն է, Իրլանդացիք անգլիացիներից դարեր առաջ նւաճւած ազգ են և սոցանից ճնշւած ու խեղճացրած, գլխաւորապէս նորանով, որ երկրի հողը դարերի ընթացքում խլեց տեղացիներից և բաժանեց անգլիական լորդերի և կոնսիստների մէջ, այնպէս որ իրլանդացիք իրանց հողը մշակում են միայն որպէս կապալառուներ, կապալադրամ վճարելով հողատէրերին: Բազմաթիւ ապստամբութիւնները նպատակի չը հասան, միայն թէ 1801 թւականից Իրլանդիան իրաւունք ստացաւ մասնակցել անգլիական պարլամենտի օրէնսդրական գործունէութեան, որոշ քանակութեամբ (22 հոգի) ներկայացուցիչներ ունենալով բարձր (լորդերի) ժողովում և 100 պատգամաւոր ընտրելով Ստորին ժողովի համար: Բայց և այնպէս յարաբերութիւնները Իր-

լանդացիների և Անգլիացիների մէջ շարունակեցին մնալ ոչ միայն լարած, այլ և թշնամական, որ և ներկայ դարումն արտայայտեցին բազմաթիւ դէպքերով, որոնց մանրամասնութիւնների մէջ մանկը այստեղ յարմար չենք գտնում: Այդ պատճառով Իրլանդիայում շարունակեց գոյութիւն ունենալ Home-Ruler-ների (անկախութեան) կուսակցութիւնը, որի վերջնական նպատակն է անկախութիւնը Անգլիայից, իսկ մօտաւոր նպատակը՝ սեպհական իրլանդական պարլամենտը: Այդ կուսակցութեան պարագլուխ վերջերքումն հանդիսացաւ Պարնելը, որի ղեկավարութեամբ կուսակցութիւնը ձեռք բերեց ոյժ, զօրութիւն և յարգանք, ինչպէս դեռ երբէք նորանից առաջ: Մեծ յաջողութիւններից կարեւորագոյնն էր այն, որ Պարնելիստների ծրագիրը իւրացրեց Անգլիայի ազատամիտ կուսակցութեան հռչակաւոր պարագլուխը՝ Գլադստոնը, որի պատճառով այդ մեծ կուսակցութիւնը բաժանեց երկուսի՝ զլադստոնեանների և ունիօնիստների (վերջինիս պարագլուխն է լորդ Հարաինգտոն): Ունիօնիստները կամենում են, որ Իրլանդիան օրէնսդրական մարմիններով մնայ միացած Անգլիայի հետ և այժմ, իրլանդական խնդրում, նոքա հակառակ են ոչ միայն Պարնելին, այլ և իրանց նախկին ընդհանուր գլխաւոր Գլադստոնին, այդ խնդրում մէկ լինելով պահպանողականների հետ, որոնց շէջն է այժմեայ մինիստր-նախագահ լորդ Սոլսբերին:

Գլադստոնի միութիւնը Պարնելիստների հետ համարւում էր ամենամեծ գրաւականը, որ իրլանդական անկախականների դատը մօտ ապագայում յաղթութիւն պիտի տանէր, որովհետեւ Գլադստոնի կուսակցութիւնը անկասկած է, որ մօտ ապագայում իշխող կուսակցութիւնը պէտք է դառնայ Անգլիայում:

Բայց մի ցաւալի դէպք նորերումն առիթ եղաւ, որ Գլադստոնը բաժանեց Պարնելից և երկպառակութեան մեծ առարկայ դառաւ իրլանդական կուսակցութեան մէջ:

Ահա և դէպքը: Նոյեմբերի նոր տոմարով 17-ին, երդւեալ դատաւորները վճիռ կայացրին կապիտան Օ'Նիլի գործի համար, որը ապահարգան էր պահանջում իւր կնոջից, մեղադրելով սորան դադոնի շարաբերութիւնների մէջ Պարնելի հետ, որը իւր ընկերն է անգլիական պարլամենտում: Երդւեալ դատաւորները վճիռ կայացրին յօգուտ կապիտան Օ'Նիլի, որ ասել է թէ հաստատեցին մեղադրանքը Պարնելի դէմ:

Դէպքը այդ է, իսկ դորա հետեանքը եղաւ մեծ: Որ պահպանողական լրագիրները չափազանց ուրախացած են դէպքից—այդ շատ հասկանալի է. բայց ծանրութիւնը նորա մէջն է, որ բոլոր ազատամիտ թերթերն էլ վրդոցւեցին Պարսելի դէմ: Նոքա շեշտում են այս բանի վերայ, որ ընտանեկան սրբութիւններ պղծողը չը պէտք է պարլամենտական մի կուսակցութեան զլուխ ճանաչուի: Գլադստոնեան թերթերից մէկը (Daily Chronicle), օրինակ, ասում է. «Ոչ մի երկրում չի յարգւում ընտանեկան կապերի սրբութիւնը այնպէս, ինչպէս Իրլանդիայում, մանաւանդ կաթոլիկ ազգաբնակչութեան մէջ: Երեկաջ մերկացումներից յետոյ, ի՞նչպէս կարելի է, որ կաթոլիկ Իրլանդիան պահպանէ Պարսելին որպէս իւր պարլամենտական առաջնորդդին: Բայց ոչ միայն Իրլանդիայում, այլ և Անգլիայում իսկ պէտք է Պարսելը, զայլազեղելով իւր ընկերի կնոջ, իրան շատ վնասած լինի: Անգլիայի միջին դասի ընտրողները շատ կը վիրաւորեն, եթէ Գլադստոնը ցանկանայ նրանց պարտաւորացնել, որ նոքա մի կուսակցութիւն պաշտպանեն, որի պարագլուխը Պարսելն է»:

Պարսելի մեղաւորութիւնը բարոյապէս բարդւում է և ծանրանում նաև նորանով, որ նա առաջ հերքում էր մի այդպիսի լուր, իբր թէ դա հնարած լինէր իւր հակառակորդ պահպանողականներից, և այն օրը, երբ կապիտան Մ'Եի իւր պրոցեսը դատարանում սկսեց, Պարսելը գտնւում էր որպէս պատուաւար հիւր՝ Գլադստոնի մօտ, սորա գիւղական կալածքում:

Լարւած սպասւում էր յայտարարութիւնների թէ Պարսելի և թէ Գլադստոնի կողմից: Վարժւում էր, թէ Պարսելը, զիջանելով բողոքողներին՝ ինքնակամ կերպով կը յեռանայ կուսակցութեան ղեկավար լինելուց: Բայց Պարսելը պրոցեսի վախճանի հետեւալ օրն արդէն ցոյցեր արաւ, որից եզրակացրին թէ նա ասպարիզից հեռանալու դիտաւորութիւն չունի:

Եւ իրօք, քանի մի օր յետոյ, պարլամենտական նստաշրջանի վերսկսելու օրը, իրլանդական պատգամաւորները ընդհանուր ժողով ունեցան, նախագահութեամբ իրանց մէջ աւագագոյնի: Պարսելի մոտաքը ժողովի մէջ ընդունեց անվերջանալի կեցցէներով: Նա տեղ բռնեց նոխահի կողքին: Երբ ժամանակաւոր նախագահը առաջարկեց որ Պարսելին ընտրեն նախագահ, վերջինս պատասխանեց թէ իւր

ընկերներին է թողնում վճռել, արդեօք ինքը պէտք է շարունակէ իւր ղեկավարութիւնը, թէ ոչ: Եթէ վճիռը իւր դէմ լինի կամ եթէ տարաձայնութիւն լինի այդ առիթով, նա ուրախութեամբ կը հեռանայ հասարակական ասպարիղից: Միմիայն այս համոզմունքը, թէ իւր ծառայութիւններին դեռ կարօտ է իրլանդական կուսակցութիւնը՝ տեղիք է տալիս մի պաշտօն իւր վերայ կրկին ընդունել, որը իրան, ուրեմն իւր կուսակցութիւնը յարձակումներին կ'ենթարկէ:

Իրլանդական պատգամաւորները հաւատարիմ մնացին իրանց ղեկավարին: Բայց խնդիրը բոլորովին այլ կերպարանք ստացաւ, երբ իմացեց, որ Գլադստոնի բարեկամ Ջօն Մորլէյ դեռ նիստեց առաջ ներկայացրած է եղել Պարնելին հետեւեալ նամակը, որ նա ստացել էր Գլադստոնից:

«N. 1, Կարլտոն Գարդէնս, 24-ն նոյեմբ. 1890. Իմ սիրելի Մորլէյ!—Երբ ես արդէն որոշ վճռի հասայ վերաբերեալ Պարնելի ղեկավարութեան շարունակութեան՝ իրլանդական կուսակցութեան մէջ, իմ այստեղ գալով ես որոնեցի պր. Մակ Քարթի'ին իմանալու համար թէ արդեօք պէտք է ես սպասեմ, որ պր. Պարնել ինքը այդ մասին մի բան հաղորդէ թէ ոչ: Պր. Մակ Քարթի'ին ինձ պատասխանեց, թէ նա այդ մասին որ և է տեղեկութիւն տալու գրութեան մէջը չէ: Ես նորա ուշադրութիւնը դարձրի այն բանի վերայ որ 1882 թւականին, Ֆենիկս-պարկում կատարւած ոճրագործութիւնից յետոյ, որի նկատմամբ հետք անգամ չկար Պարնելի մեղսակցութեան, նա ինձ ինքնաբերաբար գրել էր, թէ նա իւր պաշտօնը որ և է պատրւակով կամենում է վաղը դնել. մի առաջարկութիւն, որից հրաժարւելը ես իմ պարտքն համարեցի: Թէեւ ես յոյս չեմ կորում, թէ պ. Պարնելը ում և իցէ բան կը հաղորդի այդ մասին, բայց տեսնելով պատրաստութիւնները վաղը սկսող նստաշրջանի համար, անհրաժեշտ համարեցի, որ Մակ Քարթի'ին ծանօթացնեմ այն վճիռների հետ, որ ես կայացրել եմ բոլոր ինձ մատչելի գիտողութիւնների և կշռադատութիւնների հիման վերայ: Եւ այդ վճիռը սա է, որ չը նայած պ. Պարնելի՝ իւր երկրին մատուցած մեծ ծառայութիւններին, նորա մնալը ղեկավարութեան պաշտօնում, այս րոպէին, Իրլանդիայի դատի համար վերին աստիճանի վնասակար և ոչնչացնող հետեւանքներ պիտի ունենայ: Ես կարծում եմ, որ այդ

Հայեացքը պէտք է առելի ընդհանրացնեմ, ասելով, որ նորա մնալը ղեկավարութեան մէջ ոչ միայն չարաչար դժւար դրութեան մէջ կը գցի իրլանդական դատի հաւատարիմ և փորձեալ բարեկամներից շատերին, այլ և բոլորովին անառարկա կը դարձնէ իմ ղեկավարութիւնը ազատամիտ կուսակցութեան, որը գլխաւորապէս հիմնուած է իրլանդական դատի պաշտպանութեան վերայ:

Այս վերջին վճռի մասին ես խնդրեցի պ. Մակ Քարթի'ին, մտերմականութեամբ ընդունել և դորանից ոչ մի դորժածութիւն չ'անել, եթէ միայն նա իմանայ, որ պ. Պարնել ինքնաբերաբար այդ մտքով մի քայլ կ'անէ: Բայց միւս կողմից ես խնդրեցի նորան, որ իրլանդական կուսակցութեանը այդ մասին հաղորդէ, երբ ինքը կը համոզւի, որ պ. Պարնելը ինքնակամ կերպով չի մտածում հեռանալ:

Եւ ահա ես գրում եմ այժմ Ձեզ այն դէպքի համար, եթէ պ. Մակ Քարթի առիթ չի ունենալ յարաբերութեան մէջ մտնել պ. Պարնելի հետ, որովհետեւ ես լսում եմ, որ Ղուք Թերես այլ ճանապարհով կարող էք առիթ գտնել: Եթէ կարելիութիւն գտնէք, խնդրում եմ Ձեզ պ. Պարնելին վերոյիշեալ վճիռների մասին տեղեկացնէք: Ես կարծել եմ, որ այդ մասին ես պէտք է պարզ և ուղղակի խօսեմ, որքան էլ ես կը կամենայի՝ դրութեան անձնական բնաւորութիւնը անտես առնել:

Թէ այն, ինչ որ հասարակաց պարտաւորութիւնը ինձ ստիպում է արտայայտելու՝ ինչ ձևով Ղուք յարմար կը դատէք նորա տեղեկութեանը հասցնելու, այդ թողնում եմ Ձեր յարեկամութեան, Ձեր տաքտին և Ձեր դատողութեանը:

Ձեր անձնէր Վ. Է. Գլադստոն:

Կարող էք երեւակայել, թէ ինչ դժգոյց կարող էք գցել մի այդպիսի յայտարարութիւն իրլանդական կուսակցութեան և անգլիական մամուլի մէջ: Իրլանդական կուսակցութեան մէջ երկպառակութիւն սկսեց Պարնելի նկատմամբ:

Պարնելը, այդ անցքից յետոյ, նոյեմբերի 29-ին դիմեց իրլանդական ժողովրդին մի մանիֆեստով, որը սկսում է այսպէս:

«Քանի որ իրլանդական պարլամենտական կուսակցութեան ամբողջութիւնը և անկախութիւնը թաղւել է և քանդւել անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան հեռադրաթել քաշողներից, ես

Հարկ եմ տեսնում Ձեր խորհուրդին դիմելու, Ձեր կարծիքն իմանալու համար մի գործում, որը միայն Գուք իրաւունք ունիք վրձնելու: Մորէյին գրած Գլադստոնի նամակը, որի նպատակն է ազդել իրլանդական կուսակցութեան ղեկավարին ընտրելու դործի մէջ և որը ազատամիտ կուսակցութեանը վետօ՛ի իրաւունք է վերագրում, անմիջական պատճառն է այս իմ դիմումի, որը Ձեզ ուզում է յիշեցնել, որ Իրլանդիան իւր կուսակցութեան անկախութեան մէջն է ապահովութիւն տեսնում սահմանադրական շրջանակների մէջ: Այն նամակում արտայայտւած սպառնալիքը, որ, եթէ Իրլանդիան Անգլիայի այդ առանձնաշնորհումը չը տայ, Անգլիան Հոմ-րուլ-ը (իրանդական ինքնավարութիւն) անորոշ ժամանակով կը յետաձգէ, հարկադրում է ինձ Ձեզ մի քանի փաստեր հաղորդել, որ ես մինչ այժմ ինձ համար եմ պահել, որպէս զի զուք կարողանաք չափել այն կորուստը, որը ձեզ սպառնում է, եթէ դուք մասնէք ինձ սպառնացող անգլիական գալլերին, որոնք ինձ ջնջել են ուզում:

Պարնելը ապա տեղեկացնում է այն առաջարկութիւնների մասին, որ Գլադստոնը Հոմ-րուլի (իրլանդական ինքնավարութեան) պլանների մասին արել էր նրան 1889 թ. նոյեմբերին, Հաւարդէնում: Գորա համաձայն պէտք է իրլանդական պատգամաւորները մնային անգլիական պարլամենտում: (Իրլանդական պատգամաւորները, որպէս յայտնի է, տեսնելով որ իրանց վերայ ուշադրութիւն չէին դարձնում, պարլամենտի նիստերին կամաւ դադարել էին յաճախելուց: Մանօթ. Խմբագ.)։ Քէ արդեօք իրլանդական հողի յետ գնելը Իրլանդիան պէտք է կատարէր, թէ Միացեալ Թագաւորութիւնը, այդ մասին Գլադստոնը կասկածներ չայտնեց: Իրլանդիայի բարձր ոստիկանական պաշտօնեաները, Անգլիայի հասարակաց կարծիքին բաւարարութիւն տալու համար, անորոշ ժամանակով դեռ ևս Լոնդոնից պէտք է նշանակէին: Մախքերը ի հարկէ, Իրլանդիան պէտք է քաշէր: Նաև մինչ 10—12 տարի ոստիկանական դատաւորները պէտք է նշանակէին անգլիական կառավարութիւնից: Գորա դէմ Պարնելը յայտնել էր իւր հայեացքները: Իրլանդական պարլամենտը պէտք է սեննար այն իրաւունքները, որ ունի ամեն մի նահանգի (տէրութեան) պարլամենտը Հիւսիս-Ամերիկայի միացեալ նահանգներում, և բոլոր վերոյիշեալ գործերը պէտք է իրլանդացիներից իրանցից հո-

գացւեն: Հողային խնդրի մասին (ասլած է Պարնելի մանիֆեստում) ազատամիտները ղեկավարները ոչ մի պրոգրամ չունէին, այնպէս որ ներկայ նստաշրջանի սկսելուց առաջ, Պարնելը խօսակցութիւն է ունեցել Մորլէյի հետ, մանաւանդ հողային խնդրի մասին: Պարնելը պնդում է եղել այն բանի վերայ, որ իրլանդական տեղական օրգանները պէտք է վերահսկողութիւն կատարեն հողը յետ զնելու համար նշանակւած փողերի վերայ: Մորլէյ խոստացել էր այդ մասին առաջարկ անելու պարլամենտում: Եթէ վերջինս չ'ընդունուից, այն ժամանակ պէտք է արմատականները յարձակողական ղիրք բռնեն կառավարութեան օրինագծի սկզբունքի դէմ: Միաժամանակ Մորլէյ հարցրել է Պարնելին, որ եթէ ազատամիտները յաղթեն, կամենում է սա արդեօք իրլանդական աւագ-քարտուղար դառնալ կամ թէ մի ուրիշ իրլանդական պատգամաւոր պէտք է այդ տեղը ստանայ: Պարնելը յայտնել է իւր զարմանքը այդ առաջարկի վերայ, որովհետև իրլանդական կուսակցութեան անկախութիւնը դորանով զերծւած կը լինէր և իրլանդացիներին վտանգ կը սպառնայ, որ նոցա կուսակցութիւնը կու չը գնայ անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան մէջ: Մորլէյի յայտարարել է Պարնելին նաև, որ ազտամիտ կուսակցութիւնը, եթէ կառավարութեան ղեկը ձեռք բերէ, դուրս վճռուած կապալառուների համար ուղղակի ոչինչ չի կարող անել, որպէս ոչինչ չի կարող անել նաև իրլանդական պարլամենտը՝ համաձայն նրան տրուելիք իրաւունքների: Պարնելը յայտարարում է, որ այս բոլորը նա հաղորդում է նորա համար, որ ոչ ոք չ'երևակայէ, թէ դուրս վճռուած կապալառուները բան ունին կորցնելու, եթէ ազտամիտ կուսակցութիւնը յաղթելու չը լինի:

Մանիֆեստը վերջանում է այս խօսքերով. «16 տարի առաջ ես ծրագրեցի անգլիական որ և է կուսակցութիւնից անկախ կուսակցութեան հիմունքները: 10 տարի առաջ ես ղեկավար ընտրուեցի: 10 տարւայ ընթացքում կուսակցութիւնը անկախ մնաց, և այդ պատճառով նա կարողացաւ անգլիական ժողովրդին ցոյց տալ իրլանդական Հոմ-րուլի (ինքնավարութեան) անհրաժեշտութիւնը: Հոմ-րուլը կարող է ձեռք բերել միայն՝ երբ նա անկախ կը մնայ անգլիական որ և է կուսակցութիւնից: Ես չեմ կարծում, թէ Հոմ-րուլը և իրլանդական պարլամենտ հիմնուելու զործը վտանգւեն, եթէ իրլանդական ժողովուրդը ինձ պաշտ-

պանէ: Բայց եթէ ազատամիտ կուսակցութիւնից սպառնացող վտանգը իրազործւելու լինի, այն ժամանակ ես կարծում եմ, որ իրլանդական ժողովուրդը ինձ հետ միասին աւելի լաւ կը համարի՝ յետաձգել մեր ազգային իրաւունքների և նոցա իրազործող միջոցների ձեռքից բաց թողնելը:

Պարնելի այդ մանիֆեստը անգլիական թերթերում զարհուրելի պախարակական զնահատութիւն գտաւ և Գլադստոնը իւր պատասխանը երկար սպասեցնել չը տւեց: Նա իսկոյն թերթերին մի գրութիւն ուղարկեց, ուր նա միանգամայն հերքում է Պարնելի տւած տեղեկութիւնների ճշդութիւնը վերաբերեալ իւր և իրլանդական ղեկավարների մէջ եղած խօսակցութիւններին: Գլադստոնը պնդում է, որ Պարնելը իւր (Գլադստոնի) ծրագիրներից Հոմ-րուլին վերաբերեալ ոչ մէկի դէմ չի եղած և ոչ էլ ակնարկած է, թէ այդ ծրագիրները չեն բաւականացնիլ իրլանդական ցեղի ձգտումներին: Գլադստոնը մեղադրում է Պարնելին հաւատարմանցութեան համար, քանի որ խօսակցութիւնը իրար մէջ մոտեմական է եղած: Ի վերջոյ յայտնում է Գլադստոնը, որ նա միշտ կարծել է, որ Իրլանդիայի ազգային կուսակցութիւնը անգլիական ազատամիտ կուսակցութիւնից անկախ պիտի մնայ:

Այս անսպասելի դէպքերը նոր հանգամանք ստեղծեցին իրլանդական կուսակցութեան համար, որի անդամների թիւն է 79 հոգի պատգամաւորներ անգլիական պարլամենտի Ստորին ժողովում: Մեծամասնութիւնը շուտով վճուեց ընդդէմ Պարնելի, որը, առանց կուսակցութեան խորհուրդի, սորա գլխովն ի վեր դիմել էր ուղղակի իրլանդական ժողովրդին: Իրլանդական ազգային կուսակցութեան Լոնդոնի օրդան «Ստար» թերթը բացարձակօրէն յայտնեց իրան ընդդէմ Պարնելի: Այդ թերթի ասելով, կուսակցութեան գլխաւոր անդամներից հակառակ են Պարնելին՝ Դիլլոն, Օ'Բրիեն, Հիլէյ, Սեքստոն, Տ. Պ. Օ'Կոննոր, Մակ Քարթի և Կլենսի: Մի քանիսը դեռ չեն արտայայտւել և, կարևորներից, Զոն Սեդմոնդ ու Դ-ր Կեննի միակն են, որ Պարնելի կողմն են բռնած: Ընդհանրապէս կուսակցութիւնից առայժմ 43-ը Պարնելի դէմ են, 23-ը Պարնելի կողմը և 13 չեզօք զիրք են բռնած: Հակա-պարնելիստները արդէն կազմակերպւել են և իրանց գլուխ ընտրել են Մակ Քարթիին:

Սորանով և կը վերջացնենք Պարնելի դէպքի մասին, որը դեռ հեռու է վերջացած լինելուց, և դեռ անկասկած առիթներ ենք ունենալու գալ տարի խնդրին վերադառնալու:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Խնդրեմ հետևեալ իմ կարճ զրութեան տեղ շնորհէք «Մուրճ» ամսագրում:

Որովհետև բանաստեղծութիւնները կալում են «Մուրճ» ամսագրի խնամքով տանող բաժիններից մէկը, որի զարգացման վերայ, որպէս երևում է, խմբագրութիւնը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում, ուստի թող թող տրւի ինձ մի քանի խօսք ասելու:

Մեր ժամանակակից բանաստեղծութիւնը զեռ մանուկ և անհաստատ զրութեան մէջ է, նա ալժամ է սկսում կազմակերպւել և նոր նոր միայն վարձեր է անում մտնելու մեր ժողովրդի խորշերը և շօշափել մեր հասարակական գործողի զգացմունքների և վրդովմունքների աշխարհը: Ոտանաւոր գրողների, ջանգեր ջորինողների թիւը մեծ է. բալց և մեծ ջանք է հարկաւոր այդ մեծ կոլտից մարդարիտների զուրա խելու, նոցա զտելու և նոցա ամբարելու մեր ապագայ բանաստեղծութեան զարգացման և կազմակերպութեան համար: Դա ի հարկէ շատ դժւար գործ է, բալց ինչպէս երևում է «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը ուրախութեամբ և չօժարութեամբ է տանում և այդ, որովհետև ինչպէս երկու տարւալ փորձը ցուց է տալիս, նա վարձատրւում է:

Եւ մեր համոզմունքը, որպէս և ընթերցողներից շատերի վկայութիւնները միանգամայն մխիթարիչ կարող են լինել «Մուրճ»-ի խմբագրութեան համար: Մի քանի բանաստեղծներ, որոնք ամիսներ շարունակ զետեղել են իրանց ոտանաւորները այդ ամսագրում, գրաւել են իրանց համար հաստատ խորշեր ընթերցողների սրտերում, ծնեցրել են նոցա մէջ մաքուր, աղնիւ և վնհ զգացմունքներ: Քաջակերպութիւնը և անկեղծ համակրութիւնը չէ թողնում կորչելու, սառչելու և ոչնչանալու այդ մեր երիտասարդների առաջին փորձերը: Առողջ քննադատութեան ազդեցութեան տակ այդ նորակալմ բանաստեղծութիւնը կ'ամրանալ և լաւագոյն ապագայի համար հող կը պատրաստի:

Բալց ինչ ենք տեսնում մեր շուրջը: Առողջ քննադատութիւն, անկեղծ համակրութիւն, աղնիւ վերաբերմունք:

Դժբաղդաբար ոչ:

Ամբողջ երկու տարի է, որ «Մուրճ»-ում երևացող նոր բանաստեղծութեան փորձերը զանազան թիւր նկատողութիւնների, կասկածաւոր ակնարկների են ենթարկւում, ակնարկների, որոնց մէջ լիզուր ենք որոնում մեզ հետաքրքրող խնդրի մասին գործին վերաբերեալ մի խելացի խօսք, մի իմաստալից խորհուրդ, մի նպատակալարմար նկատողութիւն:

Մէկը աղպիսի քննադատներից (ոմն խ. Ազ—էր) ալժամ, օգտւելով երևան գալուց մի աղնպիսի խալտառակ և անճոռնի ոտ կապողի, որ հեռու չարաքերութիւն անգամ չունի մեր երիտասարդ բանաստեղծների գործունէութեան հետ՝ աններելի կերպով ստուեր է աշխատում տարածել նոցա վերայ և աժան կերպով սրախօսելով ու ոստումներ անելով՝ չալտարարում է «Մուրճ»-ին, իբրև միղսակից ալն անհամութիւններին, որոնցով լիքն են շատ ոտահիւսների գրած քնները և որոնց ամենակատաղի և ամենաէական թշնամին ալն ամսագիրն է, որ նոցա բարեքելուն նւիրւած է և որ իսկապէս որոնում է բանաստեղծութիւն և որ չուսով եմ ուշք չի դարձնիլ ալն տեսակ ծամածուութիւնների վերայ, երբ, լանուն Պատկանեանի, Նալբանդեանի, Դուրեանի, Պեշլքթաշեանի, փորձ են փորձում ընդհանուր պարտաւանքով խեղդել և ստուէրի մէջ պահել մեր նոր բանաստեղծութեան համակրելի ներկայացուցիչներին: Անկեղծ վկայում եմ, մեծ. պ. Խմբագիր, որ սա մի ահագին մեծամասնութեան կարծիքն է, որ ալն բանաստեղծ-աշխատակիցները, որոնք տեղ են գտել Ձեր ամսագրում, իրանց վերայ զրաւում են ընթերցող հասարակութեան ուշադրութիւնը և որ առնազը հասարակութեան աղ մասը լրջութեամբ է հետևում «Մուրճ»-ի աղ բաժնին: Յօջ ունեմ, որ քաջալերական վկայութիւնների կարօտ չէք զգում Դուք՝ Ձեր բռնած ճանապարհով անսպառ կերպով ընթանալու համար:

Ընդունեցէք իմ խորին չարզանքները Ձեր ամսագրի ուշադիր ընթերցողներից մէկից:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ:—Մեր ընթերցողներին մենք արդէն մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել խօսել «Մուրճ»-ի բանաստեղծութիւնների բաժնի մասին: Մենք արդէն չալտնել ենք, որ «Մուրճ»-ի աղ բաժինը իրաւամբ գրաւել է ընթերցող հասարակութեան ուշադրութիւնը: Աղ երևութը կարելի է բացատրել միմիայն նորանով, որ, ինչպէս մենք ենք կարծում, «Մուրճ»-ում հիւրընկալող բանաստեղծ-աշխատակիցները պատկանում են աղնպիսի ուղղութեան, որով միայն մեր բանաստեղծական գրականութեանը կարելի է զարկ տալ և չարդի հասցնել գրականութեան մի կարեւոր ճիւղ, որը դրեթէ զաղարկել էր սնունդ առնել 60-ական թականներից դէս: Այս վերջին քսան տարիներում (մի կողմ թողած Գա-

մառ-Քաթիպալին) լուս էին տեսնում ոտանաւոր զրաւածքներ, բայց փառք Աստուծոյ՝ գրքերը չեն կաղմում մի գրականութիւն. քանի որ բաւական չէ ոտանաւորներ զրել որ բանաստեղծական գրականութիւն ստեղծել: Թէ չէ ալս վերջին 20—25 տարիներում բաղմաթիւ ոտանաւոր զրաւածքներ են լուս տեսել, բայց զոքա ընթերցող հասարակութիւն չը ստեղծեցին: Ի բաց առած Գամառ-Քաթիպալին, մինչ ալս վերջին ժամանակներում չափունած երիտասարդ բանաստեղծական ոչոքեր, սկսած 60-ական թւականներ լերջերքից, ոչ մի բանաստեղծ չը կպցրեց իւր անունը հալոց գրականութեան հետ: Եւ ճոցն իսկ ինքը Գամառ-Քաթիպալան իւր անունը սերտ կապած է 60-ական թւականներին: Ուրեմն ճոր բանաստեղծական տաղանդների կողմից կարելի է համարձակ ասել, որ վերջին տարիները կատարեալ դատարկութիւն են ներկայացնում: Այդ տարիներում ասղարէզը մնացել էր միմիայն մեր աշուղներին կամ աշուղանման ոտանաւորներ զրողներին, որոնք ոչնչով չէին կապւած հայկական գրականութեան ճոր հոսանքների հետ: Նոյն իսկ Բաֆֆին, իւր Փունջի առաջին հատորով չը կարողացաւ վերականգնութիւն տալ 60-ական թւականներում ընդհատւած հալոց բանաստեղծութեան զարգացմանը: Բաֆֆիի Փունջը մատնեց զրեթէ կատարուալ մոռացութեան: Բաֆֆին ալ գործ էր կատարում՝ ճա պատրաստում էր հասարակութիւն վէպի համար և ալք նրան լաջողեց: Հիւսիսափալլի ժամանակ Բաֆֆին ժամանակակից Գէորգ Բարխուդարեանը, լետագայ տարիներում, 70-ական թւականներում, փորձ ամսագրում տպւած իւր թարգմանական աշխատութիւններով՝ նշանւոր դանձ մտցնելով մեր բանաստեղծական գրականութեան մէջ, աջնուամենայնիւ զարկ չուեց հայկական բանաստեղծութեան: Գամառ-Քաթիպալի և Շահաղիզի անունների հետ կապւած հայկական նորագոյն բանաստեղծական գրականութիւնը աղտոյիսով էլ մնաց առանց շարունակութեան: Այդ վաղուցալ լուութիւնը համարձակ կարող ենք ասել, որ ընդհատեց մի առաջին անգամ ալ. Յովհաննէս Յովհաննէսեանի գրքովով, 1888 թւականին, «Մորձ»-ի երկալուց փոքր ինչ առաջ: Պր. Յովհաննիսեանի գրքովի երկալը ընդհանրապէս ոգևորութեամբ ողջունեց, որ շատ ընական էր. դէհ վերջապէս մէկը կարողութիւն ունեցաւ հայկական քնարիար դէհ շատ երկար տարիների լուութիւնից լետու՝ բանաստեղծական ձալներ լսեցնել հալ ընթերցողների ականջին: Շողոքորթութեան ձալներ չէին գոքա, ալ երկար տարիներով քաշած կարօտի ձալներ

Այդպիսի ձգներ չը լսեցին, երբ Բաֆֆին իւր Փունջի առաջին հատորը հրատարակեց, չը նախած որ Բաֆֆիի անունը դեռ ալն ժամանակ հմայական էր, մինչդեռ Յովհաննէս Յովհաննիսեանը դեռ ևս ոչ ոքին չալտնի չէր: «Մուրճ»-ի աշխատակից չէր նա, բայց «Մուրճ»-ը ալդ նոր բանաստեղծին երկարօրէն քննադատելու պատիւը տւեց, որից դեռ չը պէտք է եղբակաց-նել, թէ «Մուրճ»-ը ուրացաւ Յովհաննիսեանի քանքարը, որպէս և նորա քանքարը ընդունելով՝ չը պէտք է կարծել թէ «Մուրճ»-ը երաշխաւորեց նորա ասպարէս:

Գրեթէ միաժամանակ Յ. Յովհաննիսեանի գրքոյկի երեւ-լուն հետ, 1889-ի սկզբից, «Մուրճ»-ի երևալով, երևան եկան մի շարք ոտանաւոր գրողներ, որոնց մէջ կալին աջպիսիներ, որոնք «Մուրճ»-ից առաջ մի մի աննշան փորձեր արել էին մեր ուրիշ հրատարակութիւններից մէկի կամ միւսի մէջ, իսկ միւսները նոր սկսեցին երևալ ասպարիզի վերայ, բայց թէ առա-ջինները և թէ վերջիններս որ և է հրատարակութեան հետ կապած չէին իրանց անունը: Եթէ մենք թւելու լինենք ալն բոլոր անձերի անունները, որոնք մեզ առաջարկել են իրանց ոտանաւորները տպագրելու, գուցէ «Մուրճ»-ի մի երեսը չը բաւէր. և ամենքին համահաւասար կերպով խրախուսելը մեր կոչումը չէինք համարում: Հարկաւոր էր, անհրաժեշտ էր ընտրութիւն անել: Այդ ընտրութիւնից գոյացել է ալն, ինչ ալժամ կալ «Մուրճ»-ի երկու տարւալ տետրների մէջ: Այդ զտման գործի մէջ մենք, ընդհանուր առմամբ, որքան ենք չաջողել, ասա-դան ալդ մասին աւելի զրական պատասխան կը տալ. բայց արդէն մի բան շուտով պարզեց, որ մենք վկայել ենք և ալսօր էլ կը վկա-լենք՝ հիմնւելով բաղմամբիւ ուրիշ վկայութիւնների վերայ. ալդ ալն է, որ ընթերցող հասարակութիւնը և մանաւանդ նորա ամենաքննադատական մասը անտարբեր չէ դէպի «Մուրճ»-ի ալդ բաժինը. ալդ բաժնի մէջ լուրջ հասարակութիւնը ընթերցանու-թեան մի առարկալ է գտել, որ նա զուր էր որոնում առաջ: Մենք որ անուններով առհասարակ չենք շլացիլ մեր ամսագրի միւս բաժինների նկատմամբ, չենք ընկել անունների չետեից նաեւ՝ բանաստեղծութեան բաժնի նկատմամբ: «Մուրճ»-ը ալա-պէս վարւել չէր կարող, նա՝ որ ի սկզբանէ չի ուղեցել հիմնել իւր գոյութիւնը պրոսեկցիալի վերայ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

ՊՐ. ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ, Լոնդոնում հրատարակող անգլո-ֆրանսիական „l'Arménie“ կիսամյակայ թերթի տաղանդաւոր և եռանդոտ խմբագիր-հրատարակիչը, մի մասնաւոր նամակով, մեզ ուղղած, հաղորդում է, որ սեպտեմբեր ամսից ի վեր նա սկսել է հրատարակել հայկական ամսագիրներին պարունակութիւնը անգլիական Review of Reviews (Տեսութիւն ամսագիրներին) հանդէսի մէջ։

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ»-ի անցեալ № 11-ում, Առաջնորդողում, երես 1496 տող 13—14 պէտք է լինէր՝ պաշտօններ կը ստեղծի տալագաւում աւելի մեծ խնդիրներին հասունացած ինտելլիգենցիայի համար։

Թղթակցութիւններ արտասահմանից բաժնի մէջ, երես 1610, տպւած է Ֆրարսիպի պետական բիւջէտի վերաբերեալ, թէ «1869 թւականին պետական ծախքն էր 1.847.000 Փր.

1891 թւականին պետ. ծախք կը լինի 3.247.000 Փր.», մինչդեռ աչդ թւերից երեք զերօներ պակաս են, այնպէս որ պէտք է լինէր՝ 1.847.000.000 (մի միլիարդ 847 միլիօն) և 3.247.000.000 (3 միլիարդ 247 միլիօն)։

Թիֆլիսի մեծ տնտեսքերի ցուցակում, երես 1597 № 60-ը պէտք է լինէր Փիթոյեան կոնստանտին և ոչ Փիթոյեան Իսահակ։

ՎԵՐԻՆ.Ա.ԳՈՒԼԻՍԻ ՍՐ. ՇՄԱԽՈՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ համար հրաւիրում է քահանայ, առնւաղը ներսիսիան զպրօցում աւարտածներին։

Դիմել «Մուրճ»-ի խմբագրութեան։

ԿՈԽԻ ԳԻԻՏԻՆ վերաբերեալ չօղածների շատութեան և նոցա տպագրութեան անկատարելիութեան պատճառով, ներկայ № 12 ից ակամայ բաց թողնք աչդ №-ի համար նշանակած մի քանի զրւածքներ։

ՀԵՂԻՆԷ վէպի երկրորդ մասը կ'սկսի տպագրուել 1891 թ. № 1-ից։ Կըրկնում ենք, որ նոր բաժանորդները ձրի կը ստանան Հեղինէի առաջին մասը, որ տպագրւած էր «Մուրճ»-ում՝ 1890 թւականի ընթացքում։

«ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԶՐԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴ գրեւելու խնդիրքներ տողներին, որպէս անցեալ տարի, Նոյնպէս և այժմ փախտարարում ենք հետեւեալը. ձրի բաժանորդագրութիւն ամենին չի ընդունում «Մուրճ»-ի խմբագրութեան մէջ, մինչև որ բաժանորդագրութիւնը չ'անցնի 650 թիւը: Զրի բաժանորդ գրեւելու խնդիրքները կը փարդեն այն չափով միայն, որչափով խմբագրութիւնը աւելորդ բաժանորդացիներ ստացած կը լինի կողմնակի անձերից:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ՝ լերնագրով «Մուրճ»-ում տպող չարք օգլաճները («Մուրճ», 1890 №№ 11 և 12), ծանօթացնելով «Մուրճ»-ի ընթերցողներին ռուսաց պետական և հասարակական կեանքի, դորա հետ մասին նաև պարբերական մամուլի վերջին 25—30 տարիների ամենազըլխաւոր խնդիրների հետ, գալ 1891 թւականին կը փոխարինեն Ռուսաց քրոնիկի վերջինիս նշանակութիւնը կը լինի «Մուրճ»-ի ընթերցողներին լընթացիկս պահել այն ամենի հետ, ինչ կարևոր բան է կատարում ռուսաց թէ պետական ու հասարակական կեանքում և թէ գրականութեան ու պարբերական մամուլի մէջ:

ՆՈՐ ԴՐՔԵՐ՝ Վերջին ժամին տտացանք՝

ТИГРАНОВЪ, ЯКОВЪ.—«Къ вопросу объ административной юстиціи въ Россіи» (по поводу пересмотра Городоваго Положенія). Приложение къ Протоколу № 17 засѣданія Кавказскаго Юридическаго Общества.

СТУПИНЪ, А. Д. „Современный календарь на 1891-й годъ“. զինն է 15 կողէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Երկրորդ տարւոյ

(ԹԻԱՎԱՆ 1890 ԹԻԱՎԱՆ)

№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 №

№ 1

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ ԱԻՆՏԻՔ . . .	5 Գործերի զրութիւնը:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ . . .	11 Կալ անգլին մի բան (բասաստ.):
3 » » » . . .	13 Ներքի ինձ... (բանաստեղծութ.):
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ	14 Դարուս զաւակը (բանաստեղծ.):
5 » » »	15 Հատարակաց մշակին (բանաստ.):
6 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	17 Պատրիկեանի նամակները:
7 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆՑ ԶԱԻԱԴ . . .	36 Լեռնցու հալ աղջկալ երգը (բան.):
8 ԱԲԵՂԵԱՆ, Մ.	38 Աղգալին վէպ (չարունակութիւն):
9 ՊՈՇԵԱՆՑ ՊԵՐՃ	50 Բղլէ (չարունակութիւն):
10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ . . .	84 Ալց թիւրքաց Հալատտանին (չար.):
11 Լ. Ս., Ա. Ա.	102 Գրախօսութիւն: Մովսէս Խորենա- յու Հակական Պատմութիւն. — Ե. Մ.' Փաւստոս Բուղանդ:—Նա- ղարեանց՝ Օրացոյց 1890 թ.:— Աղանեանց՝ Հատուծ. օրացոյց. — Զմէկեան Մ.' Ծոցի օրացոյց: — Աղանեանց՝ Օրացոյց: — Армянскій календарь.
12 ԼԷՅՕ	113 Մեր կեանքից:

13 ՂԱԶԱՐԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ. . .	122 Բանւորների դրութիւնը Կարսում:
14	131 Թղթակցութիւն. Արատաւանմանից:
15 Z.	139 Քաղ. Տես.—Եւրոպան 1890 շէմք:
16 ԽՄԲ.	154 Խմբագրութեան կողմից:
17	155 Բողոք Սիւլիւկի դէմ:

№ 2

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ . . .	165 Պատրիկեանի նամակ. Օր. Նուարդ
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ. . .	174 Դիմակաւորին (բանաստեղծութիւն):
3 " " " . . .	175 Մանրութ (բանաստեղծութիւն):
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	176 Տխուր հերդ (բանաստեղծութիւն):
5 ՊՈՇԵՆԱՆՑ ՊԵՐՃ	177 Բղդէ (չարունակութիւն):
6 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	211 Ուսուցիչ (բանաստեղծութիւն):
7 ԱԲԵՂԵԱՆ Մ.	220 Ազգային լէպ (վերջ):
8 ՀԱՅՆԷ-ԻԳ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ. . .	237 Երգեր (բանաստեղծութիւն):
9 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ.	240 Այց թիւրքաց Հայաստանին (վերջ):
10 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ. . .	258 Թիֆլիսի սալոն:
11 Ա. Ա., Ե. Ղ.	276 Գրախօսութիւն: —Գրականութիւն Ֆիրդուսի: Արեւիկեան վիպաշխարհ, Ռուստէմ և Ջոհրար, թարգմ. Փ. Վարդանեանի: —Ազգայեան՝ Մուս- սինի չղանդատը:
12 ԼՈՒՍԻՆԻ.	285 Ամուսն. Գրօնիկ.—«Ամուսիններ»:
13 ԼԼՕ	295 Գաւառ. Գրօնիկ.—Մեր կեանքից:
14 ԶԼԻՅԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ.	306 Մարդաս. Ընկ. Ընդհան. ժողովրդ:
15 Z.	314 Վիլհելմ II-ի նոր հրովարտականքը:

№ 3

1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ. . .	323 Խրիմեանի 70-ամեակը:
2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ . . .	324 Պատրիկ. Նամ.—Արանեանի մօտ:
3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Ս. . .	337 Հալ գիւղացու սև օրը:
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	359 Սօնետ (բանաստեղծութիւն):
5 ՉՄՇԿԵԱՆ ԳԷՈՐԳ.	360 Թէ ինչպէս ես խելագարւեցի:
6 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	377 Նւէր Մ. Արաբաջեանցին (բան.)
7 " " " . . .	379 Ողջոյն հայրենիքին (բանաստեղծ):
8 ՊՈՇԵՆԱՆՑ ՊԵՐՃ	381 Բղդէ (չարունակութիւն):
9 ՂԱԶԱՐԵԱՆՑ ԵՐՈՒԱՆԴ. . .	413 Մանկ. Ընթերց.՝ Ղ. Ազգայեանց:

10 Ա. Ա., Լ. Ս., Ա. Ա.	423	Շիլլերի—Վարդանեանց՝ Աւագակներ—Փափագեանց՝ Լալօ—Քալանթար Անուշաւան՝ Ֆիլօֆոսիա:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	433	Ամուսն Քրօնիկ—Գ. Արծրունու գործունէութեան 25-ամեակը:—Պատկերադարդ թերթերու «Արաքս» «Արձագանք» և «Տարազ»—Ներսիսեան դպրոցի ակտը:—Հայոց ընկերութիւններէ ընդհան. ժողովը:
12 ԼԷՕ	441	Գաւառ. Քրօնիկ—Մեր կեանքից:
13	448	Ներսիսեան Գալ. անտ. ղրութիւնը:
14	452	Անգլիայի ժողովրդ. դպրոցները:
15 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆ, Վ.	455	Կարինի դպրոցական գործերը:
16 Շ.	462	Բիւսմարկի հրաժարականը:
17 ԽՄԲ.	476	Մի բացատրութիւն:

№ 4

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ.	481	Զրադաց (անցածից մի պատկեր):
2 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.	497	Հայ դիւղացու սև օրը (շարուն.):
3 ԱԼԷՔՍ. ՊՈՊ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	523	Մեռանող քրիստոնեայ (բանաս.):
4 ԷԼԼԻՕՏ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	524	Բանաստեղծի տապանադ. (բան.):
5 ԹՈՄԱՍ ՄՈՒՐ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ	525	Երբ քեզ ճշուում է... (բանաստ.):
6 » » »	526	Ահա խաղում, փալպիւում է... (բ.):
7 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ.	527	Վանալ ծովակը:
8 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ	548	Աբեղայ (բանաստեղծութիւն):
9 ՊՈՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	553	Բղղէ (շարունակութիւն):
10 ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ	587	Կերմանական դպրոց. ղրութիւնը:
11 ՄԱԿԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ.	597	Քննադատներին:
12 Լ. Ս., Ա. Ա.	605	Գրախօսութիւն:—Տէր. Գրիգորեանց Գր. բժիշկ՝ Խօլերալ և Նորա առաջն առնելու միջոցներ:—Բօղեն. չտեղտ՝ Ֆիլոզոֆիւններ իմ կեանքից:
13 ԼՈՒՍԻՆԻ	614	Ամուսն Քրօնիկ—«Վարժուհի», կօմեդիա Գ. Չմշկեանի:
14 Ա. Ա.	620	Աշխարհարար լեզ. զարգ. մասին:
15 Շ.	625	Քաղաքական Տեսութիւն:—Համա. Ամերիկական միութեան գործը:
16 ԽՄԲ.	628	Բացատրութիւններ:

№ 5

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ. . . 635 Թիւ և Ութ:
- 2 ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 648 Անքան դառն ցաւ ու վշտեր (բան.):
- 3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. 649 Հալ գիւղացու ու օրը (վերջ):
- 4 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. . . 699 Խղճի խալթ (բանաստ.):
- 5 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ 704 Համալն. հող. Երևան. նահանգում:
- 6 ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 718 10 Ապրիլի (բանաստ.):
- 7 " 719 Ծաղիկներ և իղձեր (բանաստ.):
- 8 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ . . . 720 Աղքատները խնամատարութիւնը:
- 9 ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 735 Գեր. դպր. զրութիւնը (չար.):
- 10 Ա. Ա., ՎԱՆԿ. 746 Գրախօսութիւն: Երիցիան՝ Նիւթեր. Հալոց պատմութ. համար, գիրք Ա.—Մալումեան՝ մաքի մը չափը:—Տէր.Ղևոնդեանց՝ Օրիորդ Նաղիկ:
- 11 ԼՈՒՍԻՆԻ. 752 Ամաւոյ Բրօնիկ:—Գ. Արծր. գործուն. 25 ամեակը. ժողովրդական ընթերցանութեան գործը:
- 12 Ն*. 757 Բանւորները Անգլիայում:
- 13 Յ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ. . . . 761 Մանկավարժ. բուժակ. վարժարան
- 14 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆՅ, Վ. 762 Կարինից. դպրոց. գործեր:
- 15 Շ. 767 Քաղաք. Տես.—Բիւմարկ.—Գերմ. զինւոր. օրինագիծ.—Ֆրանսիայի ներքին գործերը:
- 16 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. 772 Նամակ խմբագրին:
- 17 ԽՄԲ. 775 Խմբագրութեան կողմից:

№ 6

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ. . . 783 Պանդխտութեան խնդիրը: II:
- 2 ԼՕՆԳՖԵԼԼՕ-ից՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ. . . 796 Աղբիւր և ալիք (բանաստեղծ.):
- 3 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 797 Հեղինէ (վէպ):
- 4 ՊՈՒՇԿԻՆ-ից՝ Կ. ԿՐԱՍԻԼՆԻԿ. 825 Թէ թափառում և մ (բանաստ.):
- 5 ԿՐԱՍԻԼՆԻԿԵԱՆ, Կ. 827 Նաղսօնին (բանաստեղծ.):
- 6 " 828 Ննջել (բանաստեղծութիւն):
- 7 ՊՈՅՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ 829 Բղդէ (չարունակութիւն):
- 8 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . . 858 Հնձւոր (բանաստեղծութիւն):
- 09 " " . . . 860 Անաստ (բանաստեղծութիւն):
- Ա. Ա. 861 Լօրենց ֆօն Շտալն:

- 11 ՏԷՐՄԻՔԵԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. 873 Գերմ. դպր. դրութիւնը (չար.):
- 12 Ա. ՔԼ., Լ. Ս., Ա. ՔԼ. 888 Գրախօսութիւն:—Նար-Գոտ' Աննա Սարոյեանց:— Սարկաւագ: Հաջի Դիմիտր: Ս. Կարաշա: Ազրապի: Շամիլի դատաստանը:—Դօղէ՝ Բեր- լինի պաշարումը: Зелинский.-Объ- яснительный Словарь.
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 890 Ամսալ: Քրօնիկ:—Ռօսսին Թիֆ- լիսում: Ուսուցչական ուժիկներ:
- 14 ՏԱՐԱՏԻՆՈՎ, Վ. 903 Բամբակի մշակ. Երև. Նահ.
- 15 ՄԱԴԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ. 910 Գրական. աշխատագրութիւն:
- 16 ԽՄԲ. 915 Խմբագրութեան կողմից:

№ 7

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻՏԻՔ. 783 Հաղալին ինդ. Անդրկովկասում Ս:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՈՆ. 945 Ծրածան (բանաստեղծութիւն):
- 3 " " 946 Ձեռագիր (բանաստեղծ.):
- 4 " " 947 Մանրուք (բանաստեղծութիւն):
- 5 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. 948 Ողջուն քեզ, սենեակ (բանաստ.):
- 6 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 949 Հեղինէ (չարունակութիւն):
- 7 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ ՅՈՎՀ. 1001 Համալն. հող. Երևան. Նահ. (չար.):
- 8 Ա. ՔԼ., Ն. Ն. 1012 Գրախօսութիւն: Մելիք-Շահնազա- րեանց, Ս. Հալ գիւղաց. սե օրը:— Սականիւնի, Գուստաւ՝ Չիւակական եղինճի մշակութիւնը:—Ռէլիս՝ Աչ- քացաւը զինուորների մէջ:—Տիկին Մարգարիտ՝ Գուստոսմբերդ:
- 9 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1017 Ամսալ: Քրոնիկ: Ուսուցչական ու- ճիկներ: Հալոց եկեղեց. ծխական ուսումնարանների տարեկան եկա- մուտները 1887/8 թւին:
- 10 ԼԷՕ. 1026 Մեր կեանքից:
- 11 Շ. 1037 Եւրոպան և Աֆրիկ. բաժանումը:
- 12 ԽՄԲ. 1050 Խմբագրութեան կողմից:

№ 8

- 1 ԳԱՐՇԻՆ-ԻՅ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ. 1055 Նկարիչներ:
- 2 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ. 1078 Երկու ճանապարհ (բանաստեղծ.):

8 ԱՐԾԻԻԵԱՆ,	1396	Երկու գիշեր (բանաստեղծ.):
9 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ.	1397	Խաթ-Սաթա:
10 ԱՐԾԻԻԵԱՆ, ԱԼ.	1422	Որբեր (բանաստեղծութիւն):
11 " "	1423	Նենգուորին (բանաստեղծութիւն):
12 ԿՈՂՈՋԻՍ ԱԴՐԻԱՆՕ.	1424	Բռնաները:
13 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	1440	Համ, հող, երևան, նախ. (չար.):
14 ԲԱՐԵԼԵԱՆ Ա.	1450	Հոսանքներ բնագիտութեան մէջ:
15 Ն*, ԲԼ.	1459	Գրախօսութիւն: «Արաքս», Опис. Кавказск. выстав.
16 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1471	Ամուսնի Գրոնիկ: Գործի կենտրոն- ներ: Խորէն-Նարբէ: Պատրիարք. ընտրութեան խնդիրը Կ. Պօլսում: Թիմ. վերադառնալ, վերականգնումը:
17 ԽՄԲ.	1776	Խմբագրութեան կողմից:

№ 11

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵԻԻԲ	1489	Ժողովուրդը, որպէս քաղաք. ուժ:
2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼ.	1501	Հարկաններ (կեանքի զծեր):
3 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ.	1513	Արտասուղ ուռի (բանաստեղծ.):
4 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	1515	Հեղինէ (վէպ, վերջ ա. մասի):
5 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ, Զ.	1535	Աչդղի նէնիմերից (բանաստ.):
6 ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ	1536	Պանդիտութիւնը միջանում, I:
7 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, Ա.	1549	Անտառները Կովկասում:
8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ	1558	Ուրիշամների վրդովմունքը:
9 ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱԼԵԲ.	1567	Արեւը և բուսական. Կովկասում:
10 ԲԱՇԻՆՋԱԴԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ.	1576	Նկարչի նամակները, II:
11 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, ՂԱԶԱՐՈՍ.	1586	Սուրբ լեզու, I:
12 Լ. Ս.	1592	Գրախօսութիւն: Լուսկեւի՛ն՝ Պատիկ է, բայց չստիկ է:
13 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1594	Ամուսնի Գրոնիկ: Պատրիարքական ընտրութ. խնդիրը Պօլսում: Թիֆլ. քաղաք. վարչ. ընտրութ. Թիֆլիսի առաջին կարգի անտառները: Բառը Կոչալսիլի:
14 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ.	1601	Նամակներ Ռուսաստանից, I:
15 ԹՂԹԱԿԻՅ	1610	Ֆրանսիայի պետական ծախքը:
16 Շ.	1614	Առևտրական դաշինքների խնդիրը:
17 ԽՄԲ.	1623	Խմբագրութեան կողմից:

№ 12

- 1 ԽՄԲ. 1631 Հրաւեր բաժանորդագրութեան:
 2 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, Լ. 1636 Էժանագին դրողարանի փորձը:
 3 ՏՈՒԼՆ, ՄԱՐԿ. 1645 Տիկին Ուլիկամսը և կաշակը:
 4 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ . 1654 Բարի ճանապարհ (բանաստեղծ.):
 5 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ. 1655 Զմիռնիայից-Ալեքսանդրապոլ:
 6 ՂԱՐԱԳԵՈԶԵԱՆՑ, ՅԱՐ. . . . 1682 Սև լեռնցիք:
 7 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ, Զ. 1700 Անդրէկից (բանաստեղծ.):
 8 ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇ. 1701 Պանդխտութիւնը մեղանում, II:
 9 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, Ղ. 1713 Սուրբ լեզու, II:
 10 ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Դ.Ր Գ. . 1722 Կոխի գիւտը թոքախտի դէմ:
 11 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա. 1731 Կոխի հրատարակութիւնը:
 12 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա. 1739 Պրոֆեսոր Բոքերտ Կոխ:
 13 B., Ա. Քչ., Ն* 1742 Գրտխօսութիւն. — Փափաղեանց՝
 Թոփալ, Ղաղարեանց՝ Գիւլէ, Մեկ-
 Շահնաղար.՝ Շերամապահութիւն,
 Գեղբեր՝ Համլետ,
 14 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1750 Ամուտ քրոնիկ—Թիֆ. քաղաքա-
 վին ընտրութիւնները. ընտրած-
 ների ցուցակը: Հաջոց թատերա-
 սէրների ներկայացումը:
 15 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ. 1758 Նամակներ Ռուսաստանից, II:
 16 ԹՂԹԱԿ. 1768 Թղթակց. Արտասահմանից:
 17 Z. 1774 Քաղ. Տեսութիւն: Ընտրութ. Իտա-
 վիպում և Հիւս. Միաց. Նահանգ-
 ներում: Լաւիթրի—Պարնել և
 Գլադստոն:
 18 ԸՆԹԵՐՅՈՂ. 1789 Նամակ խմբագրին: Բանաստեղ-
 ծութիւնը և «Մուրճ»-ը:
 19 ԽՄԲ. 1793 Խմբագր. կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

 Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱԻԵՏԻՓ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ԲԱՑԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՂԲԻԻՐ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԻՆՆԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

«ԱՂԲԻԻՐ»-ը կը հրատարակուի նոյն ուղղութեամբ, ծրագրով և նոյն աշխատակիցներէ մասնակցութեամբ:

Առաջին պրէմիան է մի գեղեցիկ օլէօգրաֆիա

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻՆ

խոշ արածացնելու

Երկրորդ պրէմիան կը լինի պ. Գէորգ Բաշինջաղեանի

ԱԼԱԶԱՆԻ ՀՈՎԻՏԸ

մեծադիր և չքեղ ձեռնակարը, որը վիճակ կը գցել քաժանորդներէ մէջ սեպտեմբեր կամ հոկտեմբեր ամսին:

Երրորդ պրէմիան 1892 թ. համար գեղանմանքի №-ի հետ կ'ուղարկուի մի պատի տախտակ և մի գրպանի փաթեղի օրացույց: Բացի զրանցից, տարւալ ընթացքում կ'առաջարկուին հանելուկներ, լեբուսներ, սրտնցից վճռողները կ'ընտանան մրցանակներ:

«ԱՂԲԻԻՐ»-ի տարեկան քաժանորդագլին է 3 ռուբ. և պրէմիայի ճանապարհածախս՝ 28 կոպէկի փոստի մարկա:

Ապառիկ ոչ սքից չի ընդունում:

Հասցեն՝ Тифлисъ, редація „АГБИОРЪ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase), rédaction de la revue AGBUR.

„ԱՂԲԻԻՐ“-Ի ՅԱԻԵԼԻԱԾ

„ՏԱՐԱԶ“

Երկրիծաբանական — գեղարւեստական — գրական

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵԱԲԱԹԱԹԵՐԸ

1891 թվականին հասցրած կը լինի նկարների կողմից մաքրաքաղաքներիում հրատարակուող շաբաթաթերթերի ճոխութեանը: Բովանդակութեան կողմից պատկերադարդ «Տարազ» շաբաթաթերթը նույնպէս ճոխ կը լինի և բաղմակողմանի: Վիպական մասը, որ պատկերադարդ «Տարազ» շաբաթաթերթում նկարների հաւասար առաջին տեղը կը բռնէ, կը տպագրուին մի շարք պատմական և ժամանակակից վէպեր, հանդուցեալ Բաֆֆիի, Նրաթողած ձեռագիրներից, պ. պ. Աղայեանի, Պոօշեանի, Լէօի, Վ. Փափազեանի և ուրիշների: Պատկերադարդ «Տարազ» շաբաթաթերթը լոյս կը տեսնի ամեն կիրակի օր ալժմեան «Տարազ»-ի դիւրով իւրաքանչիւր համարը երկու թերթից: «ՏԱՐԱԶ»-ի գինն է ռուբլի, «ԱՂԲԻԻՐ»-ի հետ միասին 8 ռուբլի 28 կոպէկ, իսկ առանձին՝ 6 ռ.:

POUR TOUTES
LES
PERSONNES LISANT LE FRANÇAIS

le journal le plus complet, le plus intéressant et le meilleur
marché est

L'ÉDITION INTERNATIONALE

HEBDOMADAIRE

de l'Indépendance belge, la seule publication conçue au point de
vue véritablement cosmopolite et international et donnant dans

dix pages grand format

comme les grands journaux anglais et américains
le résumé complet du mouvement politique, littéraire, artistique, scien-
tifique et mondain de toutes les capitales du monde.

A chaque numéro est joint un

Supplément littéraire

réunissant la collaboration de tous les grands romanciers,
feuilletonistes, nouvellistes et chroniqueurs en vogue.

ABONNEMENT:

UN AN, **25** FRANCS. 6 MOIS, **15** FRANCS

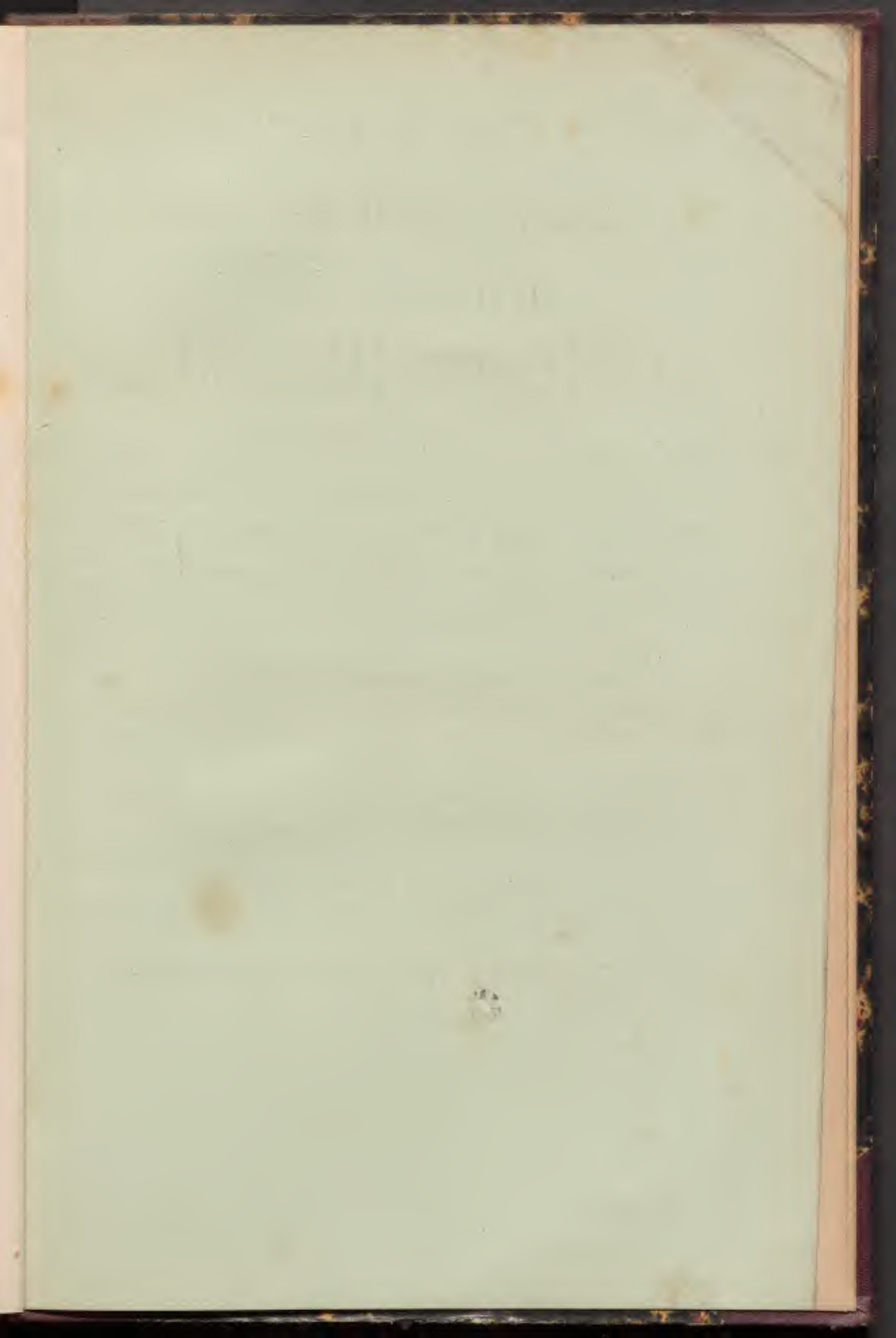
Tout abonné d'un an pour **1891** recevra GRATUITEMENT
le journal jusqu'à la fin de l'année **1890**

Numéros spécimens GRATIS et FRANCO sur demande ad-
ressée à

L'ADMINISTRATION DE L'INDÉPENDANCE

17, RUE DES SABLES, BRUXELLES

Agent à Batoum } T. Nikoladzé
La Vente un Numéro 20 cop. } chez Efiandjiantz
à Tiflis.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ -- ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑԻԱԾ Է

Հրաւեր ենք կարդում հալ հասարակութեան՝ բաժա-
նորդ գրել մեր միակ քաղաքական-հասարակական-
գրական ամսագրին և միջոց տալ նրան զալ 1891
թվականին ցանկալի ճոխութեամբ հրատարակել:

ԳՐԻՆԷԼ ԿԱՐՆԷԼ Է

Թիֆլիսում՝

1) Խմբագրատան մէջ, 2) Կենտրոնական գրադաճառանոցում;
3) Խիզեկեկի և 4) Մակար Չմշկեանի գրադաճառական սլաւիլիոն-
ներում; 5) Եւանգելիստի տեղեկատու գրասենեակում:

Բաքուում՝

1) Թառաւյեանցի գրադաճառանոցում; 2) պ. Աւետիք Գաւթեանցի
մօտ (Մարդասիրական Ընկերութեան ընթերցարանում):

Երևանում՝

1) Սիրական Մարտիրոսեանցի գրասենեակում:

Խմբագրութիւնը գտանում է Վելիամինեան փողոց, տուն
Թանդոջեանի, պրօզիմնադի դիմաց:

Ուրիշ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ. Редакция жур-
нала „МУРЧЪ“

ԱրասաՀմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue MOURTCH.

